

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Іван Дерейко

**МІСЦЕВІ ФОРМУВАННЯ
НІМЕЦЬКОЇ АРМІЇ ТА ПОЛІЦІЇ
У РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА»
(1941–1944 роки)**

Київ — 2012

УДК [355.311.1+351.74] (477) “1941/1944”
ББК 63.3(4УКР)63
Д36

Дерейко І.І.

Д36 Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). / Іван Дерейко; Ін-т історії України НАН України. — К., 2012. — 174 с. — Бібліогр.: 125–144.

ISBN 978-966-02-6312-3

Монографія висвітлює організацію та діяльність українських допоміжних військових формувань Збройних сил Німеччини на території райхскомісаріату «Україна» в 1941–1943 роках. Розглянуто структуру, чисельність, озброєння, підпорядкування і повсякденну роботу українських частин, принципи їх комплектування і матеріального забезпечення. Дослідження базоване на основі маловідомих документальних матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, низки центральних та обласних архівосховищ, опитуванні свідків окупації.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться історією.

ББК 63.3(4УКР)63

Монографію рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 11 від 23 грудня 2010 р.

Науковий редактор

О. Г. Бажан

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор ***О. Є. Лисенко***
кандидат історичних наук, с.н.с. ***С. А. Кокін***

На першій сторінці обкладинки — колона службовців поліції в Києві на етапі формування перших батальйонів шуцманшафту (115-го і 118-го), 1942 р.
Джерело: ГДА СБУ. — Ф. 5., спр. 3960, арк. 227 («Пакет з документами»).

ISBN 978-966-02-6312-3

© Інститут історії України НАН,
України, 2012
© І.І. Дерейко, 2012

З М І С Т

Вступна частина	5
РОЗДІЛ I. Виникнення та діяльність українських допоміжних частин та підрозділів німецьких збройних сил в Україні.....	17
1.1. Частини Вермахту в Райхскомісаріаті «Україна» та політичні передумови залучення українців до військової колаборації.....	17
1.2. Українські підрозділи тилового командування Вермахту.....	21
1.3. Українці в німецьких службах забезпечення.....	39
1.4. Методи набору і забезпечення добровольців Вермахту в РКУ	43
РОЗДІЛ II. Українські військові та воєнізовані формування в підпорядкуванні цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна».....	61
2.1. Політичні засади та організаційна структура німецьких поліцейних органів в РКУ	61
2.2. Система установ та військових частин місцевої поліції в РКУ	64
2.3. Українці в підрозділах СД і допоміжних формуваннях	78
2.4. Залучення та матеріальна стимуляція службовців поліцейного апарату РКУ	83
РОЗДІЛ III. Трансформації українських військових формувань з РКУ у завершальний період війни	97
3.1. Руйнація системи українських збройних формацій в РКУ під дією воєнних факторів та рухів Опору	97
3.2. Переформування виведених з РКУ частин та їх участь в УНА	102
Висновки	114
Перелік умовних скорочень	117
Словник термінів, які вживаються в тексті.....	121
Джерела та література.....	125
Додатки.....	145
Ілюстрації	157
Іменний покажчик	169
Географічний покажчик.....	171

ВСТУПНА ЧАСТИНА

Дослідження Другої світової війни, а зокрема — періоду окупації українських земель нацистською Німеччиною посідають особливе місце у вітчизняній історіографії і мають високий суспільний рейтинг. В ідеологічній конструкції радянської доби вони стали одним з наріжних каменів, оскільки обслуговували аксіому про «морально-політичну єдність радянського народу». З цієї тези випливала наступна: про «всенародну боротьбу в тилу ворога», яка виключала можливість співпраці населення окупованих територій з агресором. Окремі випадки колабораціонізму подавались лише як винятки, обумовлені непорушними марксистськими догмами — старостами і поліцаями могли бути лише представники експлуататорських класів та декласовані елементи, тобто ідейні вороги комунізму. Реальні масштаби співпраці з окупантами, соціальна база та передумови виникнення колабораціонізму замовчувалися.

Зникнення цензури та більш широкий доступ до архівних джерел дозволили вийти на якісно новий рівень досліджень. Проте і на сьогоднішній день вивчення питань окупаційного періоду здебільшого виходить із тогочасного світобачення борців з нацизмом. Система окупаційних установ та збройних формувань описується у багатьох наукових працях вкрай побіжно, й зрештою, попри досить ґрунтовне висвітлення обставин протистояння загарбникам з боку рухів опору, ми досі не маємо реального «образу ворога» та його поплічників. Монографія є одним із низки кроків сучасних українських істориків до заповнення цієї інформаційної лакуни.

У даній роботі розглянуто процес інституалізації та умови функціонування системи місцевих поліційних формацій, що перебували в підпорядкуванні цивільного командування райхскомісаріату, їхня організаційна сутність і структура, що визначала якісні особливості діяльності. Складність опрацювання проблеми полягає у наявності стійких стереотипів її сприйняття, ідеологічній «незручності» та неоднорідності, масовості і переважній позаполітичності самого явища.

Військова співпраця з ворогом окремих груп чи цілих прошарків населення окупованої території існувала завжди, протягом всієї історії воєн. Військово-політичний аспект цього явища у Другій світовій війні

отримав окрему назву — колабораціонізм (від фр. *collaboration* — співпраця). Вперше цей термін було офіційно вжито під час зустрічі Гітлера з маршалом Петеном у Монтруа в 1940 році, де колабораціонізм було проголошено основним принципом взаємин Німеччини і Вішістської Франції. Нерівноправність партнерів і необхідність співпрацювати з окупантом своєї країни зумовила розрізнення термінів «співпраця» та «колабораціонізм» спочатку в суто агітаційних матеріалах країн антигітлерівської коаліції, а згодом і в історичній літературі. В сучасних дослідженнях колабораціонізм, зазвичай, розрізняють за сферами діяльності, як побутовий, адміністративний, економічний, військовий, політичний, а також військово-політичний¹.

Військовий колабораціонізм на Заході завжди був тільки наслідком колабораціонізму політичного. Коли йшлося про союзні державні утворення (навіть суто декоративні), дане явище подавалося як «європейський хрестовий похід проти більшовизму» або «об'єднання народів германської крові в лавах військ СС».

Східні території, призначені для колонізації і позбавлені будь-яких надій на бодай маріонеткову державність у нацистській «Новій Європі», не повинні були б виявляти занадто великої активності у співпраці з нацистським окупаційним режимом, і тим паче — у збройній боротьбі на боці Німеччини. Разом з тим, сучасні дослідники нараховують від 1,5 до 2 мільйонів колишніх громадян СРСР, що брали участь у різноманітних фронтових і допоміжних підрозділах німецьких збройних сил, з яких від 250 до 800 тисяч були українцями².

Найвиразніше суперечливість згаданого явища виявилась саме у Райхскомісаріаті «Україна» (РКУ), де політика безоглядного визиску і експлуатації народу та ресурсів країни супроводжувалась масовим створенням збройних формувань з місцевого населення. Тут, з одного боку, попри загалом антинацистські настрої, кількість добровольців не зменшувалась до кінця окупації, а з іншого — їхня надійність не витримувала жодних серйозних випробувань.

Саме тому історія збройних частин Вермахту і поліції з українців в РКУ є чи не найбільш міфологізованим моментом всієї «легіонової політики»³ III Райху. Щодо нього існує найбільше стійких, але часто помилкових узагальнень, які стосуються як мети створення цих формувань, так і їхнього особового складу. Дуже часто ці узагальнення походять ще з часів Другої світової війни, і виникли вони з тогочасних пропагандистських штампів.

Глибоко дослідити історію даного явища можна виключно шляхом вивчення його локалізованих проявів. Адже українські добровольчі частини — це маса окремих збройних формувань, мета і обставини створення яких були різними, і далеко не завжди вкладалися в рамки якоїсь

стрункої системи. Таких досліджень в сучасній українській історіографії — одиниці.

Рівень дослідженості даного питання вітчизняною історіографією донині залишається недостатнім, наявні ж публікації здебільшого зводяться до переказу усталеної суми знань авторів-попередників, або ж переліку додаткових фактів без їх прискіпливого аналізу. Ситуацію поглиблюють значний спадок ідеологічних нашарувань як радянської доби, так і еміграційної історіографії. Замовчування й відверта фальсифікація проблеми, розпорошеність архівних матеріалів та відомчий підхід до їхнього опрацювання, обмежений доступ дослідників до джерел надовго загальмували її висвітлення науковцями. Повної відповіді на основне питання — чому населення РКУ, незадоволене окупаційним режимом, брало участь в організованих нацистами військових формуваннях — досі немає.

Суспільна актуальність наукових зусиль у даному тематичному спектрі пов'язана з необхідністю подолання ідеологем і схем, які перешкоджають формуванню стабільної громадянської спільноти і використовуються політичними силами, які не сприймають ідею суверенної української державності.

У процесі дослідження українських військових формувань німецьких збройних сил в РКУ, нами було опрацьовано велику кількість наукових та публіцистичних праць, які безпосередньо, чи в рамках висвітлення дотичних тем, торкалися згаданої проблеми. Праці, які стосуються досліджуваного питання, можна розподілити на три групи за проблемно-тематичним принципом:

- 1) науковий доробок радянських істориків;
- 2) праці західноєвропейських, американських вчених та дослідників з середовища української діаспори;
- 3) сучасні дослідження, передусім вітчизняних науковців.

Сприйняття, а відтак і рівень дослідження проблеми військового колабораціонізму на Заході та в СРСР суттєво різнилися. Так, сталінське видання «Великої радянської енциклопедії» визнає існування такого явища як колабораціонізм⁴, але виключно через призму «класового підходу». В ній, зокрема, зазначається, що «політику співробітництва з загарбниками проводили капіталісти, поміщики, куркульство, верхівка католицької церкви». З цього базового твердження виходили всі наступні покоління радянських істориків, які були змушені торкатися даної теми. У висновках подібних видань знаходимо твердження, що колабораціонізм можливий лише у капіталістичному світі; в «першій у світі державі робітників і селян» нацисти «не знайшли того, що в умовах морально-політичної єдності радянських людей знайти було неможливо», окупанти «з числа класово ворожих радянському народові елементів вербували

поліцейських, старост та інших зрадників. Однак чисельність їх була настільки незначною, що при всьому своєму бажанні організувати п'яту колону вони не могли»⁵. Саме таке сприйняття військових колаборантів як в Райхскомісаріаті «Україна», так і на інших окупованих радянських територіях, стало панівним і загальнообов'язковим. Тому навіть академічна радянська історіографія проблеми не позбавлена агітаційних та кон'юнктурних рис.

На Заході ж навпаки, кількість підходів до проблеми була значно більшою, завдяки відсутності ідеологічного тиску і доступності ширшого масиву джерел. Західні науковці розглядали проблему колабораціонізму здебільшого через призму нацистського окупаційного режиму чи німецьких збройних сил. У руслі західної історіографії йдуть і дослідження, здійснені українськими істориками діаспори.

Сучасна вітчизняна історіографія стосовно проблеми українського збройного колабораціонізму становить своєрідну трансформацію двох згаданих напрямків, що спонукає до окремого її розгляду. Виходячи з цього, найдоцільніше було б окреслити стан наукової розробки проблеми саме за цими трьома напрямками, тобто у радянській, західній та пострадянській історіографії.

Існування радянської історичної науки в умовах тоталітарного режиму зумовило її сервільність стосовно ідеології. Історія повинна була бути перш за все ілюстрацією перемоги радянського ладу, що призводило до «причісування», і, значною мірою, відвертої фальсифікації перебігу німецько-радянської війни. Тому така система здебільшого просто уникала висвітлення незручних для себе питань. Як зазначав відомий український історик Михайло Коваль: «До заборонених належали такі теми, як соціальна і політична база досить поширеного колабораціонізму, дії численних місцевих антирадянських формувань на боці противника тощо»⁶.

Наявна кількість історичних праць на тему українських добровольчих формувань з населення РКУ наводить значну кількість трактувань і способів постановки даної проблеми. Це викликано як світоглядним спадком Другої світової війни, так і різними політичними та соціальними умовами розвитку історичної науки у різних країнах. Унаслідок цього дослідження вказаного питання часто мають викривально-публіцистичний чи кон'юнктурний характер, і лише незначна частина може претендувати на справжню, а не декларовану академічність.

Найбільш залежною від ідеологічних факторів була, без сумніву, радянська історіографія війни. Підхід до проблеми військової колаборації здійснювався у відповідності з марксистським уявленням про перманентну класову боротьбу. Тому масштаби колабораціонізму в СРСР приховувались, а його соціальна база зводилась до «класово ворожих

радянському народу елементів»⁷. У результаті за сорок шість повоєнних років в радянській історіографії не з'явилося, по суті, жодної спеціальної історичної праці про участь радянських людей у німецьких збройних силах.

Традиційно, радянська історіографія Другої світової війни умовно поділяється на три хронологічні періоди: 1940-ві рр. — початок 1950-х рр., кінець 1950-х рр. — 1985 р., 1985–1991 р. Протягом першого періоду безпосередньо зазначеної теми торкалися виключно видання історико-публіцистичного плану, присвячені викриттю злочинів «німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників». У них свідомо поєднуються діяльність місцевих колабораціоністських органів, створених за сприяння окупаційної влади, національно-визвольних рухів, та локальних поліцейських чи самооборонних формувань з місцевих жителів чи військовополонених⁸. Видання такого штибу робіт здійснювалося і у подальші роки існування СРСР у формі «документально-публіцистичних нарисів»⁹.

У період з кінця 1950-х по середину 1980-х років відбулося поступове поглиблення вивчення історії війни. В цей час з'явилась значна кількість наукових робіт, які стосувались вивчення окупаційного режиму в Україні, проте жодна з них не була присвячена колабораціонізму, як окремому явищу. Академічні праці торкалися даного питання лише побіжно, концентруючись на дослідженні дотичних тем, перш за все партизанського руху¹⁰. Інформація стосовно колабораційних формувань у цих працях виглядає фрагментарною та ілюстративною, будь-які дані щодо загальної чисельності місцевих збройних формувань нацистської Німеччини в Україні відсутні.

Більше уваги на окремі колабораціоністські формування звернено у циклі праць, написаних за матеріалами судових розслідувань¹¹. Вони, на загал, дуже тенденційні, проте фактологічно найбільш насичені в порівнянні з рештою праць радянського періоду.

Крок вперед у дослідженні військового колабораціонізму було здійснено радянською історіографією у добу горбачовської перебудови¹². В другій половині 1980-х років попри традиційну категоричність у висновках, спостерігається дедалі більша увага до накопичення фактичних даних щодо колабораціонізму в роки Другої світової війни. Зокрема, у працях цього періоду вперше називаються загальні кількісні показники щодо участі представників радянських народів у колабораціоністських структурах і формуваннях на окупованій території¹³.

Таким чином, радянською історіографією питання збройної колаборації не було розкрито, нею було накопичено певний фактичний матеріал, передусім пов'язаний із злочинними діями нацистів та окремих добровольчих формувань.

Подібною в плані тенденційності висвітлення даної проблематики, але вільнішою у доборі фактичного матеріалу, була історіографія країн соцтабору, передусім ПНР і НДР¹⁴. Здебільшого вони становлять своєрідну адаптацію західних джерел на тему колабораціонізму для свого читача, будучи досить оглядовими і дещо некоректними в цитуваннях. Проте обсяг поданої у них інформації на порядок більший, ніж це могли дозволити собі радянські історики.

На відміну від соціалістичних країн, у західній історіографії дослідження даної тематики (як і Другої світової війни взагалі) починаючи з 1950-х років набуло великого розмаху. На відміну від радянських істориків, їхні західні колеги мали можливість без перешкод користуватися джерелами (в тому числі численними мемуарами учасників колабораціоністських рухів), і вільно висловлювати свою позицію з даного питання. Добровольчі формування з громадян СРСР у складі Вермахту досліджувались як в рамках інших специфічних тем (Вермахт, СС, окупаційна політика), так і у безпосередньо присвячених даному предмету ґрунтовних монографіях.

Колабораціонізм в цих працях розглядається здебільшого через призму нацистської окупаційної політики, а добровольці зображуються переважно як стихійна маса, що потрапила у безвихідну ситуацію¹⁵. Окремі дослідники намагаються представити бійців добровільних формувань як ідейних антикомуністів, які свідомо співпрацювали з Райхом в рамках «хрестового походу проти більшовизму»¹⁶.

Окремо слід відзначити суто фактологічні військово-історичні дослідження, які звертаються до означеної тематики в межах спеціальних історичних дисциплін не вдаючись у будь-які політологічні чи соціальні пошуки, а лише фіксуючи організаційні засади наявних формувань, їх однострої, озброєння, командний склад, бойовий шлях¹⁷.

В українській еміграційній історіографії вимальовується своєрідний україноцентричний підхід, що полягає в індивідуалізованому, безконтекстному дослідженні окремих українських частин, і пошуках відповіді перш за все на юридичне запитання — чи виправдана співпраця з нацизмом боротьбою за незалежність своєї країни¹⁸.

Дискусії на дану тему у сучасній історіографії країн пострадянського простору, на відміну від Заходу, набувають досить гострого характеру, так як здебільшого відбуваються в рамках усталених поглядів, що існують з періоду Другої світової¹⁹.

Новий етап у розвитку української історіографії пов'язаний зі здобуттям Україною незалежності. Сучасна вітчизняна історична наука знаходиться тільки на шляху до витворення власних досліджень і трактувань, які стосуються причин, форм та масштабів колабораціонізму населення України в роки Другої світової війни. Одним з перших виявів цього стала

базована в основному на спогадах ветеранів 115-го та 118-го шугбатальйонів праця чернівецьких істориків А. Дуди та В. Старика «Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944»²⁰. Серед спеціальних праць, що розкривають окремі аспекти колабораціонізму, є роботи І. Патриляка: дисертація «Діяльність ОУН(б) у 1941–42 рр. (Військовий аспект)», нарис «Легіони Українських Націоналістів» та ряд статей²¹. Для досліджуваної проблеми цікавим у цих працях є участь ОУН у формуванні поліційного апарату РКУ, а також структура та діяльність 201-го шугбатальйону, в який було переформовано обидві частини ЛУН. Виникнення та діяльність кримськотатарських підрозділів, які структурно теж входили до системи шугманшафту РКУ, висвітлено у працях дослідників М. Турби та О. Романька²².

Вивченню проблеми колабораціонізму в роки Другої світової війни на соціально-психологічному та історіософському рівні присвячено працю криворізьких дослідників Валентини та Валерія Шайкан «Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на територіях райхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни» (2004), та у монографії Валентини Шайкан «Колабораціонізм на території райхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни» (2005)²³. Автори спробували здійснити типологізацію різних проявів колабораціонізму залежно від конкретних умов і характеру окупаційного режиму, ментальних, моральних і психологічних чинників. Проте інформація про те, що ж собою являла система «поліцаїв-колаборантів» у праці вкрай уривчаста, не розкрито побутових умов їх залучення та служби, роль у здійсненні окупаційної політики зведено майже виключно до злочинних дій проти мирного населення тощо.

Найбільшим проривом в дослідженні проблеми можна вважати працю Андрія Боляновського «Українські військові формування в Збройних силах Німеччини»²⁴. Своїм дослідженням автор намагався охопити всі українські частини, що існували в структурі Вермахту, військ СС та поліції, використовуючи величезний масив джерел з вітчизняних та західних архівів, значну кількість мемуарної та історіографічної літератури. В науковий обіг було введено значний об'єм інформації стосовно нацистської політики щодо українців, діяльності українських організацій та різноманітних підрозділів на різних фронтах Другої світової війни, певною мірою прослідковано їх трансформацію.

Проте, такий глобальний підхід спричинив нерівномірність висвітлення різних аспектів української військової колаборації, зокрема побіжність розгляду структури та діяльності охоронних батальйонів та незрозуміле уникання дослідження поліційних структур міста-району в РКУ та Генерал-Губернаторства. Також впадає в око некритичність авторського підходу до мемуарних джерел та матеріалів окупаційної преси, перебіль-

шення ролі Українського визвольного війська (УВВ) в описі українських формувань, та включення до цієї структури ледве не всіх українських частин в період 1943–1944 років. Загалом, у цій праці відчувається великий вплив діаспорної історіографії, і простежується типова для неї постановка проблеми добровольчих підрозділів.

Таким чином, проблема військового колабораціонізму неодноразово порушується в сучасній вітчизняній історіографічній літературі, висвітлюються окремі її аспекти, проте комплексні дослідження системи допоміжних формувань на території Райхскомісаріату «Україна» відсутні.

Джерельну базу роботи склали архівні матеріали, публікації документів та мемуарна література. Основною базою дослідження стали раніше закриті матеріали Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (188 справ). Найбільший масив опрацьованих джерел походить з фондів 5 та 6 (архівно-кримінальних справ, створених в ході розслідувань діяльності заарештованих органами держбезпеки СРСР українських вояків німецьких добровольчих формувань армії та поліції). Не менш цінними є подібні матеріали з Ф. 68, де зберігаються копії архівно-кримінальних справ добровольців-громадян УРСР, які були порушені поза межами республіки. В ході дослідження опрацьовано ряд справ з фондів 2 та 16 (Колекції трофейних матеріалів), які містять німецькі документи окупаційної адміністрації стосовно добровольчих формувань на території РКУ. Важливий масив документів інформаційного характеру зберігається у Ф. 13 (Фонд друкованих видань). Фонд містить копії документів та аналітичних видань стосовно поліції та українських збройних частин в РКУ, архівно-кримінальні справи реабілітованих добровольців та засуджених в УРСР німецьких посадовців, аналітичні та пропагандистські матеріали ОУН і радянських каральних органів.

Значна кількість документів, які дозволяють проаналізувати наявність і чисельність українських частин у тилкових зонах груп армій Вермахту зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Вони, у вигляді мікрофотокопій та в роздрукованих перекладах, зберігаються у фонді КМФ-8 («Колекція мікрофотокопій документів нацистських установ, армійських груп та їх підрозділів на окупованих територіях»). Додаткові матеріали більш ілюстративного характеру містяться у фонді 3206 («Райхскомісаріат Україна»).

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) вивчалися матеріали німецького походження, які зустрічаються серед документів Особливого сектору ЦК КПУ (Ф. 1, оп. 23). Вони містять інформаційні повідомлення окупаційних органів про політичне й економічне становище в Україні, оголошення і звернення окупаційних властей до населення тощо. Інформативно насиченими є

архівні матеріали колекції документів з історії КПУ та комісії з історії ВВВ при АН УРСР (Ф. 57 і Ф. 166). Це директиви і накази німецького командування, райхсміністра А. Розенберга та інших посадовців; телеграми, листування, розпорядження, інструкції та директиви райхскомісара України Е. Коха, донесення поліції та СД про становище на окупованих територіях, документи, що стосуються методів і сил для боротьби з партизанами, накази, оголошення, постанови комендантів і місцевих управ тощо.

В процесі опрацювання теми було використано і великий масив опублікованих джерел. Їх основу складають збірники документів і матеріалів про окупаційну політику нацистів на окупованих територіях СРСР і, зокрема, в Україні²⁵. Третю групу джерел становлять нечисленні мемуари учасників подій²⁶.

Таким чином, існує широка джерельна база для глибокого і всебічного дослідження проблеми військового колабораціонізму в Україні в період Другої світової війни.

Для досягнення якісних результатів були виділені такі напрями наукового пошуку:

- З'ясувати основні фактори, які в досліджуваній період спричинили залучення значної кількості місцевого населення до окупаційних збройних формувань;
- Дослідити позицію керівництва РКУ до збройних формувань, створених українськими націоналістичними організаціями, та визначити масштаби залучення українців до силових структур окупаційного режиму;
- Простежити еволюцію нацистської політики в питанні військової співпраці з українським населенням РКУ;
- Охарактеризувати основні суспільні групи, які в період окупації опинились на службі у німецьких збройних силах;
- Розкрити організаційний та якісний рівень місцевих формувань окупаційного режиму, їх місце та вплив в системі силових структур Німеччини в Україні, мотиваційні засади.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від літа 1941 до осені 1944 рр. — час від моменту вторгнення німецьких військ в УРСР і до визволення України від нацистів. Для надання роботі логічної завершеності, матеріали останнього розділу виходять за часові межі існування Райхскомісаріату «Україна», що дає змогу простежити долю місцевих збройних формувань від осені 1944 р. до розформування останніх з них в кінці Другої світової війни.

Географічні межі роботи охоплюють територію України, що ввійшла до РКУ, а саме: Волинську, Рівненську, Кам'янець-Подільську і частину Тернопільської області, Житомирську, Київську та частину Полтавської і

Вінницької областей, Кіровоградську, Миколаївську, Дніпропетровську та Запорізьку області, Крим. Міркування наукової доцільності змусили автора чітко визначитися територіально, аби більш глибоко, комплексно і рельєфно дослідити особливості нацистської політики формування та використання місцевих добровольчих формувань в регіонах, об'єднаних єдиною структурою і владною вертикаллю у цивільній зоні окупації.

¹ Див. *Семиряга М.И.* Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй Мировой войны. — М.: РОССПЭН, 2000.

² Див.: *Дробязко С.И., Карацук А.В.* Вторая Мировая война 1939–1945. Восточные добровольцы в Вермахте, полиции и СС. — М.: АСТ, 2000;

Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). — Львів, 2003;

Енциклопедія українознавства. — В 3 т. — Мюнхен, Нью-Йорк: НТШ, 1949 // Т. 3, Розд. XX. — С. 1186–1188.

³ Так позначається практика створення державою іншонаціональних добровольчих частин (легіонів) в своїх збройних силах (напр. французький Іноземний легіон, іспанські Іноземні терції тощо).

⁴ БСЭ, т. 21. — М.: Гос. изд-во БСЭ, 1953. — С. 609.

⁵ *Зелкин И.И.* Фашистская оккупационная политика на временно захваченных территориях СССР // Зарубежная историография. — М.: Знание, 1976. — С. 41–42.

⁶ *Коваль М.В.* Друга світова війна та історична пам'ять. // Український історичний журнал. — 2000. — № 3. — С. 14.

⁷ *Зелкин И.И.* Фашистская оккупационная политика на временно захваченных территориях СССР // Зарубежная историография. — М.: Знание, 1976. — С. 41–42.

⁸ *Шульга З.* Боротьба українського селянства проти німецьких загарбників. — Уфа: АН УССР, 1942. — 50 с.; *Дубина К.* Варвари двадцятого віку. — Саратов, 1942. — 16 с.; *Сліпчук П.* Людожери. — К., Держполітвидав, 1945. — 46 с.

⁹ Див.: *Василевич Б.* Лжемесії. — Львів: Каменярь, 1973. — 240 с.; *Дмитрук К.Є.* Під штандартами реакції і фашизму. — К.: Наукова думка, 1976. — 383 с.; Їхне справжнє обличчя. — К.: Тов. «Україна», 1976. — 47 с.; *Чередниченко В.П.* Анатомія предателства. Український буржуазний націоналізм — орудіє антисоветської політики імперіалізму. — К.: Політвидав, 1983. — 326 с. та ін.

¹⁰ Див. напр.: *Супруненко Н.И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) — К.: Госполитиздат УССР, 1956. — 455 с.; *Шамко Е.Н.* Партизанское движение в Крыму в 1941–1944 гг. — Симферополь: Крымиздат, 1959. — 162 с.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. — В 3-х т. — К.: Політвидав України, 1968. — Т. 1. — 556 с.

¹¹ Неотвратимое возмездие // По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. — М.: Воениздат, 1974. — 352 с.; Неотвратимое возмездие // По материалам судебных про-

цессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. — М.: Воениздат, 1979. — 294 с.; *Белоусов М.А.* Об этом не сообщалось... // Записки армейского чекиста. — М.: Воениздат, 1978. — 160 с.; Есть такой фронт // Сб. очерков. — Львов: Каменяр, 1973. — 335 с.; Ваш ход, генерал... — К.: «Украина», 1991. — 412 с., та ін.

¹² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине — В 2-х кн. — К.: Наукова думка, 1985. — Кн. 1. — 399 с.; *Емельянов Ю.В.* Большая игра: ставки сепаратистов и судьбы народов. — М.: Молодая Гвардия, 1990. — 270 с.; *Шульмейстер Ю.А.* Гитлеризм в истории евреев. — К.: Политиздат Украины, 1990. — 256 с.

¹³ *Емельянов Ю.В.* Большая игра: ставки сепаратистов и судьбы народов. — М.: Молодая Гвардия, 1990. — С. 191–192.

¹⁴ *Mader J.* Hitlers Spionagegenrale Sagen Aus. — Berlin: Verlag der Nation, 1983. — 304 p. Двічі перевидавалась російською мовою: *Mader Ю.* Гитлеровские генералы шпионажа дают показания. // Империализм: шпионаж в Европе вчера и сегодня. — М.: Политиздат, 1984. — 304 с., і *Mader Ю.* Абвер: щит и меч Третьего Рейха. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. — 320 с.; *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. — М.: Воениздат, 1974. — 387 с.; *Cyganski M.* SS w ruchu narodowosocjalistycznym i w III Rzeszy 1925–1945. — Poznan, 1978. — 447 s.; *Majewski R.* Waffen-SS — mity i rzeczywistosc. — Wroclaw, 1983. — 294 s.

¹⁵ *Ионг Луи де.* Немецкая пятая колонна во Второй Мировой войне. Изд. иностр. лит-ры, 1958. — 447 с.; *Reitlinger G.* The SS: Alibi of a Nation. 1922–1945. — N.Y.: A Da Capo Press, 1989. — 502 p.; *Dallin A.* German Rule in Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies. — London, N.Y.: McMillan, 1957. — 695 p.; *Reitlinger G.* The House Built on Sand. The Conflicts of German Policy in Russia 1939–1945. — London: Weidenfeld, 1960. — 459 p.; *Littlejohn D.* The Patriotic Traitors. A History of Collaboration in German-occupied Europe 1940–1945. — London, 1972. — 320 p.; *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. — N.Y.: St. Martin's Press, 2000. — 268 p.

¹⁶ *Пфедфер К.Г.* Немцы и другие народы во второй мировой войне. // Итоги Второй Мировой войны. (Сб. статей). — М.: Изд. иностр. лит-ры, 1957. — С. 512–513; *Уильямсон Г.* СС — инструмент террора. — Смоленск: «Русич», 1999. — 416 с.; *Watt D.* Nazi Political Warfare: Persuasion and Subversion. // Carr W., Cecil R. & oth. Hitler's War Machine — N.Y.: A Salamander books, 1975. — P. 213–232.

¹⁷ *Jurado C.C.* Foreign Volunteers of the Wehrmacht. — London: Osprey, 1983. — 48 p.; *Abbot P., Thomas N.* Partisan Warfare 1941–1945. — London: Osprey, 1983. — 48 p.; *Windrow M., Burn J.* The Waffen SS. — London: Osprey, 1995. — 48 p.

¹⁸ *Ковач А.* Українська визвольна боротьба і «Власовщина». — [Б. м.], 1948. — 78 с.; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій Світовій війні. — Львів: НТШ, 1993. — 659 с.; *Энциклопедія українознавства.* — В 3 т. — Мюнхен, Нью-Йорк: НТШ, 1949 // Т. 3. Розд. XX. — С. 1186–1188.

¹⁹ *Колесник А.Д.* РОА — власовская армия. Судебное дело А.А. Власова. — Харьков: Простор, 1990. — 78 с.; *Семиряга М.И.* Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй Мировой войны. — М.: РОССПЭН, 2000. — 863 с.; *Ковалев Б.Н.* Нацистская оккупация и коллаборационизм в России. 1941–1944. — М.: АСТ-Транзиткнига, 2004. — 483 с.

²⁰ *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944. — Чернівці, 1995. — 272 с.

²¹ *Патриляк І.К.* Легіони Українських Націоналістів (1941–1942): Історія виникнення та діяльність. — К.: Знання, 1999. — 20 с.

²² *Турба М.М.* Опыт и особенности партизанских действий в Крыму 1941–1944 гг. // (Социально-политический аспект). — Одесса: Окфа, 1998. — 154 с.; *Романько О.В.* Мусульманские легионы во Второй мировой войне. — М.: АСТ; Транзиткнига, 2004. — 312 с.

²³ *Шайкан В.О., Шайкан В.О.* Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг: Мінерал, 2004. — 151 с.; *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — С. 466.

²⁴ *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). — Львів, 2003. — 686 с.

²⁵ Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — 264 с.; Київ у дні нацистської навали. (За документами радянських спецслужб). — Київ–Львів, 2003. — 526 с.; *Косик В.* Україна в другій світовій війні у документах. — У 3-х т. — Львів, 1997–1999. — Т. 1. — 382 с.; Т. 2. — 382 с.; Т. 3. — 382 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. Зб. док. і матеріалів. — К., 1951. — 397 с.; Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) — М.: Экономика, 1985. — 328 с.; *Сергійчук В.* Боротьба за волю, а не колаборація. — Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. — 40 с.; *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. — 576 с.; Совершенно секретно! Только для командования! Док и матер. — М., 1967. — 376 с., та ін.

²⁶ *Ленько Є.* П'ять років в рядах Вермахту. Спогади комбатанта. — Тернопіль, 1999. — 135 с.; *Татарський В.* Під чотирма прапорами: Спогад. — Мюнхен, 1959. — 134 с.; 3 анонімого «Повідомлення поліцейського» // «І» — 2003. — Ч. 28 — С. 299–329.

Розділ І.

ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДОПОМІЖНИХ ЧАСТИН ТА ПІДРОЗДІЛІВ НІМЕЦЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ В УКРАЇНІ

1.1. Структури Вермахту в РКУ та політичні передумови залучення українців до військової колаборації

Протягом першого півріччя радянсько-німецької війни гітлерівські війська окупували більшу частину України. Її територія була поділена на три основні складові — Галичину, приєднану до Генерал-Губернаторства, Буковину і Трансністрію (зону довкола Одеси та Ізмаїлу), передані Румунії, та власне Райхскомісаріат «Україна» (РКУ; детальніше про це у наступному розділі). У прифронтовій смузі окуповані українські землі перебували під управлінням тилового командування груп армій Вермахту. Дана смуга включала Сталінську (Донецьку), Харківську, Ворошиловградську (Луганську) та Чернігівську області, частину Курської та Воронезької областей РСФСР. В майбутньому їх планувалося передати до складу РКУ. У кількох Генеральних Комісаріатах співіснували дві влади — цивільна та військова. Так було в Чернігові, Харкові, Ворошиловграді, Сталіно та в Криму.

На «перехідний час», тобто до закінчення воєнних дій на Східному фронті, для допомоги поліції на території РКУ залишались охоронні дивізії Вермахту (Sicherungsdivisionen Nr. 213, 454, 444, і частково 403). Бойова група охоронної дивізії, попри голосну назву, включала тільки один посилений піхотний полк, решту ж становили тимчасові окупаційні органи для нещодавно зайнятих територій¹. В 1942 році для їх підтримки були створені ще три окремі полки (Sicherungsregimenter Nr. 4, 46, 57)². Крім цих частин, для охорони важливих для армії об'єктів по всій території України були розкидані окремі охоронні батальйони (Landeschutzen Bataillonen 351, 353, 439, 560, 568, 783, 788, 842).

Ці частини і з'єднання комплектувались резервістами старшого віку, були обмежені в озброєнні і забезпеченні особовим складом, тому рівень їхньої боєздатності був порівняно невисокий. Здебільшого вони були розосереджені по районах в якості місцевих і польових комендатур (Orts- und Feldkommandatur) та гарнізонів. Батальйони «ландшутц» початково

були прикріплені до таборів військовополонених, охорону яких вони здійснювали, але з 1942 року їх почали застосовувати і до антипартизанських операцій. В сільській місцевості прифронтової смуги окупаційні функції могли здійснювати невеликі моторизовані підрозділи польової жандармерії (Feldgendarmarie).

В залежності від характеру і місця дій, охоронні частини і з'єднання були підпорядковані командувачу Вермахту в РКУ Карлу Кітцінгеру³ (Wehrmacht Befehlshaber Ukraine), або командувачам тилкових районів груп армій в зоні військового командування (гр. а. «Південь», згодом в різний час гр. а. «А», «Б», «Дон», «Південна Україна», «Північна Україна», генеральне командування «Крим»). Крім охоронних частин, у випадку крайньої необхідності, для придушення партизанського руху і здійснення окупаційних функцій застосовувались 143-та і 147-ма резервні дивізії, що підпорядкувались командувачу Вермахту в Україні, і 153-тя резервна дивізія в складі гр. а. «А» в Криму⁴. Єдине поліційне з'єднання, що існувало на 1941 рік — 4-та поліційна моторизована дивізія військ СС — з самого початку радянсько-німецької війни була кинута на фронт, і за своїм призначенням так ніколи і не застосовувалась.

Крім німецьких з'єднань, окупаційні функції здійснювали ще угорські війська в складі трьох дивізій, але постійно в РКУ перебувала тільки одна — 105 легка піхотна, двохполкового складу. Уряд Словаччини надав у розпорядження Райху свої дві дивізії, моторизовану і охоронну, остання з яких (Zaistovacia divizia) з листопада 1941 року використовувалась на території РКУ. Вона складалась з двох піхотних та одного артилерійського полку, і контролювала територію в трикутнику Фастів-Житомир-Овруч та сусідні райони Південної Білорусі. Проте з часом дивізія проявила себе, як ненадійна, і була розформована навесні 1943 р⁵.

На початку радянсько-німецької війни нацисти не передбачали жодної можливості створення українських збройних формувань. Про це дуже чітко висловився сам Гітлер на нараді вищого політичного керівництва Райху 16 липня 1941 р.: «Навіть якщо спочатку може здатися легким залучення будь-яких чужих, підкорених народів до військової допомоги — все це невірнo!... Тільки німцю дозволено носити зброю, а не слов'янину, не чеху, не козаку і не українцю!»⁶. Негативне ставлення Гітлера до цього питання було широко відоме, а ті проекти національних армій, які до нього доходили, категорично відкидались, часто з негативними наслідками для їх подавачів. Так, на пропозицію фельдмаршала фон Бока про створення російських збройних формувань, у штаб групи армій «Центр» було надіслано «Роз'яснення», де сказано: «Ми ні від чого і ні від кого Росію не визволяємо. Ми її — *завойовуємо*. ... Ми не потребуємо ніякої російської національної армії і не збираємося формувати ніякого російського уряду»⁷. Українців від росіян Гітлер не відрізняв, навпаки, він

казав, що «Україна — це матір Росії, тому вони не можуть воювати одне з одним». Розвиваючи цю «геніальну» думку фюрера, Гіммлер один з своїх наказів по поліції адресував «для України і інших російських областей».

Тобто, Гітлер мислив виключно тисячолітніми категоріями, не помічаючи вимог сьогодення. Він чітко розумів, що зброя в руках слов'ян раніше чи пізніше обернеться проти нього самого, але не усвідомлював, що без озброєння підкорених народів СРСР і політичних рішень на їхню користь він неспроможний буде похитнути потужний більшовицький режим.

Навіть абсолютно позаполітичний, продиктований крайньою нестачею резервів, проект від Головнокомандувача Вермахту фельдмаршала фон Браухіча і начальника оперативного відділу ОКХ генерала-полковника фон Бека, де пропонувалось набирати в кожен німецьку дивізію по три-чотири тисячі добровольців з народів СРСР, зустрів опір фюрера, і, частково, прискорив відставку обох названих офіцерів після поразки під Москвою. Гітлер скористався цим, і з грудня 1941 року сам став оперативним головнокомандувачем збройних сил Німеччини. Це суттєво загальмувало справу створення національних формувань слов'янських народів у складі німецьких збройних сил, бо, хоч прихильників згаданої думки у головному командуванні Вермахту вистачало, але саме Браухіч, а не хто інший дозволив формування перших українських батальйонів, Військових Відділів Націоналістів та Дружин Українських Націоналістів. Друга людина у Вермахті після фюрера, керівник Верховного командування Вермахту (Oberkommando der Wehrmacht, ОКВ) фельдмаршал Кейтель не суперечив Гітлеру навіть у більш важливих питаннях, тому просувати ідею українських легіонів в верховному командуванні стало нікому.

Але в даному питанні політичні мотиви Гітлера повністю суперечили потребам діючої армії. Як свідчить колишній начальник штабу Резервної армії Вермахту Буркхад Мюллер-Гіллебранд (що безпосередньо займався комплектуванням і поповненням збройних сил), мобілізаційний резерв Райху було вичерпано вже на середину 1942 року. Некомплект по штатних нормах у діючій армії на початок літнього наступу 1942 року сягнув 652 тисячі чоловік. З цього часу єдиними джерелами поповнення фронтових з'єднань стали мобілізація нових вікових груп, що досягали призовного віку, та зняття робітників з військових підприємств і тилових установ. За період з червня 1941 до травня 1943 тільки з військової промисловості було знято 2,4 мільйони «заброньованих» робітників, молодших сорока років. Унаслідок цього, перед операцією «Цитадель» Вермахт (разом з військами СС) досяг найвищої чисельності за весь час свого існування, але навіть тоді некомплект становив 257 тис. чол. З цього часу і до кінця війни загальна чисельність німецьких збройних сил невпинно зменшувалась⁸.

Перші риси вичерпання було помітно вже у 1941 році. Німецькі війська залишили в поліських болотах некероване, розбите, але величезне угруповання радянських військ, яке на самому початку кампанії завдало непоправної шкоди комунікаційним шляхам Вермахту. Не маючи вільних сил для знищення цього угруповання, нацисти силами двох кінних полків СС восени 1941 року почали «позбавляти партизанський рух соціальної бази», тобто знищувати і виселяти населення з зони Прип'ятських боліт. Це тільки погіршило ситуацію, бо призвело до глибокого розчарування українського і білоруського населення регіону у їх надіях на «європейського визволителя». Ще більш красномовною стала ситуація під Москвою, коли Гітлер, не маючи жодних резервів для відбиття контрнаступів РСЧА, заборонив своїм військам відступати під будь-яким приводом.

Жодного юридичного підґрунтя для організації національних формувань у складі німецьких збройних сил також не було, але воно легко могло бути створене. Так, хоч у мирний час, згідно закону про Вермахт від 22 травня 1935 року, формування будь-яких частин із неарійців в складі німецької армії було неможливим, у випадку війни це питання залишалось на розгляд військового міністра. У доповненні до закону від 29 травня 1935 року, яке передусім стосується фольксдойчів, вже було зроблено пасаж про можливість прийняття до війська добровольців із будь-яким громадянством. Але з розпалом війни юридичний бік легіонової політики уточнений так і не був. Питання про залучення до війська, наприклад, чехів і поляків вирішували відповідно імперський протектор Гайдріх і генерал-губернатор Франк на місцях. Громадян Райху ненімецького походження, серед яких було багато українських емігрантів ще з Російської імперії, з СРСР і з радянської окупаційної зони колишньої Польщі, все-таки стали мобілізувати до війська у 1940 році. Деякі з них досягли досить високого становища, наприклад майор Люфтваффе Роберт Олійник, який 22 червня 1941 року, о 3 годині 58 хвилин, збив перший радянський літак у війні. Але більшість розчинилася у загальній масі німецького війська, або ж використовувалась за спеціальним призначенням, як перекладачі, пропагандисти, розвідники, в службі радіо перехоплення тощо⁹.

Небажання Гітлера давати українцям зброю не в'язалося з реальністю і у ще одному важливому аспекті. Велика різниця між окупованими країнами Європи і СРСР полягала в тому, що нацистські окупаційні інституції на території останнього не заставляли жодних цивільних органів охорони порядку, за виключенням створених націоналістами. У всій окупованій Європі, включно з Польщею, поліція була аполітичною за своєю суттю громадською службою, яка продовжувала виконувати свою роботу навіть після окупації. Дії нацистів тут зазвичай зводилися лише до

введення власних представників в керівні структури наявної системи. Так, попри всю антипольську риторику Гітлера, довоєнна поліція країни продовжувала свою діяльність як під час бойових дій, так і під окупацією, вже під крилом німецької поліції і СД.

А в СРСР міліція НКВС була організацією, абсолютно інкорпорованою в загальну структуру тоталітарного режиму, і не могла існувати поза ним. Те саме стосується і залізничних військ НКВС та пожежної охорони НКВС. При підході фронту міліціонери або евакуювались в тил, або вливались в армію — в Особливі Відділи, загороджувальні загони, війська НКВС. А у Київському котлі командувач 37 армії генерал Андрій Власов з міліції сформував зведені загони (Сводные отряды милиции), які кидав в бій нарівні з піхотою РСЧА.

Тому вже перші тилові інституції Вермахту, що вступали на територію УРСР, були змушені давати українцям зброю для створення хоча б якихось органів правопорядку, адже власні обмежені сили дозволяли забезпечити присутність невеликих окупаційних гарнізонів лише в містах і районних центрах.

1.2. Українські підрозділи тилового командування Вермахту

Першими кроками в обхід політики Гітлера стали розвідувальні і диверсійні формування, створені під патронатом німецької військової розвідки (управління Закордон/Абвер Головного Командування Вермахту — Amt Ausland/Abwehr/OKW). Власне з керівництвом німецької армії пов'язували свої найбільші надії напередодні війни українські організації, перш за все ОУН, і з ним найбільше контактували. Щодо недоцільності контактів з НСДАП провідник ОУН Євген Коновалець висловився максимально чітко: «націонал-соціалізм не має багато друзів у всьому світі, і виявлення зв'язку українського націоналізму з німецьким націонал-соціалізмом неминуче приведе до нашої ізоляції».

А після зради Гітлером Карпатської України, контакти між ОУН і німецькими колами остаточно перетворилися на складну гру, за умовами якої обидва партнери намагалися обдурити один одного. У період з кінця 1939 до середини 1941 року вони здійснювались виключно по лінії ОУН–Абвер. На території Генерал-Губернаторства були створені чотири табори підготовки диверсантів для членів ОУН обох фракцій. Одночасно кожен табір вмщав 100-300 чоловік, які, по закінченні підготовки, здебільшого повертались на попереднє місце проживання, очікуючи свого часу. Лише невелика частина використовувалась для виконання німецьких розвідувальних завдань.

Напередодні вторгнення в СРСР з цих підготовлених людей було сформовано батальйон «Нахтігаль» і «організацію Роланд» (з бандерів-

ців), та зондеркоманда «Пума» (з мельниківців, діяла в підпорядкуванні Абвергрупи 101), вони ж склали основну масу перекладачів при німецьких фронтових частинах. Проте союзником Гітлера у цій війні ОУН так і не стала.

З розпалом війни союз націоналістів і нацистів протривав заледве вісім днів. Вже 30 червня 1941 року бандерівці зробили перший крок до виявлення справжнього ставлення Гітлера до української справи. При цьому, не санкціоноване нацистами проголошення незалежності було підтримано єдиною боєздатною українською формацією в рядах Вермахту — батальйоном «Нахтігаль». Цьому виступу не запобіг навіть той факт, що частиною керували співробітники Абверу — обер-лейтенанти Альбрехт Герцнер (німецький шеф батальйону) і Теодор Оберлендер (офіцер зв'язку).

Проте внаслідок певної інерції у стосунках і складності загальної ситуації, до моменту повного розриву пройшло ще цілих два з половиною місяці. Перші арешти націоналістів розпочалися тільки 15 вересня, а розмаху досягли аж в листопаді-грудні 1941 року. Цей час націоналісти використали для створення власної інфраструктури на окупованих територіях України.

Для налагодження власного адміністративного апарату на окупованих Німеччиною територіях обидва відлами ОУН створили свої Похідні групи, одним з завдань яких було формування українських збройних частин. Бандерівці організували три таких групи. Перша просувалась через Житомир на Київ, друга — через Львів, Тернопіль, Кременчук до Харкова, третя — через Тернопіль, Проскурів, Вінницю, Кіровоград, Кривий Ріг, Миколаїв до Дніпропетровська. Кожна включала підгрупи по два-три рої, чисельністю по 7–12 чоловік кожен. Перша група складалась з 20–21 рою, друга — 17–18 роїв, третя — 12–14 роїв. При створенні груп передбачались два варіанти їх дій — легальний і нелегальний — в залежності від визнання чи невизнання німцями запланованого проголошення Української держави.

Для нашої роботи найбільший інтерес представляють дії військових референтів похідних груп ОУН-Б, в завдання яких входило формування у всіх населених пунктах на шляху просування національних військових гарнізонів, що в майбутньому мали скласти УНРА — Українську народну революційну армію. Основні засади її творення були обумовлені таємною інструкцією Революційного проводу ОУН-СД (травень 1941 р.), яка передбачала взаємодію з Вермахтом, як союзником¹⁰. За умов нелегальної діяльності, вони повинні були існувати під офіційною назвою спортивного товариства «Січ», і комплектуватись з місцевих добровольців. Управління даними товариствами повинно було здійснюватись крайовими штабами (Північним, Центральним і Південним), створеними на базі

військових референтур. Проте, попри те, що за перші вісім днів війни було зроблено перші кроки до здійснення даних планів, на початку липня 1941 року організацію «Січей» було призупинено, а дії референтів спрямовано на створення на місцях органів правопорядку під назвою Української Народної міліції¹¹.

За структурою Народна міліція становила мережу загонів в районних центрах, під керівництвом Окружного військового коменданта ОУН-Б. Цьому ж комендантові підпорядковувались міські та громадські коменданти, що керували міськими і сільськими загонами міліції. Чисельність окремих відділів здебільшого не перевищувала сотню бійців. Німецькі фронтові частини на місцях здебільшого підтримували цю самоорганізацію українців, не перешкоджаючи, а то й допомагаючи бандерівцям. Проблеми виникали згодом, при контактах з тилловими формуваннями Вермахту (охоронні з'єднання і польова жандармерія), і, тим більше, з каральними органами РКУ.

У Рівному ОУН-Б вдалося організувати школу міліції, під егідою якої вони розпочали військову підготовку місцевих добровольців. На її базі вже у липні 1941 року було сформовано 1-й український полк ім. Холодного Яру в складі близько 1500 вояків. Структурно він складався з двох куренів по чотири сотні. Командиром став член ОУН-Б, колишній полковник армії УНР Леонід Ступницький. При полку було створено власні господарчі підрозділи, включно з кравецькою і шевською майстернями. Власними силами вояки забезпечили себе відзнаками на кшталт тих, що були в ужитку в армії УНР¹².

В серпні 1941 року частина перейшла у підпорядкування 5-го польового учбового полку Вермахту, як 365-й Східний учбовий батальйон. Батальйон став складатись з чотирьох рот (сотень) і кавалерійського ескадрону. В роти було призначені, крім українських старшин, німецькі шеф-командири в рангах лейтенантів і фельдфебелів. Взводи (чоти) і відділення (рої) залишились під командою українців. Батальйон став готувати кадри для німецьких антипартизанських підрозділів¹³.

Коли перші групи вояків почали розсилати по різних частинах, в батальйоні поширилось дезертирство. Особовий склад, що зменшився до 450 чол., було поповнено місцевими жителями і військовополоненими різних національностей, і доведено до 850 чоловік на січень 1942 року. Одну сотню повністю укомплектували білорусами. При батальйоні організували ще й курси пожежників. Вояки, крім навчання, займались охороною стратегічних об'єктів міста і супроводженням військовополонених на роботу. На початку весни 1942 року добровольцям також доручили розвантажувати на залізничній станції майно Еріха Коха, що прибуло з Кенігсберга.

Через розчарування нацистською окупаційною політикою, а також внаслідок націоналістичної агітації, дезертирство в батальйоні стало масовим, і в квітні 1942 року сягнуло 2/3 особового складу. Подальше існування частини стало безперспективним, тож вояків роззброїли і перевели до Новограду-Волинського. Невеликий підрозділ поручника Кислиці, що залишився в Рівному, ще протягом року використовувався для охоронних цілей, після чого теж був розформований¹⁴.

Спроба творення ще одного полку була здійснена керівником однієї з підгруп Північної похідної групи ОУН-Б Матвієм Мелешком у липні 1941 року в Луцьку. Повністю було зорганізовано один курінь ім. Євгена Коновальця. Він складався з чотирьох сотень (до 1000 чол.). Вояки власноруч добували зброю і створювали полкові відзнаки.

Проте, місцевим командуванням Вермахту курінь було визнано тільки як команду народної міліції. Спроби розширити частину до полку зазнали фіаско через вимоги німців перетворити військову частину на службу охорони. Зрештою, у вересні 1941 року курінь було роззброєно за наказом прибулої цивільної адміністрації, і перетворено на школу сільськогосподарської служби України (Landdienst Ukraine)¹⁵.

Крім вказаних формувань, ОУН-Б вдалося організувати ще кілька сотень по місцях просування своїх похідних груп у центральній Україні. Так, наприклад, в місті Золотоноша (сучасна Черкаська обл.) членом ОУН-Б Буткевичем і місцевим вчителем Глижинським на початку грудня 1941 року було організовано Українську козацьку сотню. Агітація до вступу проводилась під гаслом творення української армії, що боротиметься за Самостійну Україну. Козаками ставали чоловіки і молодь Золотоніського району, які не були членами партії. На кінець грудня сотня нараховувала близько 90 вояків, розбитих на 3 чоти (взводи) і озброєних покинутою радянською зброєю, однострільні були теж радянські. Єдиною ознакою приналежності до сотні стали синьо-жовті пов'язки на лівому рукаві.

20 грудня 1941 року в Золотоноші було створено німецьку ортскомендатуру, прибув також взвод фельджандармерії. Перше, що зробили окупанти, був арешт сотника Буткевича (за портрет Бандери в канцелярії сотні) і заборона козакам носити синьо-жовті пов'язки. Загін перейменували в «допоміжну вартову сотню» (Hilfswachkompanie), новим командиром став Глижинський. Козаки почали охороняти створений поблизу Золотоноші невеликий табір військовополонених і конфісковувати у населення розкрадене колгоспне і військово майно.

В березні 1942 року новий командир провів урочисту посвяту синьо-жовтого прапора сотні, під яким козаки склали присягу на вірність Україні. Реакція нацистів не забарилась — в квітні 1942 року сотник Глижинський і ще двоє старшин були заарештовані за націоналістичну

агітацію, а більшість козаків сотні (дві чоти) відправлені в діючу армію на Кавказ¹⁶.

Подібною була доля всіх українських військових формувань, створених ОУН-Б на початку війни — командирів арештовували, а вояків, як ненадійних, розподіляли по німецьких частинах. Загальна ж кількість сформованих бандерівцями військових загонів, за підрахунками Івана Патриляка, не перевищувала 4000 бійців¹⁷.

За схемою, аналогічною ОУН-Б, діяли і представники ОУН-М. Вони сформували мережу невеликих груп цільового призначення, а також велику (1500 чол.) групу добровольців з територій, що відійшли до Румунії — т. зв. Буковинський Курінь. Це формування, організоване провідником ОУН-М Буковини Петром Войновським («Василь»), під виглядом робочої колони (arbeitskolonne) пройшло за маршрутом Кам'янець-Подільський, Дунаївці, Іванківці, Бар, Жмеринка, Браїлів, Вінниця, Київ. Одна з підгруп куреня здійснила рейд через Ялтушків, Нову Ушицю, Стару Ушицю, Копайгород, і з'єдналась з основною групою у Вінниці. По дорозі буковинців забезпечували харчуванням і, частково, уніформою та зброєю місцеве командування Вермахту, але за це вони час від часу були змушені здійснювати свої номінальні функції (мостити дороги), та забезпечувати німецькі частини перекладачами. Як і бандерівці, мельниківці залишали у населених пунктах, через які проходили, по одному-два рої для створення українських органів влади та поліції.

Крім того, під повним контролем ОУН-М перебували дві зондеркоманди при Абвері, сформовані з українців: т. зв. групи Пулюя-Масікевича (Пума) та Ничипоровича. Вони також, як і Буковинський Курінь, використовували власне «легітимне» становище для проведення націоналістичної роботи на окупованих теренах України і створення власних адміністративних та поліційних органів у Миколаївській та Дніпропетровській областях.

На Поділлі створенням поліції займалася т. зв. Бильська група ОУН-М, одна сотня Буковинського куреня та окремі рої ОУН-Б. Найбільш значущим їх досягненням було створення у Вінниці українського козацького батальйону під керівництвом генерала армії УНР Івана Омеляновича-Павленка. Це стало можливим завдяки допомозі члена зондеркоманди Пума (а разом і провідника ОУН-М у Румунії) Ореста Зибачинського¹⁸.

Найбільший центр самоутворення українських формувань у 1941 році виник під егідою уряду УНР на Поліссі. Ним стала т. зв. Поліська Січ (ПС) під керівництвом Тараса Бульби-Боровця.

Її зародок виник вже з початком війни у вигляді групи українських патріотів, що здійснили роззброєння підрозділу міліції НКВС у райцентрі Сарни. На цій базі було створено повстанський загін, що займався роззброєнням відступаючих червоноармійців і боротьбою з організованими

силами Червоної Армії. З приходом німецьких військ в липні 1941 року Бульба став комендантом Народної міліції Сарненського району. 8 серпня 1941 року він отримав дозвіл від командування 213 охоронної дивізії на організацію збройної частини чисельністю 1000 чоловік (Einheit «Polisska Sitsch»). Зброя і спорядження для даного формування були частково трофейні, а частково надані німецькими військами.

В кінці серпня Поліській Січі вдалося розгромити радянський гарнізон у місті Олевську, і опанувати значну територію у трикутнику Слущьк–Гомель–Житомир, очистивши її від залишків Червоної Армії. Чисельність загонів Боровця на листопад 1941 зросла від 3 до 10 тисяч козаків¹⁹. Основу формування склали чотири територіальні курені, і розгалужена мережа сільських і містечкових гарнізонів. Керівництво 213-ї охоронної дивізії легітимізувало виникнення цих гарнізонів дозволом на створення охоронних команд в містах до 100 чоловік, та в селах до 50 чоловік. Вони діяли під синьо-жовтим прапором і насаджували українську адміністрацію на місцях, нерідко конфліктуючи з цього приводу з німецькими гарнізонними і місцевими комендатурами. До прибуття цивільної адміністрації РКУ регіон був під повним контролем бульбівців, позаяк частини Вермахту просувались вперед, залишаючи тут тільки комендатури.

На майбутнє Боровець розробив схему створення української армії, що мала формуватись з територіальних частин та з'єднань. Найнижчою ланкою армії мали стати сільські відділи та сотні. Групи сотень складали курінь, ті в свою чергу мали формуватись у районні полки. Кілька полків становили обласну бригаду, дві-чотири бригади об'єднувались у Окружні Січі, на зразок Поліської (своєрідні з'єднання, на зразок корпусу)²⁰.

З обох відламів ОУН встановити співпрацю Бульбі вдалось лише з слабкими в цьому регіоні мельниківцями²¹. В Рівному і інших містах Волині поліція здебільшого перебувала в руках ОУН-Б. На контакт з Боровцем бандерівці не йшли з ідеологічних засад, так як вимагали припинення «отаманщини» і підпорядкування власному Проводу. Натомість, ОУН-М виділила на прохання Бульби 10 молодих старшин, в яких у ПС була гостра потреба.

На початку вересня 1941 року армійське командування зробило спробу просунути ПС до лінії фронту під Чернігів. Боровець проігнорував цей наказ, провівши натомість серію переговорів в Рівному з командуванням Вермахту в Україні, з вимогою визнання ПС зародком української армії, і погоджуючись не на передислокацію на Чернігівщину, а виключно на розширення своєї діяльності на цю територію. Переговори завершилися безрезультатно, німецький командувач Вермахту в РКУ генерал Кітцінгер сказав, що він не в праві ухвалювати політичні рішення, такі, як дозвіл на формування українських військ під власним командуванням.

Зважаючи на невдачі у легітимізації власних прагнень, а також після перших проявів нацистської окупаційної політики, 16 листопада 1941 року Бульба-Боровець оголосив про розпуск ПС під приводом неможливості надалі співпрацювати з німецькою армією. Конфлікт загострився ще й відмовою старшин вже розформованої Січі співпрацювати з німецькою Айнзатцкомандою, яка 18 листопада надіслала офіцера з вимогою виділити йому людей для участі в розстрілі 535 євреїв Олевська. Наступного дня рада старшин ПС ще й засудила цей акт, «як ганебну дію». А за кілька місяців, в березні 1942 року, СД округи Волинь–Поділля розпочала масові репресії проти колишніх членів Поліської Січі, підштовхнувши цим бульбівців до збройного опору нацистам²².

Деякі українські формування вузько територіального характеру створювались спонтанно місцевим населенням після відступу радянських військ. Власне такий характер мала мережа міліційних козацьких загонів в Олександрійському районі (гебіті) Київської генеральної округи. Ці загони об'єднувались під керівництвом напівпідпільної Січової ради, що складалась з колишніх учасників Холодноярських антибільшовицьких повстань. З прибуттям до району адміністрації РКУ, козацькі формування продовжували існування під виглядом української поліції, начальниками якої стали члени Ради. Організація була розгромлена СД тільки в листопаді 1943 року²³, проте подальше існування на Холодноярщині бази УПА слід, вочевидь, виводити власне з цього періоду.

Так само на хвилі ейфорії від «визволення», місцевими жителями, що постраждали під час розкуркулення та Голодомору, в листопаді 1941 року було створено козацьку сотню в с. Лісники Яготинського району (сучасна Полтавська обл.) Її організатором і командиром став відпущений з табору військовополонених технік-інтендант 1 рангу РСЧА Михайло Лазарович Панченко, кандидат в члени ВКП(б) з 1941 року. Його брат, Яків Лазарович Панченко, старший лейтенант РСЧА, очолив таку ж сотню в самому Яготині. За однострої козакам правили радянські уніформи з синьожовтими стрічками.

Проте, як і інших подібних випадках, після передачі району до РКУ українські сотні були переформовані. Яготинська сотня стала районною поліцією, а сотня з Лісників була змушена передислокуватись разом з німецькими охоронними формуваннями вслід за фронтом на схід. Козакам заборонили носити національні кольори, і переодягли в німецькі однострої шуполіції і армії. Але знову ж таки, як і в інших випадках, вимушені колаборанти невдовзі розчарувались у нових порядках. У березні 1943 року за саботування розпоряджень окупаційної влади було розстріляно Якова Панченка, а козацька сотня на чолі з його братом Михайлом 7 червня 1943 року в Згурівському районі Полтавської області перейшла на бік радянського партизанського загону ім. Щорса²⁴.

Різниця між формуваннями, утвореними ОУН, і тими, що виникали стихійно під егідою німецького війська полягала в тому, що останні не зазнавали таких нищівних репресій протягом першого воєнного року. Невдоволення нацистським режимом в них назрівало поступово, не будучи викликаним репресіями проти ОУН вже у вересні 1941 року. Такі частини на перших етапах використовувались Вермахтом для виконання охоронних завдань, а згодом, при переформуванні, перетворювались або в армійські тиллові команди, або в поліцію чи шуцбатальйони на теренах РКУ. А, наприклад, козацька сотня, що виникла з приходом німецьких військ у Конотопі, була просто поділена між зацікавленими інстанціями — більша її частина продовжила просування за німецькими військами, і згодом стала сновю 615-го українського батальйону, тоді як менша група була переформована у допоміжний підрозділ при німецькій залізничній поліції²⁵.

Найлегше проходило формування українських частин, що відбувалось під патронатом німецького фронтового командування у відповідності до їх тактичних потреб. Так, під егідою 6 польової армії Вермахту у Сумах та Білопіллі (Сумська область) протягом кінця 1941 — початку 1942 років з місцевих добровольців і відпущених військовополонених було сформовано до десяти українських батальйонів. Згодом в діаспорній історіографії їх назвали «Сумською дивізією»²⁶, хоча єдиного з'єднання ці батальйони ніколи не становили. Згодом добровольці більшими чи меншими групами були розподілені по німецьких дивізіях, і використовувались, передусім, як охоронні та будівельні формування. У 6 армії вони склали 1 частину армійського і 7 підрозділів корпусного та дивізійного підпорядкування, та роту при окремому саперному батальйоні. Ось ті з них, як вдалось відслідкувати: 6-й український батальйон (Ukrainisches Bataillon 6), робоча рота і рота безпеки 48-го танкового корпусу (Arbeits- und Sicherungs-Kompanie XXXXVIII. Panzerkorps), козацький ескадрон 113-ї піхотної дивізії (Kosaken Schwadron 113. Infanterie-Division), сотня допоміжної охорони 113-ї піхотної дивізії (Hundertschaft Hilfswachmannschaft 113. Infanterie-Division), допоміжна охорона 79-ї піхотної дивізії (Hilfswachmannschaft 79. Infanterie-Division), українська будівельна рота 8-го армійського корпусу (Ukrainische Bau-Kompanie VIII. Armeekorps), українська будівельна рота при 94-й піхотній дивізії (Ukrainische Bau-Kompanie bei 94. Infanterie-Division), українська будівельна рота при 295-му саперному батальйоні (Ukrainische Bau-Kompanie bei Pionier-Bataillon 295)²⁷. Частина з них загинула разом з 6-ю армією Паулюса в Сталінграді, інші ж були передані тилловому командуванню відновленої 6-ї армії. На квітень 1943 р. в її складі було три українські батальйони: 6-й та 111-й піхотні, та 109-й будівельний, загальною кількістю 2908 бійців²⁸.

В Україні на початку радянсько-німецької війни легальне оформлення залучення місцевого населення до окупаційних формувань вирішувалось кожним відомством окремо, що створювало масу не схожих одне на одне формувань. Єдина спільність полягала у намаганнях довести їх хоча б до умовної відповідності Женевській конвенції 1907 року про правила та звичаї ведення війни, згідно яких використання у власній армії військовополонених і громадян ворожої країни було заборонене. Виняток могли скласти лише добровольці.

У результаті, перші українські формування виникали безсистемно, підкоряючись суто тактичним потребам окремих з'єднань Вермахту. За відсутності збройного опору окупантам, націоналістичні полки в Західній Україні були ще не потрібні, тому їх легко ігнорували і розформовували. А от в листопаді добровольчим формуванням на сході майбутнього РКУ знаходили застосування відразу, і продовжували використовувати їх навіть після репресій проти особового складу і переформування.

Як, зазначалося вище, вже перші тилові інституції Вермахту, що вступали на територію УРСР, були змушені давати українцям зброю для створення хоча б якихось органів правопорядку, адже власні обмежені сили дозволяли забезпечити присутність невеликих окупаційних гарнізонів лише в містах і районних центрах. Розпорошення охоронних частин по всій підвладній території, яке і так відбувалось через їх нечисленність, призводило до втрати залишків боєздатності і неможливості протидіяти партизанському рухові. Тому охоронні дивізії, полки і батальйони, місцеві та гарнізонні комендатури почали створювати перші загони місцевої поліції для подолання безвладдя на залишених Червоною Армією територіях і запобігання розкрадання радянського громадського, колгоспного та військового майна населенням.

Досить детальну схему організації місцевої поліції тилу командуванням Вермахту можна прослідкувати за наказом, виданим командиром 444 охоронної дивізії генералом Вільгельмом Руссурмом. Місцева служба охорони порядку названа «українською допоміжною поліцією», що мало найкраще відображати її статус і функції. Вона, за європейським зразком, оголошена громадською організацією, підзвітною муніципальній владі. Основною метою її існування було забезпечення громадського порядку. Місцеві комендатури могли притягувати допоміжну поліцію до виконання своїх завдань тільки через бургомістра. Єдиний вид озброєння поліцаїв, який міг виділити Вермахт, були трофейні армійські гвинтівки, здебільшого радянські, тому «громадська організація» виходила доволі потужно озброєною, як для поставлених завдань. Для обмеження її боєздатності у наказі передбачено скоротити постачання набоїв до 5 патронів на гвинтівку.

Кількість допоміжної поліції мала складати до 1% населення, але не менше 6 чоловік у кожному селі. В містах поліцаї повинні були формуватись у воєнізовані загони (взводи і роти), так як створення районних відділків чи чогось подібного військові явно вважали не своєю компетенцією.

Окремим пунктом обумовлена заборона поліцаям вживати національну символіку (синьо-жовті пов'язки). Єдиними відзнаками поліції повинні були стати білі пов'язки з написом «На службі німецького Вермахту» (Im dienst der deutsche Wehrmacht)²⁹.

З передачею територій окупаційній адміністрації цивільна поліція переходила під відання командування СД чи (за наявності) поліції. Останній момент пов'язаний з тим, що інстанції СД просувались у зони військової окупаційної адміністрації швидше, ніж поліція, виконуючи власні завдання (контррозвідка, єврейське питання, агентурна діяльність, тощо). Тому, наприклад, формування перших частин Української Охоронної поліції в Харкові здійснювались власне органами СД, а «орпо» і «шупо» через близькість фронту власної повноцінної структури, аналогічної іншим містам РКУ, так і не створили.

Німецьким командуванням українські частини у 1941–1942 роках оформлялися на рівні наказів по окремих з'єднаннях і арміях, не маючи навіть загальної назви. Згідно наведеного вище наказу по 444 охоронній дивізії, в її складі формувалась «допоміжна поліція». Інші частини створювали чи легітимізували вже виниклі «українську охоронну поліцію», «місцеву міліцію», «вартові козацькі сотні», «охоронні команди», чи навіть «українські добровольчі батальйони».

Зрештою, місцеві охоронні підрозділи групи армій «Південь» стали позначатись криптонімом «гіва» (Hiwa, від Hilfswachmannschaft — допоміжна охорона). В зонах дії інших груп армій вони носили інші назви — «самооборона» (Einwohnerkampfverbände, тобто «підрозділи місцевої самооборони») — в гр. а. «Північ», і «оді» (Ordnungsdienst, тобто «служба порядку») — в гр. а. «Центр». Цей момент ще раз ілюструє хаотичність і позаплановість їх виникнення.

Перші підрозділи «допоміжної охорони» створювались на базі самоутворених українських формувань. У сотні/роти «гіва» командування Вермахту перетворило більшість вищезгаданих Сумських формувань, козацький загін Панченка і залишки 1-го українського полку в Рівному після розформування частини. Їх роль здебільшого зводилась до охоронних та контрпартизанських функцій у ближньому тилу діючої армії. Роти, рідше батальйони «гіва» могли бути окремими підрозділами армійського, корпусного чи дивізійного підпорядкування, а частіше їх включали до німецьких частин.

Найбільшу масу «гіва-мани» склали у окремих чи приданих охоронним дивізіям батальйонах ландшцу (ополчення з громадян Райху, непридатних до фронтової служби). Сім перших ландшц-батальйонів, що прибули до РКУ, перебували під керівництвом командувача в справах військовополонених (Kommandeur der Kriegsgefangenen). Вони займались охороною таборів військовополонених, але через неочікувано велику кількість останніх, були змушені розширювати свої штати за рахунок добровольців з цих же таборів.

Наприклад, протягом битви під Києвом німецьким командуванням було підготовлено табори і охоронні частини для прийому 300–350 тисяч полонених. Але після розгрому котла в кінці вересня 1941 року їм довелося давати собі справу із вдвічі більшим числом колишніх червоноармійців. Для розміщення їх створювались т. зв. «дикі» або тимчасові табори, які містили по кілька тисяч військовополонених, для охорони яких виділялось лише по роті вояків ландшцу. Для збільшення кількості охоронців дані підрозділи були вимушені вдаватись до набору добровольців із самих полонених, з яких створювали охоронні команди чи взводи. В листопаді 1941 в будівлі колишнього військово-транспортного технікуму на Подолі, під керівництвом начальника військово-морського відділу київського міськвоєнкомату майора РСЧА Павла Грушенка було сформовано українську сотню «гіва» при 788-му батальйоні (Hiwa-Abteilung bei Landeschützen-Batallion 788). Сотня нараховувала близько 80 військовополонених з табору по вул. Керосинній, і складалась з трьох взводів (zuge). Командирами взводів (цугфюрерами) були двоє буковинців-націоналістів і один офіцер РСЧА. Вояки займались військовою підготовкою і охороною табору. В кінці грудня 1941 сотню перейменували в охоронну роту (Wachkompanie), збільшили особовий склад до 250 чоловік, і під командуванням німецького штабс-фельдфебеля Гопфе відправили в розпорядження Білоцерківської міської комендатури, для охорони місцевого табору військовополонених і військових об'єктів³⁰.

Аналогічну сотню було сформовано влітку 1942 року при харківських таборах військовополонених. Рота складалась з трьох охоронних взводів і одного навчального, загальна кількість вояків становила 360 чоловік. Взводи поділялись не на відділення, а на вахкоманди, які охороняли табори військовополонених, госпіталь при таборах і регулювали вуличний рух на довколишніх вулицях³¹.

Вахкоманди і охоронні взводи з українців існували при всіх таборах військовополонених в РКУ. Їхня кількість і чисельність з часом змінювалась в залежності від кількості полонених, службовці переводились до армійських частин, дезертирували при підході РСЧА, тощо. Всього ж, на 1943 рік в складі восьми німецьких ландшц-батальйонів за різними документами вдалось від слідкувати щонайменше 39 українських взводів

«гіва» (Ukr. Hilfswachzуге, згодом перейменованих у Східні — Ost-Wachzуге), по 4–6 в кожному батальйоні.

Крім цих частин, взводи і роти «гіва» були в складі охоронних батальйонів і дивізій безпеки в РКУ і зоні військового командування. На 1943 рік кожен батальйон Вермахту в РКУ, що виконував охоронні чи окупаційні функції, містив від 2 до 8 українських взводів і рот «гіва». Їх особовий склад набирався як серед військовополонених, так і серед цивільного населення. Для контролю процесу, а також забезпечення необхідного рівня підготовки охоронців в адміністративних центрах РКУ, командуванням Вермахту РКУ було створено школи «гіва».

Одним із основних центрів формування допоміжних частин із місцевого українського населення і військовополонених став Київ. Столиці України офіційно було відведено лише роль центру одного з шести Генеральних округів, на які поділявся РКУ. Але реально значення великого міста із розвинутою інфраструктурою і центрального транспортного вузла України було набагато більшим. Для Вермахту «Київ представляв собою важливий стратегічний центр, в якому здійснювалось перегрупування частин, що прибули з Польщі та Румунії, і підготовка їх до наступу в напрямку Кавказу і Каспійського моря»³² (особливо у 1942–1943 роках, коли зона найбільшої бойової активності Вермахту змістилась на південь). У столиці УРСР було розташовано і центр відправки до Німеччини мобілізованого на роботи місцевого населення, з яких набирали «добровольців» для служби в армійських і поліційних частинах. Крім того, зручне розташування міста дозволяло використовувати його, як базу для маневру силами у проти-партизанській боротьбі як в межах України, так і на території сусідньої Білорусі.

Власне в Києві були створені чотири найбільші школи «гіва». Вони містились в старих казармах на Брест-Литовському шосе, на Подолі, Святошині і Печерську. Ще одна, для потреб охорони і обслуговування аеродромів, знаходилась в Борисполі. Кожна школа випускала від трьох сотень до півтори тисячі охоронців на місяць, навчених основам караульної служби і користуванню радянською та німецькою зброєю. Навчання тривало 3–4 тижні, і завершувалось складанням присяги. Озброювались охоронці радянською, рідше німецькою зброєю. За однострої їм правили старі ношені німецькі армійські мундири, здебільшого без будь-яких відзнак. Після закінчення школи вояки складали присягу, і направлялись по різних німецьких частинах. Основна їх служба полягала у здійсненні охорони важливих для Вермахту об'єктів на території РКУ.

З появою партизанів на території України у 1942–1943 роках, дії підрозділів «гіва» перестали зводитись виключно до виконання охоронних функцій. У школах почали вчити тактики, а українців — застосовувати до антипартизанських операцій, здебільшого в складі німецьких

частин. Іноді вони діяли окремими ротами, але з німецьким командним складом. Так, наприклад, 2 розвідувальна рота, сформована на базі чергового випуску Святошинської школи «гіва» 27 серпня 1943 року, включала 90 українців і 50 німців, під командуванням гауптмана Ріхарда. Протягом осені її вояки групами по 10 чоловік проводили розвідку лісів в Київській і Полтавській областях з метою виявлення партизанських загонів, які могли б ускладнити оборону «Дніпровського валу»³³. А на базі 556-го охоронного батальйону, дислокованого в м. Миргороді, з українських «гіва-манів» формувались спеціальні єгерські підрозділи — «ягдкоманди», що рейдували Полтавщиною, полюючи на партизанів³⁴.

Найвищої щільності концентрація підрозділів «гіва» досягла у районах високої партизанської активності, насамперед на Сумщині. У районах області в підпорядкуванні 552-го охоронного батальйону Вермахту було створено відразу три допоміжних роти: українські в Глухові та Шостці, і російську в Середина-Буді (згодом переведена в Льгов Курської обл.)³⁵. Також тут сформували ряд окремих взводів з колишніх червоноармійців. Всі вони активно діяли проти партизанів, часом небезуспішно.

Наприклад, українська рота з Шостки, створена в грудні 1941 з військовополонених чисельністю 250 бійців під керівництвом колишнього батальйонного комісара РККА Георгія Смориго (в полоні він назвався майором щоб уникнути розстрілу), разом з німецьким підрозділом 9 травня 1942 вступила в бій з чисельно переважаючим противником в с. Жихово. У цьому селі містився склад і перевалочний пункт окупанів, на який раніше успішно напав загін ковпаківців, розігнавши угорський гарнізон. Цей успіх намірилися повторити партизанські загопи ім. Ворошилова і «За Батьківщину», які вночі з 9 на 10 травня силою трьох батальйонів з різних сторін атакували село. Одному з батальйонів вдалося вибити з позицій на околиці солдатів української роти і зачепитися за крайні хати. Решта партизанів, замість атаки з інших напрямків, почали стягуватися до місця прориву, однак просунутися далі не змогли через запеклий опір німців у центрі села. Це дало можливість українцям перегрупуватися, і з флангу контратакувати партизанів, що розтяглися неорганізованою колоною в полі. Під час подальшого розгрому партизани втратили 130 чоловік убитими і 106 пораненими. При цьому безповоротні втрати оборонців склали всього 20 німців і 7 українців. Вказана рота «відзначилася» та інших антипартизанських «акціях» — 8 березня 1942 року разом з німецьким підрозділом спалила хутори Гута, Землянка і Терebenьки (протягом декількох місяців вони були базою з'єднання Сидора Ковпака), що супроводжувалося розстрілом до 180 місцевих жителів. Через два місяці 25 солдатів роти перейшли на бік партизанів, майор Смориго був заарештований і розстріляний, а рота розформована³⁶.

Відомі також випадки творення батальйонів «гіва», які, здебільшого, були не постійними частинами, а перехідним етапом перед їх переформуванням у більш боєздатні частини. Так, в травні 1942 року з випуску Печерської школи «гіва» було створено два українські охоронні батальйони № 17 і 18. Батальйони були організовані у великому поспіху, і були дуже слабо підготовані, бо добровольці встигли провчитись у школі лише тиждень. Більшість вояків становили юнаки, що не служили в армії (наймолодшим виповнилось тільки по 14 років), мобілізовані місцевими комендатурами по селах Київської області. В кінці травня обидві частини, які нараховували менш ніж по двісті чоловік кожна, були переведені в розпорядження керівника СС і поліції міста Сталіно. Там їх було перетворено на 157-й і 158-й батальйони шутцманшафту, і дислоковано в самому Сталіно (157-й), і в Макіївці (158-й)³⁷.

Ще один батальйон «гіва» в липні 1942 року було організовано армійським тиловим командуванням в «Остланді», з українських військовополонених із таборів у Вільно і Мінську. Вербування добровольців відбувалось під егідою створення українського робочого батальйону, вояки якого матимуть однакові права і забезпечення з німецькими солдатами. Добровольців, загальною кількістю близько 1000 чоловік, переправили до Макіївського району Сталінської області, де після двомісячного навчання у вересні 1942 року їх було приведено до присяги і озброєно. Батальйон охороняв аеродром в Сталіно і стояв гарнізонами по селах довкола Макіївки. Проіснував він менше року, і вже в квітні 1943 року був влитий до 454-го східного батальйону 454-ї охоронної дивізії³⁸.

Точно підрахувати чисельність «гіва-манів» в РКУ дуже важко, якщо взагалі можливо. Більшість з них були включені в німецькі охоронні частини, зокрема — щоб приховати їх кількість від власного командування, адже за нормами Вермахту чисельність добровольців не повинна була перевищувати 10% загального складу. Окремих українських рот в німецьких охоронних батальйонах навесні 1942 року було 4 (номери з 1 по 4), потім дві (2 і 3) були розформовані, і розподілені по різних частинах, а ще дві були створені. Тож на листопад цього ж року їх знову стало 4 (1, 2, 5, 6), і вони входили до складу німецьких охоронних батальйонів № 571 і 122-В. А більшість «гіва-манів» входили в склад змішаних українсько-німецьких рот. Наприклад, 8-ма охоронна рота 177 полку Вермахту на червень 1943 включала 60 німців і 70 українців (випускників школи «гіва» на Святошині). Аналогічну пропорцію можна спостерегти і в інших досліджених підрозділах, наприклад в 4-й та 5-й ротах 556-го батальйону. В середньому по 213-й охоронній дивізії, дислокованій в РКУ протягом всього періоду окупації, згідно з доповіддю командира одного з полків співвідношення українців та німців становило $\frac{1}{2}$ ³⁹. На жаль, документальні свідчення щодо дійсного національного складу

охоронних частин Вермахту в РКУ доступні далеко не завжди. Тож, ґрунтуючись на згаданій пропорції, темпах підготовки охоронців та даних про рівень дезертирства серед них (із пошукових листів), ми можемо лише припустити, що загальна кількість «гіва-манів» на середину 1943 року коливалась в межах 15–20 тисяч чоловік.

Основну масу добровольців у допоміжних підрозділах фронтових частинах і в зоні армійського командування складали т. зв. «гіві» (Hiwi, від Hilfswilligen — добровільні помічники). Так називали, передусім, вояків РСЧА, залишених при частинах для виконання господарчих та інших допоміжних функцій, тоді як німецьких службовців тилових установ переводили у бойові підрозділи.

Це, знову ж таки, було викликано відсутністю резервів і неможливістю своєчасного поповнення втрат. Німецькі піхотні дивізії Східного фронту на 6 листопада 1941 року містили в середньому 65% штатної кількості вояків, а танкові — 35%. Незважаючи на всі заходи армії резерву по перерозподілу наявних сил для поповнення фронтових частин, некомплект діючої армії на кінець листопада 1942 року становив 320 тис. чол. Здійснювати ротацію і повноцінне відновлення з'єднань, що зазнали втрат, нацистське керівництво не могло, тому ці дивізії вимушено поповнювали свої ряди перебіжчиками і військовополоненими.

Введення «гіві» у офіційний штат дивізій не могло бути здійснене без волі фюрера, тому постійно гальмувалось. Тільки у 1942 році їх «помітило» командування, і в наказі ОКГ № 8000/42 спробувало якось врегулювати правила і розміри набору «допоміжних сил із землеробського населення на Сході». Цей наказ, що видавався із врахуванням реального становища, по суті ні до чого не зобов'язував, а тільки нарешті надавав становищу добровольців певної легітимності. Так, наприклад, контингент, з якого мав здійснюватись набір волонтерів, складався з жителів окупованих областей, людей, що перебували на окупованих територіях, але не були місцевими жителями, і відпущених військовополонених, незалежно від того, звідки вони походять. Одним словом, добровольцем міг стати будь-хто.

Найбільший інтерес представляє розділ 5 даного наказу. В ньому було офіційно затверджено назву «гіві», яка вже рік вживалась у військах. Але щодо кількості добровольців в частинах, наказ знову нікого ні в чому не обмежував. Тобто, з одного боку, за рахунок «гіві» можна було тільки заповнити нестачу штатних одиниць у частинах, і при цьому їх кількість не мала перевищувати 10% загального складу. А з іншого боку, «за наявності особливих обставин», число добровольців можна було збільшувати до яких завгодно розмірів, лише повідомивши про це верховне командування. Крім цього, наказ закликав до пильності в стосунку до добровольців, і встановлював норми забезпечення «гіві» на рівні з

німецькими вояками. Це не стосувалось тільки уніформи, яка могла видаватись, а могла і не видаватись, та мила, яким забезпечували тільки за умови його наявності⁴⁰.

Цей наказ знайшов відображення у офіційному штаті дивізії Вермахту зразка 1942 року, де тільки у службах постачання було передбачено можливість приймати 700 добровольців. А з жовтня 1943 року офіційна кількість «добровільних помічників» у підрозділах постачання зросла до 2005 чоловік. У фронтових частинах затверджена назва добровольців («гіві») витіснила попередні варіанти їх найменування, проте в охоронних частинах термін «гіва» продовжували вживати щнайменше до кінця 1943 року.

Але офіційні дозволи лише апостеріорі затверджували і обмежували кількість східних добровольців у діючій армії. Реальна ситуація змушувала фронтових командирів заповнювати ними нестачу кадрів незалежно від розпоряджень згори, в результаті чого на весну 1942 року загальна чисельність «гіві» сягала 320 тисяч чоловік. У найактивніше задіяних на фронті з'єднаннях вони складали до чверті всіх вояків. Найкраще це прослідковується у 6 армії, в якій на листопад 1942 року чисельність формувань «гіві» і «гіва» сягнула чверті всього особового складу і становила 51 780 чоловік⁴¹.

Не менш цікавим був вигляд і інших армій групи «Південь» (в 1942 році — гр. а. «А» в Криму, «Б» на Кавказі, «Дон» під Сталінградом). Так, наприклад, на кінець 1942 року штат штабу 2 польової армії (гр. а. «Б») нараховував всього близько двохсот чоловік, з яких 15 чоловік складали взвод охорони під командуванням українця Володимира Селезньова, 13 чоловік — «гіві», і ще 47 чоловік — вільнонаймані місцеві жителі, працювали на допоміжних роботах. Тобто, більше третини рядових працівників німецького армійського штабу (75 з 200) становили українці і росіяни⁴².

Основним полем діяльності «гіві» була служба у підрозділах забезпечення Вермахту. Спочатку ними, згідно цитованого наказу, тільки компенсували нестачу кадрів, але вже з початку 1942 року в групі армій «Південь» почалось створення тилових формувань з добровольців, в тому числі й української національності. Проте, національний склад допоміжних частин був, напевно, останнім питанням, яке цікавило командирів фронтових з'єднань. Навпаки, з виявленням симпатій Гітлера до тюркських народів СРСР і козаків, більшість українських частин і підрозділів перейменовуються у Східні (Ost або Ostvolkische) чи козацькі (Kosaken).

Причини надання Гітлером офіційного дозволу на створення тюркських та козацьких національних легіонів у Вермахті, паралельно із заборонаю аналогічних українських та російських формацій, полягали, знову ж таки, в царині геополітики, і мали невеликий зв'язок з реаль-

ністю. Фюрер вважав за потрібне створити в майбутньому мережу квазі-держав із неслов'янських народів, які були б противагою слов'янам у регіоні. Козаки в цьому списку опинились тому, що їх оголосили специфічним германським кочовим народом, нащадком готів. Слов'янам же, яких в майбутньому чекала доля «європейських негрів», жодних обіцянок національного добробуту не слід було давати, мало того, їхню колонізацію, включно з «позбавленням біологічної сили», потрібно було починати негайно. І це незважаючи на крайню потребу Райху у співпраці окупованого слов'янського населення з німецькими органами влади як в економічній, так і у військовій галузях.

Перші табори підготовки східних легіонів виникли власне в Україні, на території РКУ. Це були легіонові табори (Legionslager) в Житомирі, Бердичеві, Проскурові, Заславі, та козацький табір в Шепетівці. Вони займались підготовкою і створенням підрозділів та частин, які переходили в підпорядкування командувача Вермахту в Україні і фронтових з'єднань, передусім для виконання окупаційних функцій. Це цілком відповідало типовому імперському принципу «поділяй і владарюй»: вже на початок 1943 року більшість східних частин, які виконували окупаційні функції в Україні, становили саме тюркські, кавказькі та козацькі легіони.

У результаті, на час відступу німецьких військ з центральної України в листопаді 1943 року, під командуванням ВБУ та груп армій «Південь» і «А» перебували 1 полк, 47 батальйонів, 146 рот із добровольців з СРСР, з них тільки 8 батальйонів і 16 рот носили назву українських, та ще 5 батальйонів і 55 рот були «східними». Решту, тобто переважну більшість, складала туркестанські, азербайджанські, грузинські, північнокавказькі, калмицькі та козацькі частини та підрозділи⁴³.

В певному, вузько колоніальному сенсі, ця політика себе виправдовувала, але не в плані замирення окупованих територій, а виключно для нацькування одного народу на інший. Власне «туркестанські», козацькі і мадярські частини стали першими противниками українського повстанського руху. Так 2-й Донський козацький полк в складі 10 сотень, сформований у Шепетівці в серпні 1942 року, вже з осені цього ж року почав бойові дії проти Поліської січі, виконуючи окупаційні функції в районі Сарн, Олевська і Костополя. Не можна сказати, що козаки робили це з великим ентузіазмом, але антагонізм між ними, чужинцями, що виконували роль окупантів, і місцевими жителями був дуже великим. Так, в селі Майків Рівненської області групі з 12 вояків довелося вступити в «бій з місцевими жителями», які не хотіли віддавати свою худобу. Скільки при цьому було вбито беззбройних селян невідомо, але четверо козаків були за це нагороджені німецьким командуванням. Такі випадки призвели до поглиблення прірви між росіянами-добровольцями і місце-

вими українцями. Українська поліція, інфільтрована бандерівцями, без вагань розстрілювала дезертирів з полку, включно з офіцерами (командир 8-ї сотні Агеєв, колишній політрук РСЧА), хоча їх потрібно було відправляти до штрафних таборів. А бульбівці, які в даному випадку виступали виразниками настроїв населення, взагалі влаштували показові страти полонених козаків, відрубуючи їм голови сокирами⁴⁴.

У самому полку теж служило немало добровольців української національності. Так, наприклад, при знищенні групи вояків штабного караулу полку, бульбівці відпустили фельдшера Ярошенка, який виявився українцем. Серед командирів сотень були осавул Петро Романчук (кол. капітан РСЧА) та старший лейтенант Василь Калюжний (кол. секретар райкому ЛКСМУ). Вочевидь, саме через наявність значної кількості українців, у лютому 1943 р. стався наймасовіший випадок організованої втечі: 200 козаків разом з 40 місцевими поліцаями перейшли до повстанців⁴⁵.

В результаті, на листопад 1943 року полк повністю розклався, дезертирство стало масовим явищем. Коли в грудні 1943 року його вивели в Кам'янець-Подільський, де переформовували у 570-й батальйон, з колишніх 10 сотень вдалось сформувати тільки 4 роти по 154 козаки кожна, а ще 300 чоловік визнали непридатними для служби і направили в розпорядження Організації Тодт. Новостворений батальйон, який не виправдав себе в РКУ, в січні 1944 року посилили майже сотнею німецьких солдатів і відправили у Францію⁴⁶.

Українські легіони, відповідно до цієї політики, створювали тільки за межами України. Так, окремі легіонні табори для українців-військово-полонених РСЧА були в Двінську (Даугавпілс, Латвія), Петрикові (Пьотркув, Польща), і навіть в Фінляндії, в Каккурі. Поза РКУ були сформовані перші українські батальйони № 1 та 2 (згодом передані поліції і перейменовані у шувцбатальйони 41-й і 42-й), а також 1-й український добровольчий батальйон «Десна» (згодом 615-й Східний), український батальйон «Прип'ять» (згодом 604-й Східний), та інші. Найбільше армійських фронтових (а не допоміжних) частин з українських добровольців було сформовано в групі армій «Північ»: це 803-й, 842-й, 843-й Північноукраїнські піхотні батальйони (Nordukrainisches Infanterie-Bataillon), а ще дві роти було у 844-му батальйоні. В групі армій «Південь», натомість, українським визнавався тільки один фронтовий батальйон — 6-й піхотний, але й той 1 червня 1943 року був перейменований на 551-й Східний.

Таким чином, командування вермахту в РКУ, виконуючи стратегічні настанови фюрера, не створювали з місцевих жителів самостійних боєздатних частин, але з тактичних міркувань масово залучали добровольців з-поміж цивільного населення і військовополонених до виконання охоронних функцій на окупованій території.

1.3. Українці в німецьких службах забезпечення (Werkdienst, OT, NSKK)

Найбільший відсоток представників місцевого населення серед наявних в РКУ інституцій Вермахту був у службах забезпечення німецької армії. Йдеться про військово-будівельну Організацію Тодт (Organisation Todt, OT) райхсміністерства озброєнь і боеприпасів, транспортні частини НСКК (Nationalsozialistisches Kraftfahrer Korps, NSKK), створені під егідою НСДАП і СА, та т. зв. «Промислова служба України» (Werkdienst Ukraine, UWD), що займалась відновленням, а згодом евакуацією військової промисловості РКУ. УВД теж підпорядковувалась міністерству озброєнь Райху.

Перша з цих інституцій була заснована в 1933 році штандартенфюрером СС, а згодом — Райхсміністром озброєнь та боеприпасів Фріцом Тодтом, для будівництва автобанів і військових об'єктів. Початково, за часів кризи у німецькій економіці, вона надавала роботу масам безробітних, але згодом її штат значно скоротився внаслідок відтоку кадрів в армію і промисловість. З розпалом війни знову виникла нагальна потреба у військових будівельниках, зокрема на окупованих територіях. Проте джерел для поповнення штатів громадянами Райху не було, тому Організація Тодт вже на 1943 рік стала чи не найменш німецькою з усіх нацистських воєнізованих організацій. Загальна кількість її працівників на 1943 рік складала близько півтора мільйона чоловік, з яких тільки 200 тисяч були німцями. Решта були добровільними чи мобілізованими представниками протекторатів та окупованих територій.

В РКУ працівники OT (айнзатцгрупа OT «Схід», ділянка «Росія-Південь») займались будівництвом та відновленням доріг, аеродромів, казарм, складів тощо. За відсутності добровольців і відповідно до загальної нацистської концепції, організація, як і армія, активно використовувала працю полонених вояків РСЧА. Це відбувалось у двох формах. В одному випадку OT просто оголошувала набір місцевих жителів на роботу. Умови і заробітна платня були різними, залежно від рівня робіт, і коливалась від пайка та чотирьох булок хліба на тиждень, до 40–60 РМ на місяць. Українці могли займати посади від чорнороба до інженера.

В іншому випадку організація тимчасово переймала контроль над табором військовополонених, яких розбивала на робочі роти за національностями, і в примусовому порядку застосовувала на допоміжних роботах. Військовополонені не отримували за роботу нічого, крім можливості вийти на певний час з табору і випросити якісь харчі у місцевих жителів чи в охорони. Через півроку праці полоненим пропонували перейти на постійну службу в OT, в якості «гіві» (в документах позначались як «Hiwi Org. Todt»). Умови служби відповідали цитованому наказу ОКГ про допоміжні сили на Сході (№ 8000/42).

Кількість українських працівників постійно змінювалась, вони переходили на службу до Вермахту або просто звільнялись, але в кожному центрі округи РКУ постійно було по кілька сотень членів ОТ. Так, наприклад, збереглась заява, датована 2 червня 1942 року, від 317 українських працівників групи ОТ Гакельберга (ОТ Einsatzgruppe Hakelberg) до господарчого управління міста Києва (Wirtschaftamt) з вимогою виділити на їхні потреби 450-500 кілограмів махорки. А до кінця року кількість українців в цій частині зросла до 590 чоловік⁴⁷.

А у прифронтовій Харківській області, згідно звіту від 27 червня 1942 року, на ОТ працювали 568 українців, 200 військовополонених і 68 «постійних працівників» (німців). Така пропорція збереглась і надалі. На червень 1944 року на окупованих Німеччиною територіях перебувало 694 тисячі працівників ОТ, з яких німцями були лише 30 тисяч⁴⁸.

Але ОТ використовувала українців не тільки як робочу силу. Внаслідок типової для німецьких організацій нестачі людей, місцеві керівники організації були змушені створювати ще й допоміжні охоронні команди з військовополонених (Schutzkommando ОТ). Виникнення такої команди в РКУ зафіксовано в серпні 1942 року, в таборі при шахті № 1 в поселенні Петрівка, (Сталінська область), відновленням якої і займались працівники організації. В таборі лаг-фюрер Енгельман оголосив набір в охорону українців-добровольців, яких серед 9000 полонених було тільки дві роти (200 чоловік). Обидві роти в повному складі погодились на пропозицію, і були направлені в школу шуцманів в м. Сталіно. На станції Ясинувата було сформовано третю, «східну» роту, з узбеків, татарів, чеченців та інших «нацменів». По закінченні школи всі три роти охороняли військовополонених на роботах та здійснювали патрулювання навколишньої території (внутрішній порядок, як і в інших німецьких таборах, забезпечувала табірна поліція з самих полонених). Заробітна платня членів шуцкоманди становила 1 РМ на день, тож на місяць вони отримували до тридцяти марок, залежно від кількості виходів на роботу, але не менше 25⁴⁹.

В грудні 1942 року військовополонених відправили в Німеччину, в табір Гаммерштайн, а шуцкоманду розбили на взводи по 30 чоловік. Взводи були розіслані на охорону інших груп примусових робітників на різні окуповані Німеччиною території, а також в Фінляндію⁵⁰. Нами не знайдено жодних інших свідчень створення українських збройних формувань в рамках ОТ, попри те, що німецький персонал організації нерідко залучався до здійснення окупаційних заходів, перш за все вилучень продуктів у населення, і вів при цьому численні бої з українськими та радянськими партизанами. Тому не виключено, що створення шуцкоманди в Петрівці було лише вдалим експериментом, або ж експромтом, який більше не повторювався.

В складі транспортних груп ОТ і армійських допоміжних служб діяли роти НСКК. У РКУ їх було як мінімум три. Рота № 36, розбита на окремі транспортні взводи, діяла в Південній Україні в складі ОТ, і базувалася в Миколаєві. Рота № 308 базувалась в Ковелі, і була в розпорядженні місцевого командування Вермахту. У Сталіно, де дислокувалася ще одна рота НСКК, відсутність охоронних частин змусила німецьке командування піти на неординарний крок. Цей транспортний підрозділ було переформовано у поліцейську роту (NSKK-Polizei-Kompanie), і підпорядковано окружному ССПФ бригадефюреру Дерінгу.

Ну і звичайно, в цих нечисленних партійно-транспортних підрозділах теж працювали українці. Це були індивідуально найняті шофери, техніки, обслуговуючий персонал, яким надавали статус «гіві». Їх набирали з військовополонених та місцевого населення, а з жовтня 1942 року — зі школи шоферів, організованої в Харкові при 994-му транспортному полку Вермахту. За час свого існування школа підготувала близько 1000–1200 українських шоферів для німецької армії і НСКК. Добровольці перебували на умовах утримання німецьких солдатів у всьому (включно з наданням матеріальної допомоги сім'ї), крім зарплатні, яка становила всього 12 РМ на місяць⁵¹.

Ще однією допоміжною організацією РКУ, що містила значну кількість українців, була т. зв. «промислова служба України», або УВД (Werkdienst Ukraine, UWD). Згідно із задумом, вона повинна була займатись відновленням української промисловості на благо Райху, але, відповідно до обставин, її діяльність звелась до евакуації в Німеччину захоплених стратегічних ресурсів, та виконання допоміжних робіт для Вермахту чи місцевої влади. Керівником організації, структурованої за військовим зразком, був генерал-інспектор Альфред Фідлер, а підпорядковувалась вона райхскомісару Коху і міністерству озброєнь.

Основні структурні одиниці УВД, 8 робочих рот і 3 транспортні колони на кінній тязі, були створені навесні 1942 року з особового складу розформованих рівненських та луцького українських куренів. Роти нараховували по 70–120 чоловік під керівництвом німецьких офіцерів та українських підофіцерів (трупенфюрерів та обертрупенфюрерів). Рядові (УВД-мани) отримували по 24, тупенфюрери — 36, обертрупенфюрери — 45 РМ на місяць. Усім українцям видали напіввійськову уніформу і робочий одяг, а також поставили на повне харчове забезпечення. Носіння національних відзнак було заборонене. Робітники жили і працювали без охорони, але для виходу з розміщення частини потрібен був письмовий дозвіл командира.

Через те, що з УВД продовжували дезертирувати колишні добровольці націоналістичних формувань, всі роти вже до зими 1942 року перекинули на Східну Україну, де, шляхом мобілізації місцевої молоді,

довели чисельність особового складу кожної до 170–200 чоловік. Протягом 1943 року роти дислокувались в Києві, Миколаєві, Нікополі, Запоріжжі, Каменському, Дніпропетровську, Новомосковську та Павлограді, окремі групи виїжджали в Умань, Полтаву та Кіровоград. Всі вони займались в основному збором та вивезенням металів і заводського устаткування до Німеччини, та іноді виконували замовлення військових властей на перешивку колій, ремонт залізниць та будівництво мостів. До військових дій чи виконання окупаційних функцій УВД-мани не застосовувались, і зброї не мали.

Проте, незважаючи на цивільний характер організації, конфлікти виникали і тут. Так, наприклад, 29 серпня 1943 року групою з чотирьох працівників на чолі з трупенфюрером Рохнянським було вбито веркдінстляйтера УВД в Умані Ганса Шенка. Українці, забравши особисту зброю вбитого, зникли на службовій машині в невідомому напрямку. Слідством, проведеним службовцем місцевого СД унтерштурмфюрером Брюннертом, було встановлено, що причиною ексцесу стала поведінка самого Шенка. Він систематично бив своїх підлеглих, погрожував їм зброєю, і переслідував за спроби подати скарги керівництву на таке поводження. 16 українських працівників, які були в момент убивства в приміщенні уманського УВД, не звернули увагу на стрілянину, що почалась в кабінеті Шенка, тому що останній неодноразово стріляв по своєму шоферу Володимирі Стрільченку. Він ставив водія до стіни, і стріляв довкола нього, імітуючи розстріл. Незважаючи на залучення місцевої жандармерії, ані четверо втікачів, ані викрадений автомобіль так і не були знайдені⁵².

Поступово УВД набула зовнішньої схожості з німецькою службою трудової повинності (Reichsarbeitsdienst, RAD). З'явилися спільні з РАД ритуали (марші з піснями про працю, муштра та фізичні вправи з лопатою) та ідеологія. Тільки на відміну від піврічної служби в РАД, УВД-мани підписували зобов'язання «працювати на благо Нової Європи і свого народу» протягом 12 років. Загальна кількість українських працівників організації на кінець 1943 року сягала 1500 чоловік⁵³.

Таким чином, місцеве населення та військовополонені широко залучались до здійснення допоміжних функцій для німецької армії в складі різноманітних служб забезпечення, як загальноімперських, так і створених на місці. Вони використовувались для виконання різноманітних робіт, і лише зрідка, через нестачу німецького персоналу, могли притягуватись до охоронної служби із зброєю в руках.

1.4. Методи набору і забезпечення добровольців Вермахту в РКУ

Питання мотивації українських добровольців у німецьких збройних силах досі залишається невирішеним, попри певні наробки вітчизняних і зарубіжних істориків у висвітленні даного питання. Поширеними залишаються типові узагальнення. На Заході таким штампом є сприйняття українських солдатів, як «ідейних антибільшовиків» і антисемітів, а на пострадянському просторі — як націоналістів, злочинців, ображених на радянську владу (розкуркулених і репресованих), та примусово мобілізованих полонених.

Для спростування цих стереотипів істориками вже зроблені суттєві кроки, пов'язані, передусім, з дослідженням особових справ учасників місцевих формувань, що знаходяться в архівах СБУ в Україні, ФСБ в Росії, та КДБ в Білорусі. Так, предметом гарячих дискусій у західній історіографії стали праці Мартіна Діна та Френка Бушера⁵⁴, які ставлять під сумнів ідейність та добровільність цих формувань, і висловлюють твердження про випадковість підбору їхнього особового складу. В Росії кроком вперед є роботи С. Дроб'язка, І. Єрмолова, Д. Жукова та І. Ковтуна⁵⁵, які у вивченні даної тематики йдуть індуктивним шляхом, тобто від дослідження окремих підрозділів і їхнього складу до більш загальних висновків. В Україні варто відзначити праці І. Патриляка та В. Нестеренка⁵⁶. Спогади безпосередніх учасників, що теж становлять досить цікаве джерело дослідження тематики, слід приймати до уваги з певними застереженнями, які випливають з бажання авторів виправдати себе і свою справу від неминучих закидів у здійсненні нацистських злочинів.

Тож, єдиним вирішенням проблеми мотивації українських добровольців залишається систематичне вивчення якомога більшого масиву індивідуальної інформації стосовно окремих членів українських формувань, і докладний статистичний аналіз. Дуже важливим для нас є також дослідження побутових умов та ідейних засад служби, тобто того, що пропонувало українцям німецьке командування взамін за співпрацю.

Не викликає сумніву, що перша хвиля добровольців, які перейшли на бік німецької армії зі зброєю в руках або влилися до формувань, створених ОУН, Бульбою-Боровцем та ветеранами Визвольних змагань, значною мірою складалась з ідейних патріотів і націоналістів, чи, принаймні, людей, які мали підстави ненавидіти радянську систему з тих чи інших причин. Матеріальних переваг створення українських частин не давало, адже у перший час працівникам Народної міліції за службу лише записували трудовні. Більше того, українська поліція в Києві в жовтні-листопаді 1941 року практично голодувала. Кар'єрних перспектив, особливо з початком німецьких репресій щодо командного складу самоутворених підрозділів, також бути не могло. Лише тоді, до кінця грудня

1941, українські формування були такими, якими їх зображала радянська пропаганда — тобто складались з націоналістів, розкуркулених та репресованих, тих, хто «люто ненавидів владу робітників і селян». Щоправда, одне з основних тверджень комуністичної історіографії про те, що до складу колаборантів входила значна кількість кримінальних злочинців, так ніколи і не справдилося.

Для прикладу, нами було зібрано детальну інформацію про 33-ох добровольців, що вступили на початку грудня 1941 року до Української Козацької сотні в місті Золотоноша. Сотня була створена членом ОУН-Б без участі жодних німецьких чинників, тобто тиску з боку окупантів у даному випадку не було. Присягу козаки склали на вірність Україні під синьо-жовтим прапором. Основна маса добровольців (21 особа) це чоловіки віком від 25 до 40 років, 10 козаків — молодь віком від 15 до 25 років. Сепред них 2 — учасники Визвольних змагань 1917-22 рр., 5 — з сімей розкуркулених чи репресованих, один повернувся із заслання, а ще 1 вісімнадцятирічний юнак був засуджений за хуліганство. 8 козаків — колишні вояки ЧА (5 офіцерів, старшина, фельдшер і 2 рядових), з них 7 відпущені з німецьких таборів, і 1 дезертир. Троє перейшли в сотню з допоміжної поліції. Двоє добровольців — колишні вчителі місцевої школи, один — колишній голова райради Осоавіахіму, ще один — студент 4 курсу Київського університету. Всі козаки — українці, жодного комуніста, комсомольця чи працівника НКВС серед них немає⁵⁷.

Таким чином, близько третини розглянутої нами групи складають дорослі люди з певним життєвим досвідом, налаштовані відверто антибільшовицьки. Ще восьмеро козаків займали більш чи менш вагомі посади в радянській армії та громадських установах, що не завадило їм відразу ж вступити до українського формування. Вони, як і решта, зробили це, не маючи особистих рахунків з попереднім режимом, і не отримуючи жодних соціальних чи матеріальних переваг, а навпаки, наражаючись на репресії з боку як нацистів, так і комуністів. Зрештою, п'ятеро керівників сотні були по черзі розстріляні німцями за націоналізм протягом грудня 1941 — квітня 1942 рр., половина, щоб уникнути переслідувань, відгукнулись на пропозицію відправки на фронт, а ті, що залишились, в складі роти «гіва» були влиті до німецького охоронного батальйону.

Коло осіб, що вступали до місцевих формувань Вермахту і допоміжних служб після 1942 року, відчутно відрізнялось від націоналістичних формувань «першої хвилі». Для ознайомлення з їхнім особовим складом нами було зібрано інформацію про 129 добровольців різних частин і підрозділів, дислокованих в РКУ. Персональні дані виявлено у досліджених 177-ми архівно-кримінальних справах, що зберігаються в ГДА СБУ. Свого часу вони були перевірені слідчими НКВД–КГБ та прокуратури, тому є максимально достовірними із доступних.

Перша група складається з українців та інших жителів республіки, які служили у фронтових, охоронних та допоміжних частинах Вермахту та військ СС. Майже половина з них (64 з 129) — це молоді чоловіки 1918–1923 років народження, переважно новобранці і резервісти, покликані до ЧА під час мобілізації 1941 року. 43 добровольці — 1901–1915 років народження, ще 4 — старші 40 років. Молодь, тобто вояки, які досягли повноліття вже під час окупації, складає 17% від загальної кількості (22 чол.). Найбільшу групу становлять чоловіки 1919 року народження, яким у 1941 році виповнилось 23 роки.

За національним складом основна маса — українці (114 чол.), 11 росіян, 2 євреї, 1 кубанський козак, 1 білорус. Більше половини (74 чол.) складають колишні вояки ЧА, завербовані в таборах військовополонених. 32% з них — представники середнього та молодшого командного складу: 2 майори, 1 капітан, 13 лейтенантів, 2 ротних політруки, 6 сержантів. Серед рядових (50 чол.) варто відзначити наявність 2-ох представників НКВС (прикордонник і міліціонер). З них усіх дезертирував з ЧА тільки один вояк, але був затриманий і направлений до табору військовополонених, звідки й потрапив до німецького війська.

Основна маса добровольців — селяни та робітники з початковою та незакінченою середньою освітою (85 чол., тобто 66%), з них 1 прослухав курс лікбезу, і 1 «малограмотний». Повну середню освіту мали 7 чоловік, ще 9 закінчили технікуми та ФЗУ. 12 чоловік отримали військову освіту (серед них 1 пілот-випробувач та 1 підводник). Добровольців з вищою освітою виявилось тільки 10, серед яких 1 музикант, співак хору Вірьовки, і 1 член Спілки художників УРСР.

32% добровольців складають члени та кандидати ВКП(б) і ВЛКСМ (9 комуністів та 32 комсомольці), ще 2 — депутати ВР УРСР та ВР СРСР. 3 добровольці — учасники Визвольних змагань, 1 — вояк розбитого німцями загону УПА, 19 чоловік — з сімей, репресованих радянськими каральними органами (в т. ч. 1 комуніст і 1 комсомолец). Таким чином, ми отримуємо 18% «ображених на радянську владу». До цієї цифри слід додати ще 16 чоловік, що втратили батьків чи родичів під час Голодомору 1932–33 років. Лише 6 чоловік раніше притягувались до відповідальності за кримінальні злочини, але 2 з них засуджені за крадіжку і невиконання поставок у 1933 році, а 1 — вихованець дитбудинку, чий батьки померли під час Голодомору.

Тобто, загальна картина особового складу українських частин німецького війська вимальовується наступним чином. Більше половини українців у Вермахті — але не переважну більшість — складають полонені солдати, офіцери та політпрацівники ЧА (57%), що були завербовані у таборах військовополонених. Третина загальної кількості — радянські активісти, члени партії та комсомольці. В основному це робітники і селяни з

початковою, середньою та середньою технічною освітою. Протягом служби у Вермахті 13 чоловік займали офіцерські посади, 3 були нагороджені бойовими орденами (Залізним хрестом II класу і Відзнаками за хоробрість для східних народів). 12 добровольців на завершальному етапі війни перейшли на бік Червоної армії і брали участь в боях з німцями, 2 були нагороджені радянськими орденами і медалями.

Таким чином, коли ми можемо обґрунтовано робити попередні висновки стосовно мотивації добровольців українських антирадянських частин, створених без участі нацистів, то контингент, з якого складались місцеві армійські та охоронні формування німецьких збройних сил, залишає багато питань. Так, кількість найбільш імовірних союзників окупантів у боротьбі з більшовизмом, тобто постраждалих від репресій НКВС, у військових частинах становить меншість, тобто до 30 відсотків. З іншого боку, кількість членів партії, комсомолу і інших радянських організацій, включно з Верховною радою і НКВС, несподівано більша, ніж кількість репресованих. Це підштовхує нас до припущення, що причини вступу українців до нацистських збройних формувань лежать в інших, здебільшого зовсім не ідеологічних площинах.

Для розв'язання даної проблеми належить розглянути ту пропозицію, на яку відгукнулася така значна кількість українців, тобто що пропонували добровольцям в обмін на службу у німецьких збройних формуваннях. Так як побудова місцевих формувань на базі якихось політичних платформ була неможливою майже до кінця війни згідно з численними заборонами Гітлера, передусім звернемо увагу на матеріальний бік справи, адже їсти всім хочеться незалежно від політичного режиму.

В Україні на початку радянсько-німецької війни, питання умов залучення місцевого населення до окупаційних формувань вирішувалось кожним відомством окремо, що створювало масу не схожих одне на одне частин. Єдина спільність полягала у намаганнях довести їх хоча б до умовної відповідності Женевській конвенції 1907 року про правила та звичаї ведення війни, згідно яких примусове використання військово-полонених і громадян ворожої країни у власній армії було заборонене. Виняток могли становити лише добровольці.

Після впровадження в РКУ цивільної адміністрації відбулося «впорядкування» місцевих формувань згідно з наказами ОКВ та Гімmlера. По-перше, їм остаточно відвели роль «допоміжних сил», робота яких далеко не завжди була пов'язана з ризиком для життя, а по-друге, для «гіві» та шуцманів встановили рівень утримання, вищий за те, що можна було заробити в інших, менш «колабораційних» галузях.

Наприклад, робітник в РКУ отримував 120–200 окупаційних карбованців на місяць, триразове харчування в їдальні за місцем роботи, плюс невеликий продпайок, до якого входило тільки 700 грамів хліба на

тиждень. Пенсії, які виплачували служби соціального забезпечення РКУ, становили 75 крб./міс., і продуктові картки на отримання 100 грамів м'яса, 1 кг хліба та 2 кг картоплі на тиждень. Українці, найняті німецькими інституціями, отримували більше, тобто від 280 до 1200 карбованців, залежно від займаної посади. Як і в кожній кризовій для економіки ситуації, ціни на харчі і товари першої необхідності були досить високими. Продуктова криза і інфляція поглиблювалися згубною політикою необмеженого грабунку окупованих територій, яку нацисти здійснювали впродовж всього часу свого панування на Україні. Так, в Києві, на Житньому ринку, в квітні 1942 року склянка пшона коштувала 18 крб., склянка гороху — 13 крб., десять картоплин — 30 крб., кілограм хліба — 75 крб⁵⁸. Овочі та фрукти стали розкішною. В Харкові в серпні 1942 ціна фунта вишень (0,4095 кг) сягала 45 крб. Згідно з місячним звітом СД, 90% кримінальних злочинів, які були здійснені в Україні в 1942 році, сталися через злидні⁵⁹. Офіційний курс карбованця і ціни на товари підтримувались виключно адміністративними, а не економічними методами, тобто переслідуванням «спекулянтів», а не збільшенням кількості товарів на ринку.

Селяни жили не набагато краще. В перші місяці окупації їхнє становище поліпшилося за рахунок самочинного розподілу колгоспного майна і земель. Але надалі, з приходом до влади цивільної адміністрації, цей процес було зупинено, і оголошено про створення на місці колгоспів т. зв. «громадських господарств», із примусовим вилученням у колгоспників привласненого ними майна. А у 1943 році у селян почали відбирати і їхню власну худобу на потреби німецької армії.

Тобто, з кінця 1941 року селяни опинились в тому ж становищі, в якому були і за попереднього режиму — позбавлені приватної власності і змушені працювати у державних господарствах. Різниця полягала в тому, що заробітну платню їм почали виплачувати не зерном, як це було в колгоспах, а знеціненою окупаційною валютою (100–200 крб.). Для порівняння, німці, зайняті у цивільній адміністрації, отримували від 1200 до 4200 карбованців, плюс продовольчі пайки та пільги. Це все компенсувалось лише дрібними крадіжками продуктів власної праці у «громадських», що були традиційними і за колгоспної системи, а також дозволом окупантів на ведення присадибного господарства.

Ухилятися від роботи за мізерну платню було неможливо. Праця, як і в СРСР, була обов'язковою. Починаючи з 21 листопада 1941 року, всі безробітні повинні були реєструватись на біржі праці, звідки їх відправляли на будь-які роботи, часто не враховуючи довоєнної спеціальності. Карою за ухилення від пропонованої праці були ув'язнення, штрафи, примусові робочі табори, а з 1942 року — мобілізація на роботу в Німеччину. Умови ж, в які потрапляли остарбайтери, були ще гіршими.

Офіційно східні робітники в Німеччині мали отримувати до 75 марок на місяць, плюс безкоштовне утримання. Реально ж, українці часто працювали майже безплатно, одержуючи від 3 до 20 РМ на місяць, чого в Німеччині не вистачало навіть на найнеобхідніші речі. Робочий день становив до 12 годин, харчування здебільшого було незадовільне, а жили робітники в огорожених колючим дротом таборах. Справа дійшла до того, що навіть працівники СД Харкова у своєму місячному звіті від 25 серпня 1942 року рекомендували «відповідальним інстанціям» заборонити бити остарбайтерів і утримувати їх за колючим дротом, а також забезпечити їм і їхнім сім'ям відповідну матеріальну компенсацію⁶⁰.

Німецькі армія і поліція, навпаки, надавали своїм працівникам пристойну зарплатню, харчі, та виявляли більшу турботу про соціальне забезпечення як самих добровольців, так і їхніх сімей. У цих умовах значна кількість українців досить невимушено обрала шлях збройного співробітництва з окупантами під тиском виключно економічних обставин.

При наборі військовополонених до німецьких формувань неухильно зберігався ритуал «добровільності» вступу. Це здебільшого відбувалось у такий спосіб. До табору прибувала група німецьких чи українських офіцерів, які займались формуванням частини. Вони, за допомогою коменданта або просто викликаючи за списком, відбирали червоноармійців-українців. Останнім тут же пропонували вступати до української добровольчої частини («шума», СД, УВВ, РОА, «гіва», Східних військ), де вони отримають повне забезпечення і зможуть «зі зброєю в руках боротись за щасливе майбутнє свого народу у Новій Європі». Охочим пропонували зробити крок вперед, що робила переважна більшість. Якщо в таборі умови існування були важкими, а це можна сказати про більшість німецьких таборів у 1941–42 роках, то «в українці» записувались всі — росіяни, білоруси, євреї, південноукраїнські болгари, кримські греки, і навіть кавказці. Коли ж в таборі проводився набір до російської чи козацької частини, то так само всі, включно з українцями, записувались «в росіяни». Особливо багатонаціональним був козацький «легіонний табір» (Legionslager) в Шепетівці.

Робочі батальйони формувалися ще простіше — з військовополонених, незалежно від їхньої згоди, створювали робочу колону, членам якої через певний час пропонували скласти присягу і стати повноправними солдатами Вермахту, з нормальним харчуванням, зарплатою і пільгами. Тобто, у військовополонених вибору практично не було, адже перед ними, здебільшого, стояли два варіанти — перспектива виживання на службі нацистів або голоду і смерті у таборах.

Питання порушення присяги у даній ситуації теж не є зовсім однозначним. Проблема полягає у вроджених вадах самої більшовицької

системи. Така необхідна складова вірності солдатському обов'язку, як довіра підлеглих до керівництва і навпаки, у радянській армії була фактично відсутня. Творець РСЧА Лев Троцький з самого початку визначив основний засіб стимулювання червоноармійців до дії: «Солдати повинні бути поставлені між неминучою смертю в тилу і можливою смертю на фронті». Це, зокрема, дало підстави російському історику Ігорю Бунічу оцінювати катастрофу 1941 року як повстання армії проти більшовицького режиму⁶¹. Радянський генерал-лейтенант Михайло Лукін висловився обережніше, і, вочевидь, об'єктивніше. На допиті у таборі військовополонених він заявив, що давши радянському народу хоча б якусь надію на кращу альтернативу, німці могли б на нього повністю покласти у боротьбі проти більшовизму. Разом з тим, очікувати від громадян СРСР стихійного повстання чи самостійних дій не було підстав⁶².

Перші добровільні помічники («гіві»), яких залишали для господарських робіт при фронтових частинах німецької армії, не отримували жодної платні. Встановленого пайка теж не було, харчі та тютюн за залишковим принципом приносили з кухні солдати, призначені наглядати за «помічниками». На кінець 1941 року, зі збільшенням маси добровольців та зі створенням перших охоронних команд з військовополонених, озброєні «гіві» почали отримувати певну платню, зазвичай від 13 до 17 райхсмарок. Їм присвоїли своєрідні звання, на зразок «стрілець («гіві»)» (Schutze (Hiwi)). У першій половині 1942 року платню почали збільшувати до 18–24 марок, а продуктовий пайок зрівняли з пайком німецького солдата⁶³.

Нарешті, згідно із серією наказів ОКВ та командування окремих з'єднань Вермахту, на середину 1942 року схема забезпечення «гіві» стабілізувалась у вигляді трьох категорій оплати (додаток 6 до наказу ОКХ № 8000/42). Перша, найчисельніша категорія «добровільних помічників», які відслужили менше півроку, отримувала 30 райхсмарок на місяць. Платню здебільшого видавали окупаційними карбованцями, тобто звичайний «гіві» отримував 375 крб./міс. Другу і третю категорію становили добровольці, що прослужили, відповідно, півроку та рік. Їхня платня становила 36 РМ (450 крб.) для другої, та 42 РМ (525 крб.) для третьої категорій. Харчами «гіві» забезпечувалися на рівні з німецькими солдатами, вони їли з однієї кухні⁶⁴. Тут варто відзначити, що при перерахунках армійські інтендантські служби начисляли гроші за більш реальним співвідношенням райхсмарки до карбованця, тобто 1 РМ/12,5 крб., тоді як офіційний курс окупаційної валюти було встановлено на рівні 1/10.

Надання мила та службового одягу була необов'язковою, і залишалась на розгляд командирів частин. Це зумовило вкрай неоднорідний

вигляд волонтерів, які за цим же наказом становили до 10% всієї німецької армії на Сході. Неодмінною деталлю залишалась лише біла пов'язка на лівому рукаві з написом «На службі німецького Вермахту». Для українських добровольців у фронтових з'єднаннях іноді допускалось носіння синьо-жовтих пов'язок, тоді як командування тилових частин, що безпосередньо стикалось з українським підпільним і повстанським рухом, заборонило це ще у жовтні 1941 року. Пільги для сімей «гіви» встановлені не були. Тільки з 1 червня 1943 року українці, як вояки Східних військ, отримали таке ж матеріальне забезпечення для сімей, як і німецькі солдати⁶⁵.

Деяким іншим було ставлення до солдатів допоміжної охорони («гіва») в складі охоронних дивізій, полків і батальйонів. Про їхній набір було оголошено ще в перші місяці вторгнення, але після різкого спротиву фюрера самій ідеї озброєних слов'ян, в офіційних наказах їх просто перестали згадувати. Тим часом охоронні дивізії та батальйони ландшутц, що здійснювали окупаційні функції на території РКУ, почали відчувати нестачу особового складу вже на початку 1942 року. Той ресурс резервістів старшого віку і молоді, непридатної до фронтової служби, який мав поповнити наявні охоронні частини та з'єднання, було застосовано для формування нових. Натомість, командири існуючих частин почали масово набирати добровольців з місцевого населення, чисельність яких дедалі збільшувалась.

В Києві, як уже зазначалось, було створено чотири школи «гіва-манів» (в старих казармах на Брест-Литовському шосе, на Подолі, Святошині, Печерську), та ще одну, для потреб охорони аеродромів, в Борисполі. Кожна школа випускала від 300 до 1000 охоронців на місяць, навчених основам караульної служби і користуванню радянською та німецькою зброєю. «Гіва-манів» набирали шляхом прямої мобілізації населення, або ж переформуванням самоутворених підрозділів. Принцип добровільності зберігався нехитрим способом — перед прийняттям присяги вояків питали, чи згодні вони служити у німецькій армії. Зазвичай, незгодних не було, так як умови служби у «гіва» були кращими, ніж у «гіві», і, тим більше, ніж умови праці остарбайтерів. Відмова означала для полонених повернення в табір, а для цивільних — примусові роботи. Нерідко ті, хто відмовлявся від служби, все-таки потрапляли до війська через півроку-рік праці у німецьких допоміжних службах (ОТ, УВД, НСКК).

На відміну від «гіви», охоронців одягали в стару уніформу Вермахту без знаків розрізнення, та ставили на рівні умови забезпечення з німецькими солдатами. Розмір заробітної платні коливався в межах 24–30 марок. Денний продовольчий пайок складався з 600–700 гр. хліба, 100 гр. м'яса, 0,5 кг картоплі, 200 гр. круп, 50 гр. масла, 30 гр. цукру, 100 гр.

горілки і 4 цигарок⁶⁶. На відміну від «гіві», охоронці мали право на відпустку і служили, здебільшого, неподалік від рідних місць. Службовим посвідченням «гіва-мана» в складі охоронних частин слугували своєрідні «виказні книжки» (Kennbuch).

Свою роль відіграла також і пропаганда. З самого початку окупації колабораційна преса твердила про участь сотень і тисяч українців у боях з більшовиками, та про їх подвиги. Вже з березня 1942 року газети розпочали кампанію агітації до вступу у нібито існуюче Українське Визвольне Військо, що бореться за «належне місце України у майбутній Новій Європі». Разом з тим, адміністрація РКУ не проводила жодних заходів для надання окупаційним установам національного характеру, а націоналістів офіційно ставили в один ряд з більшовиками. У вже згадуваному звіті від 25 серпня 1942 року, працівники СД рекомендували заборонити навіть проницьку агітацію для українців, яка б оперувала поняттями «любові до Батьківщини» і т. п., тому що вона межує з націоналізмом, і може підштовхнути населення до небажаних для Німеччини дій⁶⁷. Тобто, жителі райхскомісаріатів були зобов'язані сумлінно працювати на благо Німеччини лише для того, щоб віддячити за визволення від більшовизму. Як радянські, так і оунівські аналітики справедливо відзначали слабкість цього аспекту нацистської пропаганди, і її невідповідність реальній політиці Гітлера.

Набагато більший вплив справляла антибільшовицька агітація, перш за все спрямована на розкриття цілком реальних злочинів радянської системи. Так, ще влітку 1941 року німецькі війська відкривали для загального огляду тюрми, наповнені тілами в'язнів, вбитих НКВС. А навесні 1943 року з українських частин відряджали делегації на місце масових поховань жертв більшовизму у Вінниці. Протягом всього періоду окупації газети описували злочини, здійснені радянськими військами при відступі, а також репресії проти населення територій, відвойованих РСЧА у 1942–44 роках. Розголосу набув і широко відомий зараз наказ Берії про майбутню депортацію всіх українців до Сибіру, розповсюджений німецькими пропагандистами у 1944 році. Проблема навіть не в тому, чи він справжній, чи вигаданий нацистськими спецслужбами, а в тому, що він викликав довіру населення через те, що відповідав їх уявленням про жорстокість методів радянського режиму, і підігрив антибільшовицькі настрої.

Про патріотизм нацистська пропаганда заговорила лише навесні 1943 року. Основою для цього стало офіційно задеклароване створення Українського Визвольного Війська (УВВ). В теорії це була інституція, аналогічна РОА, але проблема полягала в тому, що УВВ так і не отримала ні повноцінної діючої штабу, хоча б на зразок Командування Східних військ, ні загальноновизнаного лідера, на зразок генерала Власова. Просто

частині допоміжних формувань Вермахту, а іноді і окремим добровольцям, роздали нові жовто-сині (а не синьо-жовті!) нашивки з тризубом. Це часто робилось навіть без врахування їхньої національної приналежності. Так, наприклад, у 557 німецькому охоронному батальйоні нашивки УВВ видали сімом добровольцям-вахманам, з яких троє були українці, троє — росіяни і один поляк. А воякам 57, 102, 115, 118 шуцбатальйонів, батальйону 604 «Прип'ять», 615 «Десна» і 56 артдивізіону, переважну більшість яких становили власне українці, було оголошено про переведення до РОА.

Починаючи з 1943 року пропагандисти РОА при вербуванні українців до своїх лав теж стали оперувати поняттям «Самостійна Україна». Надання самостійності, так само як і землі та волі, вже твердо обіцяли після перемоги над більшовизмом, закликаючи в даний момент зімкнути ряди і не вносити розбрату в «загальноросійську» справу. Такою, власне, була позиція нового куратора східних добровольців Генріха Гімmlера. Попри несумісність ідеї загальноросійської Визвольної Армії і боротьби за незалежність колоній Москви, ці речі змішувались в одне ціле, передусім через невизначеність основних напрямків східної політики Райху, яку довелося швидко змінювати під тиском обставин. В результаті, внаслідок впливу нацистської, власівської, радянської та націоналістичної агітації, ідейні засади, що керували діями добровольців ставали доволі химерними.

Так, групу «гіва-манів» 8-ї охоронної роти, які в листопаді 1943 року оборонялись на правому березі Дніпра поряд з німецькими частинами, відвідав пропагандист УВВ, який розповів, що Гітлер пообіцяв надати незалежність Україні після перемоги, якщо українці докладуть всіх своїх сил до боротьби з більшовизмом. Після цих відвідин поповзли чутки, що це був «українець Бандера», якому нацистський фюрер вже давно обіцяв надати незалежність Україні, але «Гітлер обдурих і своїх зобов'язань не виконав». Тому «... Бандера розпустив створені ним військові формування з тим, щоб його люди переходили на територію росіян і чекали його сигналу до боротьби за Самостійну Україну». В результаті, добровольці вирішили перейти на бік РСЧА, але домовились — якщо їм там служити не сподобається, то всім разом втекти, «ховатись в лісах на Україні, знайти там людей від Бандери, і ... чекати сигналу для боротьби з росіянами за Самостійну Україну». В результаті, трьом «гіва-манам» вдалося, приховавши службу у німців, потрапити до РСЧА, звідки двоє дезертирували в квітні 1944 року. Третій, юнак 1926 року народження, був направлений на службу у тилловий підрозділ під Ленінград, де зіткнувся з дідівщиною, притаманною нефронтовим частинам радянської армії вже тоді. Проте спроби познущатися з цього «духа», фронтовика, нагородженого в листопаді 1943 року німецьким Штурмовим знаком

(Sturmabzeichen) за участь у контратаках, закінчилися трагічно. 7 травня 1944 року колишній «гіва-ман» за допомогою сокири і відібраного у старшини ППШ вбив 10 червоноармійців зі свого підрозділу, за що два місяці пізніше був розстріляний⁶⁸.

Всі добровольці склали присягу на вірність Адольфу Гітлеру, в тій чи іншій формі. Іноді церемонія складання присяги підмінювалась простою підпискою, але в будь-якому випадку в юридичному плані доброволець потрапляв під закони того роду військ, куди потрапляв, а його втеча розцінювалась, як дезертирство. Порушення, здійснені добровольцем Вермахту, згідно наказу ОКВ № 2022/41 від 9 вересня 1941 року, карались згідно рішення командира частини або військово-польового суду. Поширеними покараннями за незначні порушення були наряди поза чергою або гауптвахта. Так, 15 дів гауптвахти отримав «гіва-ман» Федір Шипота з 4 роти 556 батальйону, за побиття німецького обер-сфрейтора, що надуживав службовим становищем. Найважчими покараннями — за невиконання бойового наказу або дезертирство — було ув'язнення в концтаборі або розстріл. Справи порушників, зайнятих на господарчих роботах, які не склали присяги, міг вирішувати цивільний суд. Розшуком дезертирів і ворожих агентів з-посеред добровольців займалися відділення Абверу в РКУ (Abwehrstelle Ukraine) армійська контррозвідка (відділи 1-Ц штабу частини і штабу ВБУ), польова жандармерія, ГФП та СД.

Для підняття бойового духу добровольчих формувань у німецьких збройних силах, як і в будь-яких інших, використовувалась система нагород за віддану службу. Основною нагородою для українських вояків стала запроваджена 14 липня 1942 року «Відзнака за хоробрість для службовців східних народів» (Tapferkeits-Auszeichnung für Angehörige der Ostvolker) з мечами. Відзнака існувала у двох класах і п'яти ступенях (1-го класу «в золоті» і «в сріблі», та 2-го класу «в золоті», «в сріблі» і «в бронзі»). Нагорода видавалась виключно тим добровольцям, що відзначились на полі бою. Так, наприклад, шуцмана Миколу Наконечного було нагороджено за здобуття ворожого кулемета⁶⁹, а капітана Івана Зарічанського — за здобуття 45-мм гармати разом з конем⁷⁰. Нагородження вищим ступенем зазвичай відбувалось після триразового отримання нижчого. В деяких частинах, що були найактивніше задіяні у антипартизанських операціях, нагородження 2-м класом відбувалось не тільки за конкретні дії, а й за кількість «акцій», в яких брав участь вояк. Так, у 115 шуцбатальйоні бронзову Відзнаку видавали за 60 бойових виїздів, срібну — за 90.

Для нагородження за досягнення у невійськових галузях було запроваджено «Відзнаку за заслуги» (Verdienst-Auszeichnung) без мечів, у тих же класах і ступенях, що й «За хоробрість». Шуцмани та добровольці

Вермахту могли нагороджуватись нею за успіхи в навчанні, тривалий час служби і т. п. Її ж видавали за заслуги і цивільним працівникам окупаційних органів. Наприклад, було нагороджено київського бургомістра Форостівського, вінницького бургомістра Севастьянова, а також 17 житомирських робітників («за врятування цінного майна перед більшовиками»). Для більшого ефекту, нагорода, зазвичай, супроводжувалася грошовими або майновими подарунками.

Зафіксовані також випадки нагородження українських вояків німецькими орденами і медалями. Згідно наказу ОКВ від 28 січня 1944 року, нагородження представника «східних народів» Залізним хрестом 2-го класу вимагало попереднього нагородження Відзнакою за хоробрість 2-го класу «в сріблі», а нагородження Залізним хрестом 1-го класу — Відзнакою 1-го класу «в сріблі». Так, Залізними хрестами і, одночасно, Відзнаками за хоробрість, в березні 1945 року було нагороджено 6 українців, вояків 104-ї фронтової розвідувальної групи (Frontaufklarungsgruppe-104) 4-ї танкової армії Вермахту за успішний рейд по тилах 3-го Українського фронту РСЧА. Були й винятки, коли за особливі заслуги українців нагороджували німецькими орденами за нормами, прийнятими у Вермахті для громадян Райху. Залізних хрестів обох класів удостоїлися, наприклад, група українських вояків 1-го батальйону полку «Бранденбург-800», що брали участь у штурмі Новоросійська в серпні 1942 року.

Крім того, добровольців відзначали за допомогою існуючої у Вермахті системи медалей, значків та стрічок за ті чи інші специфічні дії. Так, зафіксовано нагородження українців знаками за піхотні, танкові та штурмові атаки, за участь у рукопашному бою, за антипартизанські та десантні операції, за поранення, та стрічками за підбиті танки. У 57-му шуцбатальйоні, сформованому на базі української сотні, кілька унтер-офіцерів отримали медалі «За участь у боях на Східному фронті взимку 1941–1942 рр.»

В комплексі ці обставини давали такий ефект, що як військовополонені в таборах, так і мобілізована на роботу молодь вважали чудовим виходом з кризової ситуації, в яку потрапили, можливість піти на службу до німецької армії чи шуцманшафту. Вербування добровольців серед цих двох категорій неодмінно давало результати аж до кінця війни. Жодних ідеалістичних мотивів чи бажання помститись радянській владі або євреям тут, зазвичай, не було. Переважали суто матеріальні та кар'єрні чинники, або ж просто бажання прилаштуватись в житті. До того ж умови служби у німецьких збройних силах, особливо з середини 1943 року, були набагато комфортнішими, ніж служба в ЧА, що при невизначеності результату війни спонукало громадян СРСР до зовсім не патріотичних рішень.

Іноді складались навіть такі ситуації, що кількість добровольців до німецьких формувань в кілька разів перевищувала потребу у них. Так, наприклад, навесні 1943 року до 109-го шуцбатальйону, базованого в Вінниці, можна було потрапити тільки за хабар його українським офіцером в розмірі до 1100 карбованців. А після повернення німецьких військ до Харкова в лютому 1943 року, кілька сотень молодих харків'ян добровільно зголосились до УВВ після репресій проти населення, які встигли здійснити радянські каральні органи за короткий час свого перебування у місті.

Будь яка масова політична активність населення, чи, тим більше, патріотизм до радянської влади, були вбиті політикою самих більшовиків. Народ звик до пасивної покори неминучій жорстокості влади, і, як і протягом попередніх двох десятиліть, на 90% керувався бажанням вижити, та принципом «не висовуватись».

Ставлення до більшовизму в масах чудово характеризується і народною лексикою. Радянські війська, як і в часи Визвольних Змагань, сільське населення здебільшого називало «красними», і аж ніяк не «визволителями». Тобто, для переважної більшості українців війна велася не між «нашими і німцями», як це зображала радянська пропаганда, а між двома чужими силами — комуністами і нацистами. У виборі, на якому боці воювати, їх дії були чисто ситуативними, і тут не мали значення жодні попередні переконання чи обставини. Так, український вояк 118 піхотної дивізії Вермахту, колишній учасник повстання отамана Струка і багатолітній в'язень тюрем НКВД, активно допомагав радянському партизанському загону, що складався з жителів Київської області⁷¹. А радянський майор, працівник одного з київських військкоматів, член ВКП(б) з 1918 року, ветеран бойових дій проти УНР, Денікіна, Польщі та придушення повстань кронштадських матросів і тамбовських селян, став ініціатором створення вартової роти з українців-військовополонених в таборі на Керосинній у Києві⁷².

Ще більш показова доля Михайла Лазаровича Панченка, людини з вищою освітою, техніка-інтенданта 1 рангу РСЧА і кандидата в члени ВКП(б) з 1941 року. Він походив з сім'ї розкуркулених, а тому, як тільки був відпущений з табору військовополонених, став найбільшим ентузіастом нової влади. Власними силами він зорганізував козацьку сотню в рідному селі Лісники Яготинського району і влаштував розподіл колгоспних земель між селянами. Проте, після приходу цивільної адміністрації, землю у селян знову відібрали, а його сотню відправили подалі від рідних місць виконувати окупаційні функції та воювати з партизанами. В результаті, 7 червня 1943 року, ще до поразки німецьких військ у їх останній наступальній операції під Курськом, сотня Панченка разом з керівником перейшла на бік партизанського загону ім. Щорса. Ще через

рік, при влитті загону до РСЧА, а по закінченні війни, остерігаючись неминучого арешту НКВД за «зраду і пособництво фашистам», сотник наклав на себе руки ⁷³.

Висновки

Таким чином, ми дійшли до наступних висновків. Нацистський режим не планував широкої військово-політичної співпраці з українцями, і назагал був настроєний категорично проти озброєння підкорених народів. Українські військові формування, створені обома відлами ОУН і представниками уряду УНР були розпущені або переформовані у допоміжні під тиском окупантів. Проте пробуксовування, а згодом крах стратегії бліцкригу і вичерпання мобілізаційних резервів Райху, змусили низове керівництво Вермахту поповнювати свої ряди місцевими, в тому числі українськими вояками і допоміжним персоналом. В результаті, на середину 1942 року «східні» добровольці становили більше 10% всіх сил німецької армії на Східному фронті. Проте, ця практика здійснювалась у відповідності з принципом «поділяй і владарюй», тобто боєздатні українські частини створювались передусім подалі від України, тоді як окупаційні функції в зоні відповідальності командування Вермахту в РКУ здійснювали тюркські і козацькі формування. Українці в структурах Вермахту в РКУ, задіяні передусім в армійській допоміжній охороні («гіва»), а також у службах забезпечення, не становили собою організованої і спроможної до ведення бойових дій сили. В сумі їх кількість на початок 1943 року становила не більше 20 тисяч чоловік.

Загальна маса українських добровольців німецької армії в РКУ не складалася з прихильників нацизму. Її основу, а згодом — до третини чисельності могли становити люди настроєні антибільшовицьки або постраждали від радянської влади, але особливих симпатій і вірності власне окупаційному режиму вони не виявляли, а за умови утисків з боку останніх легко переходили на бік противника. Решта 70% складалася з людей опортуністично настроєних, або тих, хто потрапив в ряди добровольців під тиском зовнішніх обставин. Від третини до половини добровольців були активістами попереднього режиму, в тому числі комуністами і працівниками НКВС. Причиною їх вступу на службу до німецького війська нерідко ставало бажання уникнути репресій окупантів, і суто матеріальний бік справи, адже зарплатня солдата були в півтора-два рази вищою за середній заробіток цивільних жителів РКУ. Це спричиняло ненадійність Вермахтівських формувань з українців, існування яких було необхідною умовою життєздатності окупаційного режиму.

Така ситуація виникла внаслідок зіткнення двох взаємвиключних напрямків діяльності нацистів — жорстокої окупаційної політики, яка викликала активний чи пасивний опір навіть найбільш антирадянськи

настроєного населення, і вимушеного поповнення мобілізаційних резервів Німеччини резервами окупованих територій. На радикальне політичне вирішення даного внутрішнього конфлікту націонал-соціалістичний Райх був неспроможний через власні вроджені вади — расизм у державній ідеології і одноособове, а не колегіальне вирішення найважливіших питань, здійснюване людиною, здатною лише до тактичного, а не стратегічного політичного маневру.

¹ *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1939–1945 гг. — М.: Изографус, Изд-во Эксмо, 2002 — С. 622.

² *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. — N.Y.: St. Martin's Press, 2000, — С. 29.

Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине — В 2-х кн. — // Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1985 — С. 122.

³ *Karl Kitzinger* (1886–1962), генерал авіації (1939). Учасник 1 св. в., Залізний хрест 1 і 2 класів. Після війни — в Райхсвері, з 1934 — в Люфтваффе, займав керівні посади у службах забезпечення і ППО. З квітня 1940 по червень 1941 — командувач авіаційної області «Норвегія», з липня 1941 по липень 1944 — командувач Вермахту в Україні, з липня по жовтень 1944 — командувач Вермахту у Франції. З жовтня 1944 по травень 1945 намагався організувати оборону фортечного району «Захід» («Західний вал»). Полонений британськими військами, у 1947 — звільнений.

⁴ *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1939–1945 гг. — М.: Изографус, Изд-во Эксмо, 2002 — С. 395–396.

⁵ Див.: *Abbot P., Thomas, N.* Germany's Eastern Front Allies, 1941–45. — London: Osprey, 2001. — С. 25–28; *Micianik P.* Slovenska armada v tazení proti Sovietskemu zväzu (1941–1944): Zaistovacia divizia a železniční pionieri. — Banská Bystrica: DALI-BB, s.r.o., 2008.

⁶ Цит. за виданням: Нюрнбергский процесс: Сборник материалов в 8-ми т. — М., 1989 — Т. 3. — С. 567.

⁷ *Бунич И.* Операция «Гроза». — Кн. 2. — К.: АСК; СПб.: «Облик», 2000 — С. 658–659.

Виділено в оригіналі.

⁸ *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1939–1945 гг. — М.: Изографус, Изд-во Эксмо, 2002 — С. 384, 704, 705.

⁹ Див. напр.: *Ленько С.* П'ять років в рядах Вермахту. Спогади комбатанта. — Тернопіль, 1999.

¹⁰ *Патриляк І.К.* Військові плани ОУН(Б) у таємній Інструкції Револьюційного проводу (травень 1941 р.) // Український історичний журнал. — 2000. — № 2. — С. 127–129.

¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (надалі — ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1 — Арк. 81, 129–130, 135.

¹² *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). — Львів, 2003. — С. 99–100.

¹³ Енциклопедія українознавства. — В 3 т. — Мюнхен, Нью-Йорк: НТШ, 1949 // Т. 3. — Розд. XX. — С. 1188; ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64260. — Арк. 125–130.

¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64260. — Арк. 193–194.

¹⁵ *Музичук С., Марчук І.* Луцький вишкільний курінь, 1941–1943. // *Однострій.* — 2004. — № 8. — С. 29–31.

¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66233. — Арк. 15, 30, 31, 76 зв., 78, 79 зв., 86, 154, 172.

¹⁷ *Патриляк І.К.* Легіони Українських Націоналістів (1941–1942): Історія виникнення та діяльність. — К.: Знання, 1999. — С. 16.

¹⁸ *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944. — Чернівці, 1995, — С. 81, 93–95.

¹⁹ Оцінки чисельності ПС у різних джерелах дуже суперечливі. Див.: *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. — Вінніпег. — 1981; *Петренко Р.* Слідами армії без держави. — Київ–Торонто, 2004.

²⁰ *Дзьобак В.* Тарас Боровець і «Поліська Січ» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1994. — № 1. — С. 131.

²¹ *Дзьобак В.* Тарас Боровець і «Поліська Січ» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1994. — № 1. — С. 127, 129, 130–132.

²² *Дзьобак В.* Тарас Боровець і «Поліська Січ» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1994. — № 1. — С. 132.

²³ *Дорошенко М.І.* Українська трагедія. Спогади з Другої Світової війни. — Нью-Йорк, 1980 — С. 66.

²⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 63148. — Арк. 26 зв., 39 зв., 120 зв., 148;

ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64009. — Т. 1. — Арк. 1, 32 зв., 82, 92, 148, 196–197;

Там само — Т. 2. — Арк. 406–407.

²⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51313. — Т. 2 — Арк. 247;

Там само. — Т. 4 — Арк. 637, 639.

²⁶ Енциклопедія українознавства. — В 3 т. — Мюнхен, Нью-Йорк: НТШ, 1949 // Т. 3, Розд. XX. — С. 1187.

²⁷ Gegenüberstellung der bisherigen (links) und der neuen (rechts) Bezeichnungen (30.Nov.42) // О.К.Н./Gen.St.d.H./Org. Abt. (II) Nr. 5920/42 g. Kdos. v. 30. Nov. 42. Документ Національного архіву Сполучених Штатів, мікрофільм Т-78-413, кадр 996, наданий Джейсоном фон Зернеком, доступний в Інтернеті за адресою: <<http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm>>

²⁸ Kriegsgliederung der Landeseigene Verbände — Heeresgruppe Sud // Oberkommando der Heeresgruppe Sud // Abt. Ia Nr. 1315/43 v. 30. Apr. 43, Geheim. Документ Національного архіву Сполучених Штатів, мікрофільм Т-78-413, кадр 1008, наданий Джейсоном фон Зернеком, доступний в Інтернеті за адресою: <<http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm>>

²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — № по оп. 14. — Спр. 44. — Т. 1. — Арк. 409.

³⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 58418. — Арк. 1–5, 18, 42.

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 63632. — Арк. 13–15 зі зв.

- ³² Сайер, Ги. Последний солдат Третьего Рейха. — М., 2002 — С. 51.
- ³³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64339. — Арк. 20, 32–36.
- ³⁴ Там само. — Спр. 65397. — Арк. 50–54.
- ³⁵ «Російськими» чи «українськими» вказані роти можна називати дуже умовно — до них входили колишні червоноармійці різних національностей із розгромлених тут 3-ї і 13-ї армій РККА. Внутрішня документація підрозділів велась російською мовою.
- ³⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 67102. — Т. 1. — Арк. 42–55, 208 зв.; Т. 2. — Арк. 46–47, 101–105, 141–144; Т. 4. — Арк. 138; Т. 12. — Арк. 137; Т. 19. — Арк. 171–179.
- ³⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51268. — Арк. 12–15, 33, 41.
- ³⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51075. — Арк. 10–14.
- ³⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (надалі — ЦДАВО України). — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 496. — Арк. 1–12.
- ⁴⁰ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 11. — № по оп. 13. — Спр. 44. — Т. 2 — Арк. 63–66.
- ⁴¹ Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. — М., 2004. — С. 207.
- ⁴² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 65646. — Арк. 22, 23, 26 зв., 27зв.
- ⁴³ Schematische Gliederung der landeseigenen Verbände // ОКН/Gen.St.d.H. / General der Osttruppen / Nr 406/43 gKdos. Stand vom 22. Nov. 43. Документ Національного архіву Сполучених Штатів, мікрофільм Т-78-413, кадр 1286, наданий Джейсоном фон Зернеком, доступний в Інтернеті за адресою: <<http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm>>
- ⁴⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 65668. — Арк. 36, 37, 43.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Т. 3 11. — Р. 151. — К. 198306.
- ⁴⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 65668. — Арк. 37 зв., 38, 169.
- ⁴⁷ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 11. — № по оп. 13. — Спр. 44. — Т. 2 — Арк. 155–160.
- ⁴⁸ Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1939–1945 гг. — М., 2002. — С. 704.
- ⁴⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66892. — Арк. 12 зв., 14–16 зв., 24 зв., 26, 46, 68–69, 74 зв.
- ⁵⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66892. — Арк. 12 зв., 27 зв., 37 зв.
- ⁵¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 60024. — Арк. 122, 129, 137, 272–273, 274, 282.
- ⁵² ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 99. — № по оп. 10. — Спр. 30. — Т. 5. — Арк. 661–668.
- ⁵³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64260. — Арк. 76 зв., 77, 131–133 зв., 194–196.
- ⁵⁴ Martin Dean. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. New York: St. Martin's, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C. 2000.
Frank Buscher. Investigating Nazi Crimes in Byelorussia: Challenges and Lessons // Internet: <http://muweb.millersville.edu/~holo-con/buscher.html>
- ⁵⁵ Дробязко С., Ермолов И. Добровольческий полк «Десна» и другие военные формирования из советских граждан на территории Орловской области. — М.: [Б. в.], 2001; Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944. М., 2004; Ковалев Б.Н. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. — Великий Новгород, 2009; Д. Жуков, И. Ковтун. Русская полиция. — М., 2010.

- ⁵⁶ *Патриляк І.К.* Легіони Українських Націоналістів (1941–1942): Історія виникнення та діяльність. — К.: Знання, 1999; *Нестеренко В.А.* Спроби залучення українського населення до збройних формувань фашистської Німеччини. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей. — Вип. 5. — 2001. — С. 155–159.
- ⁵⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66233. — Арк. 15, 30, 31, 76 зв., 78, 79 зв., 86, 154, 172.
- ⁵⁸ *Малаков Д.В.* Київ. 1941–1943. Фотоальбом. — К., 2000. — С. 197.
- ⁵⁹ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — № по оп. 4. — Спр. 44. — Арк. 7, 9, 24–25.
- ⁶⁰ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — № по оп. 4. — Спр. 44. — Арк. 22–23.
- ⁶¹ *Бунич І.Л.* «Гроза». Кровавые игры диктаторов. — СПб., 1997. — С. 566.
- ⁶² *Штрик-Штрикфельдт В.* Против Сталина и Гитлера. Генерал Власов и русское освободительное движение. — М., 1993. — С. 33–35.
- ⁶³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 59800. — Арк. 6, 17; ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 57152. — Арк. 18–19, 46; ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 63490. — Арк. 9–10 зі зв.; ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 62012. — Арк. 50 зв.
- ⁶⁴ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 11. — № по оп. 13. — Спр. 44. — Т. 2 — Арк. 63–66.
- ⁶⁵ *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). — Львів: 2003 — С. 212.
- ⁶⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66233. — Арк. 80.
- ⁶⁷ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — № по оп. 4. — Спр. 44. — Арк. 7.
- ⁶⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64009. — Т. 1. — Арк. 1, 32 зв., 82, 92, 148, 196–197. Там само — Т. 2. — Арк. 406–407.
- ⁶⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 65381. — Арк. 227 зв.
- ⁷⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 65382. — Арк. 120.
- ⁷¹ Див.: ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 71510 ФП (57172).
- ⁷² Див.: ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 58418.
- ⁷³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64009. — Т. 1. — Арк. 127–129; Там само. — Т. 2. — Арк. 407; Там само. — Спр. 53838. — Т. 2. — Арк. 49, 150–151.

Розділ II.

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ТА ВОЄНІЗОВАНІ ФОРМУВАННЯ В ПІДПОРЯДКУВАННІ ЦИВІЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

2.1. Структура РКУ та політика інституцій Райху стосовно українських допоміжних сил

Наказом Гітлера від 17 липня 1941 року, «для відновлення громадського порядку і суспільного життя на захоплених східних територіях» була створена система цивільних органів влади. Вони складались з райхскомісаріатів і підпорядковувались імперському міністру в справах окупованих східних територій Альфреду Розенбергу. Керівники райхскомісаріатів призначались особисто фюрером і, у випадку суперечок з Розенбергом, мали право апелювати до Гітлера через голову райхсміністра. За відновлення діяльності підприємств, транспорту і пошти були відповідальні вищі імперські власті даних областей у погодженні з керівництвом Вермахту¹. Структура Райхскомісаріату «Україна» (РКУ) була офіційно затверджена декретом Гітлера від 20 серпня 1941 року. В декреті визначались майбутні кордони і адміністративний поділ, були обумовлені сфери діяльності присутніх тут інституцій Райху. Згідно пропозицій Розенберга, майбутній РКУ повинен був охопити територію України та Курської, Саратовської, Воронізької і Тамбовської областей РРФСР, з населенням 59,5 млн. чол.²

28–29 серпня 1941 року тилові установи Вермахту передали під владу Райхскомісаріату перші українські землі. Адміністративно, з кінця 1941 і до осені 1943 року, РКУ поділявся на шість генеральних округ (Generalbezirke): *Волинь-Поділля* (Волинська, Рівненська, Кам'янець-Подільська і частина Тернопільської області, та землі півдня Білорусі з містами Брест і Пінськ), *Житомир* (Житомирська і частина Вінницької області, та південні землі Білорусі довкола міста Хойники), *Київ* (Київська та частина Полтавської і Вінницької областей), *Миколаїв* (Кіровоградська та більша частина Миколаївської області), *Дніпропетровськ* (Дніпропетровська та більша частина Запорізької області), *Таврія* (Крим і південні райони Миколаївської і Запорізької областей). Керівниками генеральних округ були генеральні комісари. Основною адміністративною одиницею був район (Gebiet), керований гебітскомісаром. У поодиноких

випадках група районів могла складати головну округу, під керівництвом головного комісара. На час найбільшого розвитку РКУ, тобто на січень 1943 р., в його складі було 103 надрайони (Kreisgebiet, на чолі з гебітс-комісаром), та 443 райони (Distrikt) з населенням 17 мільйонів чоловік³.

В частині міст РКУ, що входили до прифронтової смуги, співіснували цивільна і військова адміністрація. Так було в Чернігові, Харкові, Ворошиловграді, Сталіно, та в Сімферополі.

Своєю штаб-квартирою, і одночасно столицею РКУ, райхскомісар Еріх Кох обрав місто Рівне. Такий вибір був продиктований тим, що штаб потрібно було розмістити негайно, при чому так, щоб він знаходився на важливій транспортній артерії — старому Брест-Литовському шосе, яке сполучає два великі транспортні вузли країни — Київ і Львів. Не менш важливим було і те міркування, що окупаційна адміністрація повинна була перебувати в порівняно невеликому і спокійному містечку, яке було б легко контролювати. Враховуючи серію вибухів і пожеж на Хрещатику у вересні-листопаді 1941 року, остання думка виявилася доволі слушною. Тому саме в Рівному розмістилися основні владні інституції Райхскомісаріату — штаб самого Коха, німецький суд, Центральний Емісійний банк України, штаб головного інтендантства і господарче управління Групи армій «Південь», штаб командувача Вермахту в Україні тощо.

Згідно наказу Гітлера від 17 липня 1941 року, «поліційна охорона окупованих східних областей» покладалася на Райхсфюрера СС і шефа німецької поліції Генріха Гімmlера (далі — РФСС). Німецька поліція, в 1941 році інкорпорована в СС, складалася з групи окремих вузькоспеціалізованих управлінь: поліція безпеки (Sicherheitspolizei, або Sipo), таємна державна поліція (Geheime Staatspolizei, або Gestapo), кримінальна поліція (Kriminalpolizei, або Kripo), охоронна поліція (Schutzpolizei, або Schupo), з окремими підрозділами охорони залізниць (Bahnschutzpolizei) та водних шляхів (Wasserschutzpolizei), поліція порядку (Ordnungspolizei, або Орпо), цивільна жандармерія (Gendarmerie des Einzeldienstes), земельна поліція (Landespolizei), дорожня поліція (Verkehrspolizei), прикордонна охорона (Grenzschutz), пожежна поліція (Feuerschutzpolizei).

Відтворювати в РКУ таку складну систему, яка існувала в Райху, нацисти не могли з причини відсутності достатніх кадрових резервів. Тому їм довелось імпровізувати, і створювати з представників різних управлінь на окупованій території комбіновані поліцейські органи. А саме, представники поліції безпеки («зіпо»), «гестапо» та кримінальної поліції («кріпо») склали спецслужбу, під назвою «поліція безпеки та СД» (Sicherheitspolizei und SD). На обидва райхскомісаріати офіцерів СД було тільки кілька сотень, тому їхня діяльність напряму залежала від співпраці з іншими інституціями. Так, в генеральній окрузі Житомир, з населенням 2,9 млн. чол., було тільки шість постів СД (Житомир, Він-

ниця, Овруч, Мозир, Бердичів, Гайсин)⁴. А в генеральній окрузі Київ їх було п'ять (Київ, Полтава, Кременчук, Біла Церква, Умань). Кількість функціонерів на кожній дільниці зазвичай обмежувалась двома-трьома десятками чоловік, половину з яких складав обслуговуючий персонал. В разі необхідності проведення слідчих чи каральних операцій у віддалених районах, туди просто надсилався офіцер СД, який послуговувався для проведення необхідної діяльності персоналом суміжних органів.

Працівники охоронної поліції («шупо») та поліції порядку («орпо») склали власне німецьку поліцію порядку («орпо») РКУ, до якої належала також і цивільна жандармерія, що діяла в сільській місцевості (як це було і в Райху). Командувачу «орпо» (Kommandeur der Ordnungspolizei, скорочено KdO) підлягала також пожежна поліція. Дещо окремо стояла залізнична охорона РКУ. Так як основні залізничні магістралі перебували під контролем тилкових служб Вермахту, її підпорядкування часто було подвійним, залежно від ситуації.

Під керівництвом старших офіцерів «шупо» перебували і окремі воєнізовані батальйони охоронної поліції (Kasernierte Polizeieinheiten), сформовані з німців і фольксдойчів для служби на окупованих територіях. В червні 1942 року ці частини у обох райхскомісаріатах були зведені у 14 моторизованих поліцейських полків, оснащених бронетехнікою та легкою артилерією. Вони не мали постійного місця базування, а перекидались у різні райони відповідно до потреби, тому їх кількість в РКУ суттєво різнилась в часі. Здебільшого ж їх концентрували в генеральній окрузі Білорусь Райхскомісаріату Остлянд.

Керівництво обома гілками поліції РКУ (безпеки і порядку) здійснював Вищий СС і поліцейський фюрер (HSSPF, тобто Hoherer SS und Polizei Fuhrer Russland-Sud; з жовтня 1943 року став іменуватись HSSPF für Ukraine). З червня по грудень 1941 року ним був СС-обергрупенфюрер Фрідріх Еккельн⁵, а з грудня 1941 і до березня 1944 рр. — СС-обергрупенфюрер Ганс Прюцман⁶. При ньому були два заступники — по СД, він же командувач поліції безпеки і СД (Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD) групенфюрер СС доктор Макс Томас⁷, та по «орпо», він же КдО РКУ. З вересня 1941 по жовтень 1942 рр. КдО України був генерал-лейтенант поліції Отто фон Ільгафен, з жовтня 1942 по жовтень 1943 рр. генерал-лейтенант Адольф фон Бомгард, а потім, по кілька місяців протягом наступного року, полковник жандармерії Лорге і генерал поліції Бреннер.

В кожній з генеральних округ всією поліцією керував підлеглий Прюцману ССПФ (SS und Polizei Fuhrer, SSPF) із своїми двома заступниками. Нижче були начальники поліції районів та великих міст, здебільшого офіцери «шупо», та керівники осередків СД, без середньої ланки, яка внаслідок нечисленності поліцаїв була непотрібна. Центральний штаб

СД, на відміну від інших установ РКУ, розміщувались не в Рівному, а в Києві.

Весь же цивільний окупаційний апарат РКУ, включно з поліцією, складав на вершині свого розвитку в січні 1943 року всього 25 тисяч функціонерів, чого було явно недостатньо для контролю над сімнадцятимільйонним населенням Райхскомісаріату. Так, наприклад, весь німецький окупаційний апарат такого важливого для гітлерівців міста, як Вінниця нараховував всього 149 чоловік, з яких 5 були працівниками адміністрації, решта представляли різні каральні органи. А саме: 19 працівників СД, 43 члени підрозділу «шупо», 18 фельджандармів та 64 представники цивільної жандармерії⁸.

Таким чином, система поліційного управління в РКУ була спрощеною (порівняно з Рейхом) структурою, що складалась із німецьких поліційних підрозділів, зведених у СД та поліцію порядку, і повністю підпорядковану керівництву СС. Її вродженою вадою була нестача кадрів уже на першому етапі становлення окупаційної влади.

2.2. Система установ та військових частин місцевої поліції в РКУ (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei)

Діяльність поліції, як і всіх інших нацистських інституцій, напряму залежала від настанов фюрера і расистських принципів РФСС, як свого безпосереднього керівника. Передусім це стосується наперед визначеної антислов'янської політики Райху, в рамках якої надання права вибору своєї долі «визволенням від більшовиків народам», і зокрема, створення ними власних збройних формувань, було неможливим. Проте, як вже зазначалось, ці теоретичні побудови йшли всупереч реальним потребам ЗС Німеччини, для яких необхідність співпраці з місцевим населенням була питанням виживання.

З цією проблемою зіткнулась і поліція. Як вже згадувалось, на території СРСР німецькі окупаційні інституції не заставляли місцевих органів правопорядку, без яких існування будь-якої влади було нереальним. Цивільна адміністрація РКУ при перейнятті влади в Україні від військового командування заставляла на місцях сітку органів ОУН-івської Народної міліції і українські збройні загони. Проте примиритись з існуванням націоналістичних формувань, які були носіями ворожої Райху ідеології, а не громадською службою порядку, поліція не могла. Тому німецькі органи правопорядку з самого початку були вимушені порушувати настанови Гітлера, і створювати місцеві воєнізовані частини самотужки. Якщо Вермахт в більшості випадків не перешкоджав формуванню національних частин українськими організаціями, і використовував їх за своїми потребами, то інституції внутрішніх справ, як більш

індоктриновані в нацистську ідеологію, не могли цього припустити. Тому більшість українських куренів і полків «пережили» конфлікти з військовою владою, але були розпущені з приходом цивільної адміністрації.

Аналогічно склалась доля і Народної міліції. Протягом вересня-жовтня 1941 року німецька поліція вдалася до розпуску всіх місцевих міліційних органів, справедливо вбачаючи в них зародок збройних сил ОУН. Тому вже на першому етапі становлення каральних служб РКУ основним питанням стало перетворення націоналістичних загонів у допоміжні формування при німецькій «орпо». В деяких районах, перш за все на Волині, це переформування було лише зміною вивіски. Нова допоміжна поліція в своїй масі складалась з тих же людей, які служили в Народній міліції, і які продовжували бути членами чи прихильниками організацій Бандери та Мельника. Але, поряд з тим, зміна керівного складу правоохоронних органів проходила значно послідовніше, і супроводжувалась розстрілами націоналістичних активістів.

В склад місцевої поліції також було влито більшість створених армійськими тилowymi установами українських сотень і загонів міліції, що залишились після переходу територій РКУ з-під військового до цивільного управління. Але все це відбувалось досить безсистемно, і потребувало якогось впорядкування згори.

Нацистський підхід до українських збройних частин окреслив сам Гімлер. 17 жовтня 1941 року він заявив, що «в Україні ніколи не можна буде створювати легіони, а лише охоронні команди, при тому дуже багато»⁹. 6 листопада 1941 року РФСС нарешті видав наказ про створення і структуру місцевої допоміжної поліції, яка отримала назву шуцманшафт, або «шума» (Schutzmannschaft, Schuma). Вся структура повинна була складатись з чотирьох компонентів:

- 1) місцева поліція, що отримала назву «шуцманшафт індивідуальної служби (міста-району)» (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt-Land));
- 2) шуцбатальйони, або інакше «закриті частини “шума”» (Schutzmannschaft-Bataillonen, або Geschlossenen Einheiten der Schutzmannschaft);
- 3) пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft);
- 4) допоміжні і запасні формування (Hilfschutzmannschaft).

Керівництво створенням і діяльністю «шума» повинен був здійснювати командувач «орпо» РКУ, що обмежувало застосування української допоміжної поліції виключно до забезпечення громадського спокою. Про це мала свідчити і повна її назва — Schutzmannschaft der Ordnungspolizei¹⁰. Але, оскільки «орпо» РКУ складалась з представників як поліції порядку («орпо»), так і більш мілітаризованої охоронної поліції («шупо»), то на останню покладался обов'язок створення воєнізованих «закритих частин» «шума». Реально ж, оскільки «шупо» і «орпо» склали одну інституцію, дуже часто місцеві поліційні органи створювались офіцером

тієї поліції, яка з'являлась у місті першою, незалежно від її номінальних функцій. Так, в Києві формування «шума» міста-району здійснювали офіцери «шупо», а в Житомирі шуцбатальйони утворювала «орпо». У прифронтових містах, де ще не встигали виникнути відповідні структури «орпо» РКУ, створенням «шума» могло займатись навіть СД (Сімферополь, Харків).

Першою ще у вересні–жовтні 1941 року нацистські власті почали створювати поліцію міст і сіл. Шуцмани індивідуальної служби, поступаючи на роботу отримували зарплатню, пільги, і мінімум обов'язків. Основним їх завданням було вилучення у населення розграбованого радянського державного, колгоспного та військового майна.

Вже на листопад–грудень 1941 року система шуцманшафту індивідуальної служби була сформована остаточно. Шуцманам почали видавати уніформу — здебільшого трофейну радянську із білими нарукавними пов'язками. Згодом, протягом зими–весни 1941–42 років її замінили на нововведену чорну уніформу «шума» (модифіковані старі однострої Загальних СС)¹¹. Через це місцева поліція часто називалась «чорною», а в середовищі вояків шуцбатальйонів отримала прізвисько «ворони» або «чорногузи». Основною зброєю стала радянська гвинтівка Мосіна з обмеженим (до 5–10 патронів) боєкомплектom.

Низовими одиницями поліції були сільські поліційні відділи, що створювались при старостатах (від 3 до 15 чол. кожен). В містах і райцентрах кількість поліцаїв становила 40–50 чоловік, половина з яких становила резерв на випадок непередбачених ситуацій¹². Райполіція зазвичай формувалась у взводи і роти, для зручності керування. У центрах генеральних округ та великих містах було створено районні відділки (Revier), від 6 (в Сумах) до 12 (в Києві). Кількість поліцаїв в кожному районі становила від 70 до 250 чоловік. Загальна чисельність місцевої поліції не повинна була перевищувати 1% населення, але навіть цієї цифри вона ніколи не сягнула.

Керівництво поліційними дільницями зазвичай перебувало в руках українських офіцерів, за якими закріплювалися німецькі офіцери для нагляду і зв'язку. Проте з грудня 1941 року у відділках впроваджено пряме німецьке керівництво, що спричинялось саме окупаційною концепцією німецьких органів влади в РКУ і недовірою до місцевого командування.

Трансформацію української міліції в шуцманшафт можна прослідкувати в Києві, де це явище мало найбільший масштаб і відбувалось найпослідовніше. Перші поліційні установи тут були створені представниками ОУН-М, які прибули 21 вересня 1941 року з Житомира в групі 18 «козаків» Богдана Коника. Через два дні їм на допомогу прибула ще «Козацька сотня» поручника Івана Кедюлича¹³, яка розмістилась на

Подолі, по вулиці Покровській, 4. А 29 вересня без будь-якої участі окупантів почав свою роботу штаб, т. зв. Команда Української поліції м. Києва під керівництвом поручника Андрія Орлика¹⁴. Саме в цей час до міста прибув Буковинський Курінь, організований провідником ОУН-М Буковини Петром Войновським («Василь»), і зайняв будівлю НКВС на Короленка, 15¹⁵. Таким чином, чисельність по-суті непідконтрольних нацистам українських воєнізованих формувань в столиці сягнула 1700 чоловік. Командування Вермахту жодних перешкод у цьому не робило, скоріше навпаки, військові були задоволені з того, що їх позбавляють необхідності облаштовувати все своїми силами. Але з точки зору окупаційної адміністрації такий стан речей був неприйнятним.

29 жовтня 1941 року, з прибуттям до міста команди німецької охоронної поліції («шупо») і СД, будь-які спроби націоналістів до самоврядування припинились. 6 листопада 1941 року надійшов наказ РФСС, за яким українські формування отримали назву «Schutzmannschaft», і були підпорядковані німецькій поліції порядку («орпо»). У відповідності з цим наказом Команду Української поліції перейменовано у Штаб Української охоронної поліції (УОП), змінено його командування (комендантом УОП стає курінний Григорій Захвалінський). Українці продовжили розвивати організацію поліції — місто було розбите на дванадцять районів, в яких влаштовано станиці УОП, сформовано Водну поліцію, організовано відновлювальні роботи. Проте побутові умови, в яких жили працівники УОП, були дуже скрутними. Централізованого постачання продуктами не було, тож доводилось розсилати команди для збору харчів по навколишніх селах. Поліцаї не отримували жодної платні — їм просто записували трудовні.

Протягом грудня 1941 — січня 1942 років міське командування «орпо» повністю перейняло контроль над УОП, яка остаточно втратила самостійний характер, і відтоді перебувала під безпосереднім керівництвом введених в її склад німецьких офіцерів. Керівниками районних відділків стали німецькі ревірфюрери, при яких було по два поліцеймейстери, а українські офіцери виконували роль перекладачів¹⁶. Для остаточного встановлення окупаційного режиму в Києві, в листопаді–грудні СД, розташована на Короленка, 33 (нині Володимирська), провела серію арештів представників ОУН і українських установ. А на початку лютого 1942 року арештовано і розстріляно в Бабиному яру велику групу поліцаїв.

Німецькі гарнізони і поліцейні відділки були присутні тільки в районних центрах і важливих містах. Всю ситуацію в сільській місцевості повинні були контролювати шуцмани індивідуальної служби. На весну 1942 року їх загальна чисельність складала 14 452 чоловіки. Контро-

лювати їх діяльність повинні були працівники німецької цивільної жандармерії, дислоковані в райцентрах.

Але вже в середині 1942 року, з наростанням партизанського руху в Україні, в повній мірі виявилась слабкість наявної системи і її неефективність. Сили «шума» жодним чином не могли протистояти партизанам, а дії німецьких частин здебільшого зводились до безглузлого «відплатного» терору проти населення і не забезпечували спокою в РКУ. Місцева поліція, що становила собою доволі безідейну і непрофесійну збиранину з випадкових людей, розкладалась на очах. В середовищі шуцманів ширились корупція, мародерство і дезертирство.

Це змусило нацистське керівництво до здійснення реформи «шума» в двох напрямках. По-перше, протягом 1942 року чисельність шуцманшафту в обох райхскомісаріатах зросла від 33 000 до 300 000 чоловік. Дві третини цієї цифри становили власне поліцаї, а решту — вояки шуцбатальйонів¹⁷. В РКУ чисельність «шума» зросла лише менш ніж втричі, тобто від 14 000 до 70 000 чоловік. Передусім було збільшено штати районних поліцейських відділків, які на кінець року становили по 150–200 чоловік. Частково це здійснювалось за рахунок ліквідації передбачених в наказі від 6.11.1941 пожежної охорони і допоміжних формувань¹⁸.

По-друге, командування «орпо» здійснило спробу підняти дисципліну і професійний рівень шуцманів влаштуванням великої кількості поліцейських курсів в окружних і районних центрах, та подальшою мілітаризацією поліції. У серпні–вересні 1942 року ССПФ округ РКУ отримали серію наказів ХССПФ України Прюцмана і керівника СД Томаса з різкою критикою тогочасного стану шуцманшафту і інструкціями щодо виправлення ситуації. В осередках поліції було введено обов'язкову військову муштру, наявний в поліцаїв боєзапас збільшено з 10 до 40 набоїв на людину, підтверджено заборону українським службовцям на володіння автоматичною зброєю, запроваджено більш жорстку систему покарань за службові порушення. За наказом СС-группенфюрера Томаса було проведено чистку особового складу «шума» та реорганізацію його низових ланок. На думку Томаса, шуцманшафт був схожий скоріше на отаманщину, ніж на поліцію. Тому було наказано перетворити наявні формування на справжню службу охорони порядку, обумовлено функції окремих працівників, рекомендовано створення слідчих та оперативних груп для здійснення арештів та спеціальних завдань.

Останні заходи — тобто реорганізація поліції — так до кінця і не були здійснені. Поза центрами округ вона і далі становила напіввійськові загоны, бо докорінні реформи були нездійсненими в умовах партизанської війни і катастрофічної нестачі надійних і підготовлених кадрів. В районних відділках справді було введено посади слідчих, але суттєвих змін в діяльності допоміжної поліції це не зробило. А от репресії і чистки

рядового, та особливо керівного складу «шума» стали звичайним явищем, і продовжувались весь час існування РКУ.

Для підвищення професійного рівня шуцманів при районних поліційних відділках було створено десятиденні курси військового мінімуму. Вони давали базову стрйову, стрілецьку, тактичну та юридичну підготовку старшим поліцаям сільської поліції, яку ті мали пройти протягом жовтня 1942 року. Для навчання офіцерів та унтер-офіцерів «шума» в серпні 1942 року за наказом Прюцмана окружними ССПФ і КдО було створено поліцейські школи. Підготовка в них тривала в середньому півтора-два місяці, і давала слухачам певні навички військових, слідчих та оперативних дій. Крім того, в цих школах звернено увагу і на ідеологічну обробку шуцманів, основи якої розробив штаб РФСС без врахування будь-яких місцевих умов. Слухачам шкіл намагались привити захоплення досягненнями націонал-соціалістичної Німеччини і ненависть до світової єврейської змови. Навіть антирадянський мотив було поставлено нижче антисемітського.

Проте всі ці реформи мало що змінили. Нацистська влада в РКУ поводила себе як окупант, а не як новий політичний режим країни, а тому поліційні методи охорони порядку поступово заміщувались військовими і терористичними. Відповідно зростала і невдоволеність населення, яке щодалі активніше підтримувало українські та радянські рухи опору. Поліція на місцях ще якось могла підтримувати елементарний правопорядок та здійснювати певні охоронні та господарчі функції (збір податків та організацію громадських робіт). Але вона була неспроможною долати масовий саботаж населенням окупаційних заходів влади, і тим більше боротись із партизанами. На середину 1942 року навіть збори продуктів і мобілізацію населення на роботи до Німеччини довелось перекласти на німецькі поліційні та військові частини, і на шуцбательйони.

Попри всі ідеологічні настанови, нацисти були змушені і далі перетворювати шуцманшафт індивідуальної служби на допоміжні військові підрозділи. Починаючи вже з липня 1942 року в районах партизанської активності, а протягом осені–зими 1942–1943 років по всьому РКУ сільські відділки «шума» було зведено в підрозділи т.зв. кущової поліції. В кожен кущ входило по 3–9 сіл, які охоронялись об'єднаним загonom сільських поліцаїв. Кожен такий підрозділ нараховував від 15 до 40 вояків, які разом могли хоча б якось протистояти невеликим партизанським загонам. Крім того, кущову поліцію було легше контролювати, а за потреби — передислоковувати, ніж аморфні сільські відділки.

При появі в районах партизанських загонів, з поліції сіл і міст створювали тимчасові зведені загони, які повинні були разом з німецькими та місцевими військовими частинами проводити бойові операції по «бороть-

бі з бандами». В північноукраїнських містах, які перебували під постійною загрозою нападів великих радянських партизанських з'єднань, німецькі ортскомендатури формували з поліцаїв постійні «особливі сотні» та роти, вояки яких перебували на казарменому становищі, і вели самостійні операції¹⁹.

Крім цього, в складі «шума» індивідуальної служби в Києві існував єдиний в РКУ поліцейний підрозділ для контролю за водними шляхами. В грудні 1941 року Штабом УОП на залишках матеріальної бази Дніпровської річкової флотилії було сформовано Українську Водну поліцію під керівництвом районного коменданта Павлюка²⁰. Початково вона складалась з близько тридцяти чоловік, половина з яких були прибулими до міста активістами ОУН з Західної України, а половина — місцевими добровольцями. В січні 1942 року УВП була розформована окупантами, і перетворена вже на німецьку Водну поліцію (Wasserschutzpolizei). Західняків з особового складу вилучили, натомість поповнивши її двадцятьма німцями і кількома військовополоненими. Комендантом став німецький обер-лейтенант Григорайт, його заступником — місцевий фольксдойче Віктор Вітман. Відтоді і до кінця свого існування в жовтні 1943 року, крім 20 німецьких солдатів і офіцерів, ВП містила 7 унтер-капралів і 15 шуцманів, з яких більшість були українці, кілька росіян з України і один білорус.

Цей підрозділ контролював Річковий вокзал і прилягаючі вулиці, Труханів острів, та здійснював патрулювання по Дніпру з метою реєстрації плавзасобів, боротьби з незаконним глушінням риби, перевезенням до міста товарів для спекуляції, і охороняв бики мостів від можливих диверсій. Для цього ВП була оснащена радянськими моторними човнами і озброєними катерами, та одним німецьким швидкісним катером. З весни 1943 року, коли ковпаківці почали топити річкові транспорти окупантів, зона патрулювання збільшилась до верхів'їв Дніпра. Влітку 1943 року водні шуцмани брали участь у трьох антипартизанських операціях, протягом яких переправляли задіяні німецькі частини через річку, та вивозили поранених і награбоване в «бандитських селах» майно²¹.

Створення перших відділків пожежної охорони здійснювалось німецькими поліцейними органами вже у вересні–жовтні 1941 року, а в наказі РФСС про шуцманшафт вони були виділені в окрему структурну одиницю. Проте на місцях, тобто в райцентрах і селах, за відсутності підготованих кадрів і матеріальної бази створення ефективних протипожежних служб було, по суті, неможливим. Для звітності про виконання наказу РФСС в селах і містечках формувались групи по 4–5 чоловік, озброєних гвинтівками, які в теорії були пожежниками, але використовувались для охорони тих чи інших об'єктів²². Спробу створити пожежну школу здійснило керівництво «орпо» округи Волинь–Поділля на базі

розформованого полку імені Холодного Яру в Рівному, але в зв'язку з повальним дезертирством вояків цей крок виявився невдалим.

Паралельно з цим існувала нагальна потреба у розширенні охоронних формувань, тому в більшості випадків особовий склад створених пожежних команд невдовзі переводився до поліції чи шуцбатальйонів. В результаті, на 1943 рік більш-менш повноцінні протипожежні служби існували тільки в центрах генеральних округ. Вони становили собою більш-менш оснащені трофейним радянським обладнанням районні загони.

Найбільш чисельну систему пожежної охорони було створено в Києві, для боротьби з поширенням пожежі на підірваному радянськими диверсантами Хрещатику²³. На кінець 1941 року вона складалась з 13 районних команд, під керівництвом українських брандмейстерів і брандмайорів. В кожную команду входило до 70 добровольців, значною мірою колишніх пожежників. Загальна кількість працівників цієї служби міста сягала 800 чоловік. Технічні засоби (2-3 пожежні машини або прості вантажівки) були виключно радянського походження. Центральне пожежне управління міста містилось на вул. Тарасівській 4, шефом був німець, обер-лейтенант поліції Шульц. Умови служби були аналогічні місцевій поліції. Репресій проти особового складу шуцманів-пожежників не було аж до серпня 1943 року, коли СД розстріляла всіх українських керівників районних команд.

Аналогічні, але менш чисельні служби в різний час існували і в інших центрах округ. Як і в Києві, вони становили собою більш-менш оснащені трофейним радянським обладнанням районні загони, тільки менш чисельні і гірше організовані. Дані про загальну кількість працівників протипожежного шуцманшафту на конкретний момент часу в доступних джерелах відсутні, але орієнтовно вона коливалась в межах 3–5 тисяч чоловік.

В листопаді 1942 року в прифронтових містах РКУ (Ворошиловград, Харків, Ростов) місцеве поліцейське командування здійснювало заходи до створення служб ліквідації наслідків повітряних нальотів (Luftschutz). Базою для цього мали стати наявні структури пожежної охорони. Але вже в грудні цього ж року стало зрозуміло, що наявні ресурси не дозволяють створення нової служби, тому до виконання цих функцій було наказано притягувати всі існуючі допоміжні сили: пожежників, районну поліцію, загони самооборони, заводську охорону, допоміжні команди Вермахту, цивільне населення.²⁴ Після цього часу спроб створення місцевих структур Люфтшц в РКУ більше не зафіксовано.

Третьою складовою системи «шума» в Україні мали стати шуцбатальйони. Це мали бути територіальні охоронні частини з місцевих добровольців під німецьким командуванням. Як і всі решта структури «шума», батальйони повинні були підпорядковуватись командувачу

«орпо» України, на це ж вказувала і їх повна назва (Schutzmannschafts-Bataillonen der Ordnungspolizei). Основу кожної частини мали складати три стрілецькі роти по 124 вояки кожна, а разом з усіма службами загальний склад батальйону мав нараховувати 501 чол. Керівний склад частин був подвійним: всі пости займали українські офіцери, але паралельно до них існував німецький шеф-командир батальйону із своїм штабом, і німецькі командири рот, всього 30 чоловік. Реальна влада, зрозуміло, перебувала в руках останніх.

Щуцбатальйони повинні були поділятися на три основні типи: охоронні (Wachbataillonen), запасні (Ersatzbataillonen) та польові (Feldbataillonen). В РКУ планувалось створення частин тільки перших двох типів. В документації це відображалось введенням першої букви в назву частини, наприклад Schutzmannschafts-W-Bataillon 116, або Schm.-Btl. 48-E. Їх озброєння мало складатись виключно з легкої стрілецької зброї радянського зразка (гвинтівки Мосіна у рядових та револьвери і пістолети різних систем в офіцерів). Уніформа шуцманів в основному була литовська армійська без відзнак, а в окремих випадках — модифікована чорна СС, чи радянська. Нумерація шуцбатальйонів РКУ була з 101 по 200, інших райхскомісаріатів (РК «Остланд» і майбутнього РК «Москва») 1–100, ГГ — 201–250.

Згодом, більшість попередніх настанов РФСС були порушені у відповідності до ситуативних вимог. Чисельність особового складу шуцбатальйонів коливалась від 150 до 700 чоловік, з яких німцями було від 2 до 130 солдатів і офіцерів, а кількість рот в батальйонах — від 2 до 7. Створення частин здебільшого здійснювалось працівниками «шупо», нерідко — СД і жандармерією, а в окремих випадках — тилловими службами Вермахту. Порядок нумерації шуцбатальйонів теж неодноразово порушувався, зокрема через їх вимушену передислокацію.

Українські батальйони, як в РКУ, так і поза його межами, часто застосовувались до бойових дій проти партизанів та на фронті. В результаті, на 1943 рік з назв багатьох з них «випала» буква W, і вони стали вважатись «просто» шуцбатальйонами. А 136-й батальйон в Чернігові навіть отримав назву «польового» (Schutzmannschafts-Bataillon 136(F)). Відповідно змінилось і озброєння — шуцмани отримували від німецьких властей чи здобували в боях легку протитанкову та польову артилерію, міномети, автоматичну зброю, ручні та станкові кулемети. При штабах частин створювались спеціальні «єгерські команди» (Jagdkommando) та кавалерійські підрозділи (Reiterabteilungen). В 57-му українському шуцбатальйоні в Білорусі була навіть «панцерна» рота, оснащена бронемашинами і легкими танками.

Жодної резервної частини шуцманшафту в РКУ створено не було, зате з'явилися нові, не передбачені раніше типи. 114 охоронний бата-

льйон в Києві з початку свого існування став виконувати роль штрафного формування для шуцманів індивідуальної служби. А при наближенні фронту з складу частин «шума» створювались оперативні батальйони (Einsatzbataillonen), призначені для ведення конвенційних бойових дій.

Особовий склад шуцбатальйонів, як і інших структурних одиниць «шума», повинен був набиратись із місцевих добровольців на індивідуальних засадах. Згідно перших інструкцій штабу РФСС, волонтери повинні були підписувати річний контракт, і складати при цьому присягу. Контракти на рік служби підписали перші українські батальйони № 1 (згодом 41), 2 (згодом 42) в РКО, та 201 в ГГ. Проте вже з лютого 1942, при перетворення на шуцбатальйони наявних в РКУ місцевих збройних частин, воякам було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у 4 тижні. А з 2 листопада 1942 року шуцмани стали підписувати зобов'язання на несення служби протягом невизначеного часу, без будь-якого випробування.

Дуже характерним є те, що перші українські батальйони шуцманшафту виникли не в РКУ, а в сусідньому РК «Остлянд». Власне там, в таборах військовополонених в Білостоку і на території Білорусі ще в липні 1941 року було оголошено набір до 1 і 2 українських батальйонів. Згодом вони за місцем дій отримали «білоруські» номери 41 і 42, а ще пізніше були поповнені і переформовані у 46, 47 і 48-Е (запасний) шуцбатальйони. Власне в Білорусі діяв і переформований у 201 шуцбатальйон легіон ДУН. В цьому відбилась як більша потреба у місцевих бойових частинах власне на неспокоїних білоруських теренах, так і типова колоніальна практика окупантів, «поділяй і владарюй». Тобто, український рух опору придушувався силами російських, польських, азійських частин та легіонів, а радянський та польський — силами українців, які хотіли чи були вимушені боротись з більшовизмом в лавах німецьких збройних формувань. Це значною мірою сприяло розпалу братовбивчої війни між самими національними рухами, піком чого стали події на Волині та Холмщині в 1943–44 роках.

Як вже зазначалось, німецьке поліційне керівництво намагалось не залучати до своїх органів на місцях збройні частини, сформовані ОУН-Б. Українські курені в Луцьку і Рівному залишались у віданні армії, а згодом були розформовані і перетворились на неозброєні робочі формування. Дещо іншим було ставлення до частин, сформованих за участю ОУН-М. Після переформування і доповнення німецьким персоналом з них створювали відділки поліції міст і районів та шуцбатальйони.

Створення першого шуцманшафт батальйону під номером 101 було розпочато в Києві в лютому 1942 року. 28 лютого 250 бійцям розформованих українських куренів було запропоновано вступати до новостворюваної частини, із підписанням контракту на два роки служби. Протягом

весни чисельність батальйону була збільшена за рахунок військово-полонених і мобілізованої на роботу молоді, а його номер було змінено на 115. Так як в місті була велика кількість галицьких та буковинських добровольців, яким після розформування українських частин робити було вже нічого, а також три табори військовополонених, то з 115 батальйону було виділено роту для створення нової частини — 118 шуцбатальйону.

В подібний спосіб виник і 109 шуцбатальйон у Вінниці. Він був створений ще в кінці 1941 року під керівництвом героя Визвольних змагань, генерала Івана Омеляновича-Павленка, як український козацький курінь. З прибуттям до міста цивільної адміністрації батальйон було переведено до шуцманшафту, призначено шеф-командира, лейтенанта німецької поліції. Протягом 1942 року особовий склад не зазнав жодних репресій і переформувань, за виключенням поодиноких арештів активістів ОУН, от тільки Омеляновича-Павленка визнано не генералом, а полковником. Влітку 1943 року його нагородили за бої з партизанами, визнали ранг генерала, але перевели на пост керівника міської поліції у Вінниці.

У вересні-жовтні 1941 року український курінь почав формуватись і в Житомирі, за підтримки місцевих функціонерів ОУН. В лютому 1942 контроль над ним перейняли німці, і за рахунок військовополонених особовий склад був доведений до 500 чоловік (4 роти), вояки отримали литовську уніформу та встановлену РФСС зарплатню і пільги. Шефом батальйону, що отримав номер 108, став гауптман Новак, українським командиром — капітан Ча Мирний²⁵.

У Білій Церкві на початку 1942 року представник ОУН-М Пустовіт за підтримки начальників міської і районної поліції, галичан Томасевича і Сокальського, почали організувати український курінь. Імовірно, участь у його організації взяли і члени Буковинського куреня з Києва, оскільки є інформація про виїзд їх групи до Білої Церкви для створення там національних органів влади. Проте вже навесні 1942 року курінь був розформований німецькою поліцією, а натомість, частково з того ж контингенту було створено 116 шуцбатальйон. Його командирами, крім німців, були призначені донські козаки, на чолі з обер-лейтенантом Василем Поповим. Це було зроблено для унеможливлення впливу ОУН на цю частину²⁶.

Нумерація новостворюваних шуцбатальйонів з початку 1942 року була прив'язана до генеральних округ, з умовною послідовністю чисел з заходу на схід. В окрузі Волинь-Поділля — 101–107, Житомир — 108–110, Київ — 112–121, Миколаїв — 122–124, Дніпропетровськ — 129–131. Крім того, органами «шупо» і охоронних військ шуцбатальйони створювались в Чернігові (136–140) і Сталіно (157–165), та СД і Вермахтом —

в Харкові (143–146) та Сімферополі (147–156). Створювались вони у відповідності до цієї схеми, а тому не за послідовною нумерацією.

Першим етапом масового формування батальйонів стала зима–весна 1942 року. В цей час виникли 101–107 батальйони в окрузі Волинь–Поділля, 108 і 109 в окрузі Житомир, 112, 113, 115–120 в окрузі Київ, 122 в Миколаєві, 136 і 137 в Чернігові (невдовзі перекинуті на Сумщину), 143 і 144 в Харкові (просувались на схід разом з тиловою зоною 6-ї армії), 157 і 158 в Сталіно. Початково всі шуцбатальйони в РКУ створювались, як суто охоронні (Wach-), і озброювались тільки гвинтівками. Таким чином, вони справді становили лише великі караульні команди, а не повноцінні батальйони. Проте вже до осені 1942 року, тобто з активізацією дій партизанів на території райхскомісаріатів, за ініціативою місцевих властей на їх озброєння почали поступати ручні та станкові кулемети, міномети, легка артилерія. Цього вимагав реальний досвід їх застосування. В липні 1942 року 118 шуцбатальйон зазнав важких втрат у бою з рейдуючим загonom радянських партизанів поблизу містечка Хабне. На боці партизанів була повна кількісна і якісна перевага, їх загопи включали кавалерію і артилерію, та мали більший бойовий досвід. Тому протягом всього наступного періоду, з середини 1942 року і до кінця окупації, кількість шуцбатальйонів постійно збільшується, а озброєння і підготовка наявних по можливості покращується.

Вже на першому етапі формування батальйонів шуцманшафту нацисти виявили, що кількість добровольців з цивільного населення до більшості з них явно недостатня. Частково проблеми вирішувались за рахунок військовополонених, але їх надійність була дуже сумнівною. Що ж до націоналістів, то вони поповнювали німецькі інстанції і військові формування, виконуючи завдання своїх організацій. Це не могло не викликати обґрунтованого занепокоєння окупантів, які на цей період активно здійснювали боротьбу проти всього українського, на рівні з більшовизмом. Тому взимку і навесні 1942 року основним контингентом «добровольців» у шуцбатальйонах стала мобілізована сільська молодь, як найменш «отруєна» більшовицькою пропагандою верства населення.

На середину 1942 року середня чисельність шуцбатальйонів коливалась в межах 300–350 чоловік. Більшість з них виконувала власне охоронні функції, зрідка виїжджаючи на місця дій ще нечисленних тоді партизанів. В РКУ більш-менш серйозні бойові дії довелося вести лише 101, 102, 108, 109 і 136 батальйонам. Вояки 119 шуцбатальйону, дислокованого в Кременчуку, на операцію виїжджали тільки раз, але замість розшуку партизанів влаштували пиятику в селі, яке було ціллю операції, після чого на наступний день були звідти вивезені німцями і більше в таких акціях не застосовувались. 110 батальйон, створений в Житомирі в квітні–травні 1942 року, до вересня 1943 року взагалі не виводився з міста

жодного разу. В свою чергу 115-й і 118-й батальйони, навпаки, в боях на Київщині довели свою високу надійність, після чого один за одним були направлені в зону найбільшої активності партизанів.

Волинські батальйони, за виключенням 101 і 102, були неоднорідними в національному складі, а 107 батальйон був повністю польським. Крім того, вони були значною мірою інфільтровані представниками ОУН і АК, що призводило до їх майже повної небоєздатності. 108 батальйон в Житомирі поступово розклався після застосування у червні 1942 року в розстрілах єврейського населення на Рівненщині, і серйозної бойової сили не становив.²⁷ 109 батальйон, наряду з 102, був найбільш боєздатним з-поміж вищезазначених частин, і активно використовувався в бойових діях. Але він був занадто просякнутий націоналістами, щоб бути слухняним збройним силам в руках окупантів, і був ефективним тільки в боротьбі проти більшовиків, і тільки з власними командирами.

В кінці 1942 року до активних бойових дій проти партизанів у прифронтових областях долучились 113 і 120 шуцбатальйони, а 136 був розгромлений на Сумщині, а його залишки були зведені в роту. Навесні 1943 на базі цієї роти він був наново сформований в Чернігові, як польовий (Feld-) батальйон, і застосований проти місцевих і білоруських партизанських з'єднань²⁸. Обидва харківські батальйони просувались вперед разом з тиловим командуванням групи армій Дон, і на кінець 1942 року забезпечували тили 6-ї армії на підступах до Сталінграду і в самому місті. 12 грудня 1942 року їх залишки в складі 2-го Харківського батальйону «шума» ввійшли в склад створеної з добровольців вже в котлі дивізії генерал-лейтенанта фон Штумпфельда, яка була розгромлена в лютому 1943 року на території Тракторного заводу.

Шуцбатальйони №№ 147–154, створені в другій половині 1942 року в Криму, номінально вважались татарськими, і в більшості такими й були, із типовим паралельним німецьким командуванням. Але в складі 147 і 148 батальйонів служили великі групи військовополонених-українців, а 154 батальйон був сформований на базі української робочої колони в Сімферополі, в грудні 1942 року. Татарями в цій частині були тільки кілька офіцерів, тоді як кількість українців становила 350 чоловік. Тільки в кінці наступного року українців невеликими групами розподілили по інших частинах, замінивши їх місцевими добровольцями²⁹.

В структурі і озброєнні батальйонів відбувались суттєві зміни. Більшість з них отримали на озброєння ручні та станкові кулемети (переважно радянські ДП-27 і Максими), а найбільш задіяні в боях з партизанами — ще й міномети та легку артилерію. Обмеження на володіння автоматичною зброєю (пістолетами-кулеметами) для українських шуцманів були забуті, але діставати її вони могли переважно у вигляді трофеїв. На початок 1943 року існуючі шуцбатальйони поступово пере-

творювались із караульних команд на військові частини, а титул «Wach» (караульний) зберігся лише у 119, 157 і 158 батальйонів. Середня чисельність особового складу більшості частин коливалась в межах 450–670 чоловік, і тільки у трьох названих вах-батальйонах та у 120 не сягала 300.

Взимку 1942–43 років, як символ зміни статусу шуцбатальйонів, воякам видали зелену польову уніформу «шупо», українські офіцери отримали погони. В деяких частинах, з потужним націоналістичним лоббі, шуцмани добились права носити національні стрічки і вивішувати синьо-жовтий прапор. Зарплатня рядового зросла до 34 марок на місяць.

Так як найбільшого розмаху партизанський рух набув у Білорусі, то в кінці осені 1942 року вже обстріляні 115 і 118 батальйони потрапили саме туди. Згодом до них долучились 101, 102 і 104 батальйони, які діяли переважно на білоруських землях, включених до РКУ, та в суміжних районах РКО.

Крім того, в генеральній окрузі Білорусь було створено цілий ряд інших українських шуцбатальйонів. Крім вже згаданих 46, 47, 48-Е, там діяли українські 51, 52, 53, 54, 55 шуцбатальйони, 56 артдивізіон³⁰ та 50 штрафний батальйон змішаного складу. Вони, здебільшого, формувались на базі «українських робочих колон» у таборах військовополонених, куди записувались представники всіх національностей з метою вижити. Тобто такий базовий елемент національного легіону, як моноетнічна спільнота на чужому терені, в даних частинах був відсутній за визначенням, також не існувало якогось стрижневого прошарку «ідейних» добровольців-симпатиків ОУН-М, на зразок згаданих 102, 115, 118 батальйонів. Всі згадані формування були створені і діяли виключно поза межами України, тож і поповнювались ще більш неоднорідним контингентом, нерідко ще й мобілізованим примусово. Так, 50-й батальйон створено в таборі військовополонених в Мітау, 51-й, 52-й, 53-й, 54-й і 55-й — в Могильовській області, 57-й — на Смоленщині. У всіх цих частинах було поширене дезертирство, мародерство, а 51-й батальйон «вславився» ще й злочинами проти місцевого населення³¹.

Тож не дивно, що протягом 1943 року всі вони, крім 57-го, були розформовані або перейшли до партизанів. Більша ж частина особового складу була перетворена на робочі команди і роти, а згодом влита до інших формувань. Зокрема, за рахунок цього поповнення 57-й батальйон було в лютому 1944 року розгорнуто до полку з особовим складом близько 1000 чол. на чолі з майором Зіглінгом³². Структурно полк поділявся на 7 рот, з них 5 стрілецьких, 1 «панцерна» (оснащена легкими танками і броньовиками) і одна «важка» (з 76-мм і 45-мм гарматами та мінометами)³³, та окремий кавалерійський ескадрон. Причина більшої боєздатності і надійності останньої частини полягає, на нашу думку, в

якісно вищому командному складі, що набирался не тільки з службовців охоронної поліції, але й з бойових офіцерів Військ СС та Вермахту. Українським командиром батальйону був капітан В'ячеслав Муравйов, людина з вищою освітою, до війни працював вчителем в Сталінській (Донецькій) області. Вочевидь він був автором доволі нетипової присяги, яку склали шуцмани цього формування 20 квітня 1944 року. Вона містила, зокрема, фразу про боротьбу «за створення вільної, незалежної України, Білорусії і Росії», тобто бодай якимось задовольняла питання про мету війни для всіх наявних в частині етнічних груп³⁴.

Натомість в РКУ в кінці 1942 — на початку 1943 років створювались все нові частини «шума». Їх формували з ще більшим поспіхом, ніж попередні, і тому часто за розміром не сягали і роти. Деякі батальйони, як наприклад 110 в Житомирі, одягали не у належну закритим частинам «шума» зелену уніформу, а у чорну поліцейську. Також зафіксована видача воякам новостворених частин всіх можливих варіантів старих німецьких одностроїв Вермахту, ОТ, модифікованих мундирів європейських армій. Всього ж до середини 1943 року в РКУ було створено 46 шуцбатальйонів різного складу: 101–106, 108–110, 112–125, 129–131, 134, 136–140, 143–145, 157, 158, 162–169. Ще 10 батальйонів (146–156) були татарськими, 2 — козацькі (159 і 160), 1 — польський (107), але всі вони теж підпорядковувались ХССПФ України. На території Остлянду було сформовано ще 11 українських батальйонів: 46–48, 50–57, 285. Загальна кількість українців у шуцбатальйонах оцінюється у 35 тисяч чоловік, з яких близько семи тисяч перебували поза межами РКУ.

2.3. Українці в підрозділах СД і допоміжних формуваннях

Створювали свої місцеві формування і структури СД РКУ. На першому етапі окупації забезпечити «порядок» на окупованій території повинна була превентивна діяльність Айнзатцгруп СД (Einsatzgruppen, оперативні команди), які, за домовленістю з армією, повинні були очистити терен від «небезпечних елементів», та придушити партизанський рух в зародку. Дані групи формувались в травні 1941 року в основному з офіцерів СС різних управлінь. За встановленою Гімлером пропорцією, 1000 членів айнзатцгрупи повинні були включати 30–35 офіцерів СД, 40–50 працівників «кріпо», 130 працівників «орпо», 100 гестапівців, і 350 солдатів частин «Мертва голова» або військ СС. Решту склали 150 шоферів і механіків, по кілька перекладачів, телеграфістів, радистів і клерків, 10–15 працівниць борделю, а також до 80 чоловік місцевої допоміжної поліції³⁵. Айнзатцгрупи поділялись на айнзатцкоманди, а ті, якщо потрібно, на зондеркоманди.

На території України діяли дві з чотирьох груп — С і D, чисельністю, відповідно, 750 і 600 чоловік. Своєї антипартизанської функції вони не

виконали абсолютно, натомість майже повністю зосередившись на винищенні мирного населення, передусім єврейського. Їхнє політичне значення виявилось прямо протилежним до задуманого — замість пацифікації регіону вони викликали у населення побоювання за своє власне життя і недовіру до нацистського режиму вже на першому етапі окупації, що тільки загострювало наявні суперечності.

В складі Айнзатцгруп служили і невеликі групи добровольців з громадян СРСР. Тільки набирались вони переважно не з місцевого населення, а з військовополонених, і не мали жодного стосунку до української поліції РКУ. Так наприклад, в розстрілах мирного населення в Києві були задіяні три військовополонені, що перебували в розпорядженні зондеркоманди 4а: Єгор Устінов, Никифор Юшков, Венедикт Баранов. Після ротації штату Айнзатцгруп в кінці 1941 року всі вони були звільнені зі служби і залишились в Києві. Тут вони працювали, відповідно, столяром, маляром, і тільки останній пішов в «шума», але й то в пожежну охорону³⁶. У випадку задіяння місцевих частин до масових розстрілів, їм здебільшого відводилась роль зовнішнього очеплення, а саме знищення людей проводили безпосередньо есесівці.

На початку 1942 р. структура окружних управлінь СД стабілізувалась у вигляді п'яти відділів: 1 — кадровий (підготовка і комплектування), 2 — матеріального забезпечення (господарська і фінансова діяльність), 3 — служба безпеки (спостереження аналітика, контррозвідка), 4 — таємна державна поліція (боротьба з противниками режиму і підпіллям, робота з агентурою), 5 — кримінальна поліція (слідчі заходи). Оскільки чисельність окружних апаратів поліції безпеки і СД була мізерною (25–35 осіб), то відділи не були ізольованими структурами з власними завданнями (як відповідні структури РСГА) а склали єдиний апарат³⁷. Тобто, наприклад, слідчий реферат (підвідділ) 5-го відділу був єдиним на все управління, й вів розслідування справ по всіх напрямках роботи — як кримінальних, так і політичних³⁸. В останньому випадку його слідчі діяли в підпорядкуванні рефератів 4 відділу. Існувала також спільна картотека, офіційно підпорядкована 4 відділу (реферат 4С1).

Нумерація рефератів, теоретично розроблена за принциповою схемою РСГА, в дійсності багато в чому була імпровізованою. Наприклад, в 4 відділі, поряд із аналогічними «гестапо» в Райху рефератами 4В4 (переслідування євреїв) і 4Н (агентурна діяльність), існували реферати, потреба у котрих була викликана місцевими умовами: 4/2 (боротьба з партизанами), 4/4 (боротьба з радянською агентурою), 4/5 (безпосереднє знищення євреїв і контроль за місцевою поліцією)³⁹. Окружні управління мали власні тюрми, а Київське та Миколаївське СД утримували ще й власні табори (Сирецький в Києві, та на території радгоспу «Водокачка» у Миколаївській області). Центральне управління СД утримувало також

невеликий табір в столичному районі Мишоловка для обслуговування гаражу і підсобного господарства (теплиць) поліції безпеки⁴⁰.

З весни 1942 р. окружні управління поліції безпеки почали створювати зовнішні відділення у підвідомчих регіонах (3-6 на округу, 15–20 осіб кожне). Для заміщення вибуваючих кадрів до структур СД почали набирати місцевих фольксдойче. Вони служили в званні «допоміжних поліціантів» (Hilfspolizisten), отримували стандартну сіру повсякденну уніформу СС, і німецькі знаки розрізнення⁴¹.

На початку 1943 р. нестача кадрів поліції безпеки та зростання опору окупаційному режиму в Україні спонукали керівництво СД до безпрецедентного кроку — всупереч расистській логіці нацизму на оперативну роботу до спецслужби СС почали набирати місцевих жителів. У складі 5 відділу поліції безпеки і СД було створено реферат 5-D, (неофіційна назва — «Українська кримінальна поліція»), компетенцією якої стала боротьба з кримінальними злочинами місцевих жителів (справами німців займався виключно основний відділ «кріпо»). Українські «криміналісти» не отримували есесівських чи військових звань — їм надавались лише функціональні посадові чини (агент, старший агент, кур'єр тощо), зарплатня була не набагато вищою за платню шуцманів поліції порядку, проте проблеми з добровольцями не виникло — реферат 5-D миттєво став найчисельнішою структурою СД РКУ (наприклад на серпень 1943 р. в Києві його чисельність складала до 203-ох осіб — вчетверо більше, ніж було німців в усьому окружному управлінні СД). На хвилі цього нововведення в березні 1943 р. навіть 4 політичне управління поліції безпеки почало створювати свій український реферат, проте його розвиток був перекреслений поразками на фронтах — у вересні 1943 р. українські структури кримінального та політичного відділів поліції безпеки були евакуйовані до Німеччини, де з них сформували контррозвідальну структуру для роботи в середовищі української та російської еміграції — т.зв. групу «Комет» поліції безпеки Райху⁴².

В 1942 році служби поліції безпеки і СД РКУ постали перед проблемою необхідності створення своїх власних допоміжних формувань. Спочатку для оперативних дій, проведення облав і арештів, охорони своїх концтаборів і тюрем керівництво СД просило надати необхідні сили в «орпо». Але вже навесні 1942 року під егідою поліції безпеки почали створюватись окремі частини «шума» (Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei). Першим українським батальйоном СД став створений в березні 1942 року в Києві 23-й шубатальйон поліції безпеки. Цей батальйон суттєво відрізнявся від інших частин «шума», що визначала вже сама його належність до СД. Набирався він з того ж контингенту, що й інші батальйони, тобто з мобілізованих на роботи юнаків 1-ї категорії, але передусім із немісцевих. Переважно відбирались жителі Полтавської

області, яких вивозили до Німеччини через Київ, тому він був відомий, як «Полтавський батальйон».

При вступі на службу «добровольці» здавали автобіографії та проходили анкетування, в якому вказували інформацію про себе і склад сім'ї, в тому числі наявність родичів єврейського походження, спеціальну освіту, досвід військової служби, причетність до НКВД, перебування під слідством. У кінці анкети добровольці давали підписку наступного змісту: «Цим я підтверджую, що дані мною покази відповідають правді. Крім того я зобов'язуюся все, що мені відомо в зв'язку з діяльністю при Німецькій Поліції (СД), хоронити в суворому мовчанні. Це ж саме я зобов'язуюсь коли вийду з службових умов при Німецькій Поліції (СД). Мені вказано й я це розумію, що за фальшиві покази й порушення мовчання я маю одержати саму сувору кару й що за зрадництво карою з'являється страта»⁴³.

Чисельність частини була вищою за її подібні, і становила 700 чоловік, але була сформована у менші підрозділи (5, згодом 7 рот по 100 чоловік). В кожній роті було виділено «ударне відділення», а до того ж існував «зондерцуг» (спеціальний взвод) із фольксдойчів, батальйонного підпорядкування. Командування частини було унітарним (без дублювання німецьких офіцерів українцями), і складалось з СС-івців. Підпорядковувалась вона безпосередньо керівництву поліції безпеки і СД на Короленка, 33. Зарплатня тут була аналогічна іншим «шума» — 24 марки для рядового, але зростала майже вдвічі при участі в бойових операціях. Однострої батальйону були чорного кольору без особливих відзнак, на зразок «шума» індивідуальної служби — вочевидь, щоб не виділятися з маси цивільної поліції. На озброєнні перебували трофейні радянські гвинтівки, автомати, ручні і станкові кулемети, легка артилерія і міномети.

Розміщувався батальйон по вулиці Мельника 48, тут же знаходилася і школа СД. Як свідчать радянські джерела, «В школі викладались загальновійськові предмети, вивчались всі види зброї і спеціальні предмети з розвідки, як на окупованій німцями території, так і в тилу Червоної армії. Слухачі школи виходили з широкими знаннями загальновійськового і спеціального диверсійно-розвідувального напрямку»⁴⁴. (Наперед зазначимо, що диверсійна підготовка шуцманам батальйону в подальшому так і не знадобилась). Крім військової підготовки, батальйон займався охороною концтаборів на Сирці і на Мишоловці, конвоюванням в'язнів в Німеччину, караульною службою, в тому числі і на Короленка, 33, проводив облави разом з німецькою поліцією. Іноді виконував зовсім специфічні завдання — наприклад, охорона барж з хлібом, що пливли по Десні. З весни 1943 роти 23 батальйону беруть активну участь у боротьбі з партизанським рухом, що саме набирав силу на Київщині. В вересні 1943 року шуцмани евакуювали на Захід «свої» концтабори, а в жовтні через Рівне виїхали на боротьбу з партизанами до Білорусі⁴⁵.

Аналогічний батальйон спробували створити працівники Харківського СД. Для цього знову ж таки залучались немісцеві, передусім військовополонені. Батальйон було сформовано в серпні 1942 року, він нараховував 206–210 чоловік у складі двох рот. Перша рота, насичена автоматичною зброєю, була оперативною, а друга, озброєна гвинтівками — караульною. Шуцмани займались охороною об'єктів СД, та іноді виїжджали на пошук партизанів чи диверсантів. Але самостійною військовою частиною цей батальйон так і не став, а при наближенні радянських військ взимку 1942 року, більшість його вояків розбіглась, а частина була розформована⁴⁶.

Рік потому в Дніпропетровську почалось формування ще одного шуцбатальйону СД, який восени 1943 р. перекинуто до Миколаєва для проходження військової підготовки. Крім тактики, топографії і вивчення матеріальної частини озброєнь, добровольцям викладали методи ведення розвідки в тилу противника, способи перетину фронту, здійснення диверсій⁴⁷. Однак жодної інформації про бойове застосування вказаної частини, ані бодай про присвоєння їй номера досі виявити не вдалось, тож імовірно цей батальйон, як і його аналог в Харкові, був невдовзі розформований.

Разом з цим в грудні 1943-січні 1944 рр. керівництво Луцького окружного управління поліції безпеки і СД у порозумінні з місцевим проводом ОУН(М) створило новий 31-й батальйон СД, відомий також під назвою Український легіон самооборони, або Волинський легіон. Творцем частини стали полковник армії УНР Володимир Герасименко, та працівник Луцького СД штурмбанфюрер СС Зігфрід Асмус, він же став шеф-командиром батальйону. Основою для цього формування стали мельниківські партизанські загони з Крем'яччини, що відмовилися підпорядкуватись командуванню УПА. Батальйон нараховував близько 500 чол. у 4 ротах (сотнях), був досить добре озброєний та вишколений. За уніформу воякам УЛС, як і 23 батальйону СД, правили чорні мундири «шума» індивідуальної служби⁴⁸.

Легіон тільки близько місяця перебував на залишках території РКУ під Луцьком, де взяв участь у кількох боях з радянськими та польськими партизанами, після чого був переведений спочатку на Холмщину, а потім — в центральну Польщу. Там легіонери були активно задіяні в боях з Армією Крайовою, зокрема в придушенні Варшавського повстання (протидали спробам переправи у місто військ прорадянського Війська польського в районі Повісля Черняковського, згодом взяли участь в розгромі бойової групи АК «Кампінос»). Влітку 1944 р. батальйон був перепідпорядкований Головному управлінню військ СС (до цього контролювався РСГА), після чого виведений у Словенію і влитий до 14-ї дивізії військ СС «Галичина»⁴⁹.

Ще одну окрему поліційну структуру РКУ складала охорона залізниць (Bahnschutzpolizei). Ця установа була повністю німецька, українці ж становили окремі загони «допоміжних залізничних поліцаїв» (Eisenbahnhilfspolizei). Управління баншущ були в кожному центрі округи, під керівництвом німецького «окружного керівника» (Bezirkfuhrer). Центральний штаб знаходився в Києві, по вулиці Франка, 17. В червні 1942 року тут було організовано школу української залізничної поліції, її керівником став колишній військовополонений Іван Ковальов. Добровольців мобілізували здебільшого із місцевих жителів середнього віку, під загрозою відправки на роботу до Німеччини. Умови служби і забезпечення були такими ж, як і в «шума» індивідуальної служби⁵⁰.

Управління і школа проіснували трохи більше року, тобто до серпня 1943, але у самодостатню організацію баншущ так і не перетворилась. Власними силами залізнична охорона могла забезпечити контроль лише за цивільними пасажирськими та товарними перевезеннями, і, частково, охорону найважливіших вузлів і вокзалів. Охорону військових ешелонів, важливих перегонів і мостів, а навіть залізничного майна і станцій довелося покласти на німецькі та союзницькі армійські частини, місцеву поліцію, а навіть на цивільне населення окремих сіл. В останньому випадку старості оголошувалось про відповідальність його села за недоторканість певної ділянки шляху, у випадку пошкодження якого буде розстріляно закладників з жителів старостату. Тому останні були вимушені формувати охоронні команди, які несли чергування на «своєму» відрізку залізниці під керівництвом сільських поліцаїв⁵¹.

Назагал, створені СД військові частини в РКУ були краще підготовлені і забезпечені, ніж їх аналоги в підпорядкуванні «орпо» чи армії. Проте, боєздатність таких формувань, враховуючи специфічність і багатоманітність покладених на них завдань, напряду залежало від контингенту, яким вони комплектувались. Харківський батальйон, набраний із військовополонених, у кризовій ситуації розвалився, тоді як 23-й і 31-й, сформовані із сільської молоді, виявились достатньо надійними як у контрпартизанських, так і у фронтових операціях. Залізнична допоміжна служба в РКУ, що також створювалась досить ґрунтовно, із значною увагою до відбору та підготовки добровольців, так і не завершила свого формування.

2.4. Залучення та матеріальна стимуляція службовців поліційного апарату РКУ

Для ознайомлення з особовим складом українських формувань, підпорядкованих цивільній адміністрації, нами було зібрано інформацію про 119 солдатів шущбатальйонів та 30 поліцаїв індивідуальної служби, працівників СД і пожежників.

Досліджені нами дані стосовно 119 шуцманів дають таку картину. Переважна більшість за національністю українці, а також 7 росіян, 3 кавказці, 2 білоруси, 1 фольксдойч і 1 єврей. Найбільша група однолітків серед них — це юнаки 1924 року народження. Але основну масу шуцманів, як і добровольців Вермахту, складають молоді чоловіки призовної категорії (1916-1923 років народження) — 70 чол., тобто 59%. Добровольці середнього віку (від 25 до 40 років на 1941 р.) складають лише 22% (26 чол.). Співставна з ними і кількість молоді (до 18 років) — 24 чол. (19%).

Більшість цього числа складають люди з початковою освітою (91 чол.). Середню освіту здобули 15 шуцманів, вищу — 3, військові училища закінчили 13 чоловік (11 радянські і 2 польські).

Колишні вояки ЧА становлять 64% розглянутої групи (77 чол.), але з них із таборів військовополонених були взяті лише 43 вояки (36% загальної кількості), тоді як 29 були відпущені додому і вступили до шуцбатальйонів по місцю проживання. Ще 4 — дезертири з ЧА, а один перебіг до української частини з партизанського загону. 16 вояків — командири і сержанти РСЧА, 1 лейтенант НКВС, 1 пілот-інструктор і 2 офіцери польської армії.

Половину всієї кількості складають радянські активісти (53 комсомольці і 6 членів та кандидатів ВКП(б)). Репресовані радянською владою 13 чоловік, 15 втратили родичів під час Голодомору, а батьки одного шуцмана були вбиті партизанами. За кримінальні злочини до війни засуджувався тільки один шуцман. Тобто, максимальна кількість «ображених» радянською владою сягає 30 чоловік, тобто близько 25%.

За час служби в шуцбатальйонах 13 вояків займали офіцерські і унтер-офіцерські посади, 14 отримали нагороди. На завершальному етапі війни 15 чоловік перейшло до ЧА, з них 8 нагороджені радянськими орденами і медалями. Ще 2 вояки, до речі, уродженці Київщини, втекли до УПА.

Таким чином, із загальної кількості шуцманів тільки чверть зазнавали персональних утисків з боку радянської влади, тоді як чисельність радянських активістів вдвічі більша і складає половину всіх розглянутих нами вояків. Але це тільки середні показники участі щонайбільш індоктринованих за радянської влади осіб у створених німцями формуваннях. Адже, наприклад, у 8 поліційному батальйоні майора Буглая, створеному у Білорусі з місцевих поліцаїв і військовополонених, три із чотирьох командирів рот були колишніми офіцерами НКВС (з них два українці). Багато колишніх міліціонерів, які не встигли евакуюватись з київського котла, йшли у поліцію, особливо після усунення з відти значної кількості націоналістів. Пожежні підрозділи, що входили до системи шуцманшафту, майже повністю формувались на базі радянських пожежних служб, які були частиною апарату НКВС.

Для порівняння військових формувань із «цивільними» складовими шуцманшафту було зібрано інформацію про 30 поліцаїв та службовців СД і пожежної охорони. Вони більш-менш рівномірно представляють всі вікові групи, починаючи з 1898 і до 1926 року народження. Близько третини з них (9 чол.) отримали середню чи середню технічну освіту, решта закінчили від двох до семи класів початкової школи. Солдатами ЧА були 50% поліцаїв, але тільки один з них зголосився на службу з табору військовополонених, тоді як решта були відпущені додому, і пішли до поліції вже як цивільні. Ще 5 були працівниками різних установ НКВС — 1 міліціонер, 1 працівник Управління охорони, 1 прикордонник і 2 пожежники. Тільки 6 чоловік з усіх були членами ВЛКСМ, і жоден не був комуністом.

В порівнянні з добровольцями в армії і шуцбатальйонах, високий відсоток серед поліцаїв складають постраждалі від радянської влади (16 чол., тобто більше половини). Родини трьох були репресовані за участь у Визвольних Змаганнях, шестеро були розкуркулені, двоє втратили членів сім'ї під час Голодомору, ще двоє були засуджені за кримінальні злочини (хуліганство і крадіжки). До цієї категорії також включено трьох поліцаїв, чий батьки були вбиті вже під час війни радянськими партизанами (батько одного був сільським поліцаєм, решта — просто «сім'ї зрадників»).

З цих 30-ти поліцаїв тільки 8 відступили разом з німцями, і продовжували службу у різних формуваннях до кінця війни, 1 був арештований СД за крадіжки. Решта — дезертирували при наближенні радянських військ, при чому 10 були мобілізовані до ЧА і завершили війну на боці переможців, 4 отримали бойові нагороди.

Таким чином, коли кількість «ображених» радянською владою у шуцбатальйонах становить меншість, тобто 25 відсотків, то у місцевій поліції ця цифра сягає 50%. Пропорційне відношення кількості членів партії, комсомолу і НКВС у двох складових шуцманшафту зворотне. У воєнізованих частинах вони становили половину складу, а в поліції лише п'яту частину. Основна причина такого стану речей, на нашу думку, полягає виключно у більшій можливості перевірки сільських і міських поліцаїв місцевим командуванням німецької поліції, але навіть тут присутня невелика кількість, здавалось би, ідейних ворогів нацизму. Це знову підштовхує нас до вивчення матеріального стимулювання добровольців.

Система забезпечення працівників шуцманшафту, як індивідуальної служби, так і закритих з'єднань, була розроблена краще, ніж у Вермахті. Службовців місцевої поліції набирали початково на добровільних засадах, а пізніше під тиском можливої відправки до Німеччини. Проте ті, хто не хотів служити окупантам, могли легально піти зі служби під приводом хвороби, зміни місця проживання, або декларування своєї участі в комсомолі чи партії.

Більшість же солдатів шуцбатальйонів, крім військовополонених та справжніх добровольців, набирались наступним чином. По селах мобілізувалась молодь для роботи у Німеччині. В кінці 1941 — на початку 1942 року ця перспектива нікого не лякала, мало того, знаходилось немало бажаючих поїхати «на заробітки». Але з надходженням перших звісток про реальні умови праці через нелегальне листування і тих, кому вдавалось повернутися, кількість добровольців впала до нуля. Тому з весни 1942 року відправка до Німеччини стала примусовою, і нерідко використовувалась, як покарання. В управліннях праці (Arbeitsamt) (найбільше з них знаходилось в Києві поблизу Сінного ринку), проводився медогляд, за результатами якого чоловіків поділяли на дві категорії. Придатні до військової служби потрапляли до першої категорії. Їм пропонували вступати до «німецької армії» в Україні, і обіцяли спокійну охоронну службу з високою зарплатнею та пільгами. Так насильно мобілізовані перетворювались на добровольців. Хоча застосування до рекрутів безпосереднього примусу та шантажу було скоріше рідкістю, воно теж мало місце. Так, 28 лютого 1942 року в Києві, при переформуванні українських куренів у батальйон «шума» (згодом розгорнутого в 115 і 118), націоналістам і військовополоненим, з яких він складався, було запропоновано підписати контракт на два роки служби. З двохсот п'ятдесяти чоловік відмовились десятеро, яких в той же день заарештували і відправили в Дарницький концтабір⁵².

Перші вказівки щодо утримання службовців шуцманшафту надійшли в наказі РФСС від 6 листопада 1941, і уточнювались протягом року⁵³. Згідно цього наказу, рядовий неодружений шуцман отримував 80 пфенігів на день, унтер-офіцер — 1.10 РМ, фельдфебель — 1.30 РМ, командир взводу — 1.50 РМ, командир роти — 2.30 РМ, командир батальйону — 3.30 РМ. Одружені солдати в тих же званнях отримували, відповідно, 1.80, 2.10, 2.80, 3.00, 3.80, 4.80 марки. Зарплатня виплачувалась подекадно, при чому шуцмани індивідуальної служби отримували плату відповідно до кількості виходів на роботу. Солдати шуцбатальйонів, у яких вибору в даному питанні не було, отримували в результаті 24/54 РМ на місяць. Платня виплачувалась або райхсмарками, або, частіше, окупаційними карбованцями за офіційним курсом.

Крім того, їм забезпечувалось триразове харчування, якість якого різнилася залежно від обставин. Найкраще забезпечувались частини, які брали участь у бойових діях — до їхнього раціону додавались горілка та шоколад. Для родин теж видавали продуктивний пайок щотижня. Коли постачання продуктів було неможливе з тих чи інших причин (рейди, перебування на віддалених постах, відрядження тощо), шуцманам додатково видавали по 60 пфенігів на день. Тільки у 1944 році, в період поразок німецьких військ по всьому фронту, система постачання пору-

шилася, і командування пішло на безпрецедентний крок — шуцманів перестали карати за мародерство, тобто вони отримали можливість до самозабезпечення.

Солдати шуцбатальйонів утримувались на казарменому становищі, як армійські частини. Службовці сільської чи міської поліції, здебільшого місцеві жителі, проживали вдома, казарми забезпечувались тільки для немісцевих або позбавлених житла. В Києві шуцманам індивідуальної служби, а на перших порах і солдатам шуцбатальйонів, дозволялось знімати житло, половину вартості якого сплачувала міська управа. Двокімнатна квартира неподалік від центру коштувала тоді близько 50 РМ/міс.

В травні 1942 року, в зв'язку з збільшенням чисельності шуцманшафту, а зокрема шуцбатальйонів, було введено додаткові чини: унтер-капрала, віцефельдфебеля, старшого командира взводу. Ними ставали більш довірені шуцмани, унтер-офіцери та молодші командири, яким надавали вищу, належну за новими чинами зарплатню. Що важливо, для українських шуцманів не було передбачено посади начальника штабу батальйону, чи начальника зв'язку — ці функції були залишені за німцями. В результаті, наприклад, український начальник штабу 118 шуцбатальйону отримував 39 марок і виконував роль завгоспа, тоді як німецький — 200 марок, і планував операції⁵⁴.

З початку 1943 року, з наростанням інтенсивності партизанської війни, зарплатню рядового солдата шуцбатальйону підняли до 37 марок, пропорційно збільшивши ставки і для вищих чинів. Як і раніше, одружені шуцмани отримували гроші на утримання сім'ї: додатково від 145% платні для рядового, до 45% для командира батальйону.

Важливим матеріальним і психологічним стимулом для солдатів закритих частин «шума» було соціальне забезпечення сімей шуцманів, що загинули чи постраждали на службі. Цей момент було обумовлено ще у додатку до наказу РФСС від 6 листопада 1941 року. Згідно нього, сім'я вбитого неодруженого шуцмана отримувала від 40 РМ (якщо йому було менше 35 років) до 55 РМ (якщо йому було більше 35 років) щомісяця. Для одружених, ця ставка зростала до 70 РМ за відсутності дітей, або до 80 РМ за їх наявності. Крім того, виплачувались надбавки на членів сім'ї: 48 РМ вдові, і по 9.60 РМ на кожну дитину щомісяця. Сироти отримували по 16 РМ (плюс вказані 80 РМ) на місяць. Сума виплат зростала відповідно до чину шуцмана, тобто за вбитого командира батальйону сім'я отримувала 160 РМ, плюс вдвічі більші, ніж для рядового, надбавки для вдови та дітей.

За умов отримання каліцтва на службі, виплати перші три місяці здійснювались в розмірі останньої зарплати потерпілого, а потім зменшувались відповідно до рівня зниження працездатності. За цей час потерпілого безкоштовно лікували, після чого забезпечували навчання про-

фесії, якою той міг би займатись з отриманими фізичними вадами (годинникаря, шевця, кравця тощо). При потребі, шуцманам безкоштовно виготовляли протези втрачених кінцівок.

А найважливіше, сім'я шуцмана повністю звільнялась від податків, продуктових зборів, трудових повинностей і позбавлялась загрози бути висланою до Німеччини чи потрапити в групу заручників на випадок диверсій партизанів чи підпільників⁵⁵.

Як не парадоксально, стимулом до збройного колабораціонізму ставали також дії партизанів. У наказі по 52-му корпусу Вермахту про боротьбу з партизанами від 17 листопада 1941 року сказано: «Залучення місцевих на свій бік полегшується завдяки здійснюваному партизанами терору. Цей момент належить використовувати». Мирне населення потрапляло між двох вогнів, і часто вибір сторони, на яку воно ставало у боротьбі за власне життя, був вимушеним і випадковим. Методи обох режимів були абсолютно однаковими. Російський історик Борис Соколов наводить такий епізод. Партизани здійснили спробу нападу на залізничну станцію Славне, яку обороняла група українських залізничників. Всі атаки партизанів було відбито, після чого ті, для помсти «зрадникам», спалили село, біля якого ця станція знаходилась, і вбили 300 місцевих жителів. Справа набула розголосу і дійшла до Гітлера, який наказав нагородити добровольців, а у відповідь на терор партизанів — спалити сусіднє село, і розстріляти 100 його жителів⁵⁶.

Іншу ілюстрацію складного становища населення дає нам випадок, що трапився влітку 1943 року в селі Майданівка, що на Київщині. Місцеві жителі звернулись до окупаційної адміністрації з проханням розчистити мінні поля, залишені поблизу села радянськими військами ще у 1941 році, на яких підривалась худоба і самі селяни. Для цього було надіслано загін з 40 «козаків» — «гіва», на чолі із німецьким офіцером. Проте під час розмінування добровольці були атаковані 1-м Бородянським загоном Київського партизанського з'єднання ім. Хрущова, в результаті чого частина саперів загинула, а більшість просто розбіглась. Партизани зайняли село. На допомогу «гіва-манам» було вислано дві роти Олександрівського батальйону німецької армії. Ця частина, сформована з українців, росіян і кавказців, раніше входила до полку Бранденбург-800 і брала участь в боях на Кубані і Кавказі. В ході півторагодинного бою добровольці вибили партизанів з села, але в результаті цього половина будинків була спалена або пошкоджена. Кількість жертв з-посеред мирного населення, яке опинилось на лінії вогню, нікого не цікавила, адже для партизанів село стало «зрадницьким», а для німців — «бандитським»⁵⁷.

Як справедливо зазначає білоруський письменник-фронтвик Василь Биков, партизани часто прямо підставляли місцеве населення під удари і каральні акції німців, з метою довести протистояння окупантів і оку-

пованих до безкомпромісної боротьби. Цьому слугували і терористичні акти проти нацистських посадовців, і диверсії на стратегічних об'єктах, за які окупанти розстрілювали сотні закладників з місцевих жителів.

Один з найчастіше згадуваних злочинів гітлерівців — спалення села Хатинь разом з його жителями — було прямо спровоковане діями вояків партизанської бригади «Народні месники» під командуванням В.І. Андріянова. 22 березня 1943 року партизани вчинили засідку на солдатів 1-ї роти 118 шуцбатальйону, сформованого роком раніше в Києві. Після підходу основних сил батальйону партизани відступили, і незрозуміло чому закріпились в найближчому селі, хоча могли спокійно уникнути переслідування, розсіявшись по довколишніх непролазних хащах. Блокувати село, зусібіч оточене лісом, було неможливо, тому шуцмани вдалися до фронтального штурму, в результаті якого було вбито до тридцяти партизанів і невідома кількість місцевих жителів. Після прочісування населеного пункту і довколишніх заростей було виловлено ще біля двадцяти підозрілих осіб, яких відправили у штаб батальйону. А саме село наказом ССПФ генеральної округи «Білорусь» обергрупенфюрера Курта фон Готтберга було визнане партизанською базою, і спалене разом з рештою жителів ротою Особливого батальйону СС Оскара Дірлевангера, яка прибула туди вже після бою⁵⁸.

За аналогічним сценарієм 21 травня 1943 року відбулося спалення села Кражино, здійснене 51 українським шуцбатальйоном. Напередодні партизанами загону «Перемога» у засідці, влаштованій прямо на околиці села, було вбито 27 вояків цього батальйону, переважно українців. Після цього партизани спокійно відійшли в ліс, не роблячи жодних спроб оборонити, вивести з собою чи, бодай, попередити населення про неминучу помсту окупантів. В результаті, під час «відплатної» акції, шуцмани спочатку розпочали штурм, вважаючи що перед ними партизанська база, а не виявивши опору, просто розстріляли 211 мирних жителів «за допомогу бандам»⁵⁹.

Методи ідеологічної обробки українських добровольців найкраще ілюструє наказ РФСС від 19 серпня 1942 року про створення шкіл для поліцаїв. У розділі «Політичне виховання» перераховані теми лекцій для шуцманів із короткими конспектами до них. Вони мають чотири основних спрямування: геополітичний нарис, що доводить «історичну місію» Німеччини, яка об'єднує Європу у «сім'ю народів», антисемітська пропаганда в такому ж «науковому» дискурсі, антирадянська пропаганда, лєвова частка якої складається з доведення єврейської природи більшовизму, та вихваляння досягнень націонал-соціалістичного режиму і фюрера особисто. Особливу увагу звернено на соціальні заходи Гітлера для забезпечення добробуту робітників і селян, зокрема на програми народного автомобіля та опіки над материнством. У 1943 році для заслужених

щуцманів ввели, в якості нагороди, двотижневу поїздку до Німеччини, де ті могли наочно пересвідчитися у правильності нацистської політики і добробуті та розвиненості німецького народу. Жодної патріотичної лексики чи обіцянок світлого майбутнього для конкретних східноєвропейських народів чи груп населення немає.

Вояки шуцбатальйонів, за попереднім задумом, при вступі до частини повинні були підписувати контракт на службу протягом 1 року із складанням присяги Гітлеру. Контракти на рік служби підписали перші українські батальйони № 1 (згодом 41), 2 (згодом 42) та 201. Проте вже взимку 1941 року стало зрозуміло, що війна затягується, і тимчасові місцеві формування потрібні і надалі, тому воякам як існуючих батальйонів, так і новостворюваних з лютого 1942 було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у 4 тижні. А невдовзі і цей термін став недостатнім, тому 2 листопада 1942 року, згідно з розпорядженням командування «орпо», вояки шуцбатальйонів стали підписувати зобов'язання на несення служби протягом невизначеного часу, без будь-якого випробування (наказ № 705/42)⁶⁰.

Щуцмани, згідно наказу командування «орпо» № 49/42 від 30 липня 1942 року, за важкі правопорушення підлягали виключно судам СС і поліції на місцях (в центрах округ). При потребі, їх розшуком займалось СД і всі поліційні інстанції. Смертні вироки виконувались, як і у Вермахті, перед строем. Винятком стали вироки, які були виконані до виходу наказу, або позасудові репресії, здійснювані поліцією безпеки і СД, в тому числі і розстріл близько сорока офіцерів 115 і 118 батальйонів (буковинців і галичан) у Бабиному яру в травні 1942 року. Найважчими злочинами у листопаді 1942 року були визнані невиконання наказу, дезертирство, мародерство і звільнення арештованих. Легкі проступки, найпоширенішим з яких було запізнення з відпустки, карались, як і в армії, нарядами поза чергою або фізичними навантаженнями (біг в повній викладці). Іноді, за специфічні злочини, в якості покарання використовувалась відправка до концтабору. Наприклад, ув'язненням в концтаборі було покарано шуцмана Водної поліції міста Києва Миколу Корнієнка за хабарництво і використання службового становища для особистого збагачення⁶¹.

Були у добровольців і свої герої. Окупаційні газети раз-по-раз описували подвиги тих чи інших українців, здійснені у боях з ЧА і партизанами, та їх насолоду від виконаного обов'язку та заслуженої нагороди. Здебільшого цей вид пропаганди вихваляв окремих вояків, не вказуючи ні частини, де вони служать, ні їхніх конкретних даних, тому рідко викликав довіру. Дещо по іншому сприймалась інформація місцевого характеру, яку читачі могли порівняти з власними даними і чутками.

Так як найгарячіші бої з партизанами за участю українських шуц-батальйонів велися у Білорусі, то власне звідти походить образ героя-шуцмана, що став відомий як своїми діями, так і шумом, який підняла довкола нього преса. Мова йде про Олександра Івановича Буглая, колишнього поручника польської армії, який на чолі ним же створеного підрозділу, т. зв. Білої команди, досягнув справді визначних результатів у боях з червоними партизанами. Пізніше він успішно командував поліційною частиною (8 bataillone der OD), який в 1944 році був переформований у 682 батальйон Східних військ. Найвідомішою його акцією стала пропагандистська кампанія, спрямована на розкладання партизанського загону ім. Суворова. Після серії успішних боїв і витіснення партизанів у безлюдні місцевості, Буглай поширив інформацію, в якій гарантував збереження життя тим, хто добровільно здасть зброю його батальйону, в результаті чого в полон здалося більше 200 ворогів. Репресій проти них справді не застосовували, але нацистське командування визнало за краще вислати їх на роботу до Німеччини⁶².

В Україні такою відомою людиною став учасник Визвольних Змагань, генерал армії УНР Іван Омелянович-Павленко. Він сформував у Вінниці козацький загін, який з приходом цивільної адміністрації став 109 шуц-батальйоном. За успішні бої з партизанами він і 28 його вояків були нагороджені Відзнаками за хоробрість 2-го класу в бронзі з мечами.

Взагалі, використання авторитетних учасників Визвольних Змагань в якості командирів добровільних формувань було одним із найвдаліших кроків нацистів при створенні українських частин. Це надавало окупаційному режимові таких необхідних йому національних рис, без надання добровольцям будь-яких політичних гарантій. Так, командирами та офіцерами шуцбатальйонів стали багато представників кавалерії армії УНР. Після вже згаданого Омеляновича-Павленка, командиром 109 батальйону був сотник Микола Фещенко-Чопівський, 102 — майор Іван Шурига, 115 — майор Петро Захвалінський, 118 — полковник Костянтин Смовський, 204 — підполковник Степан Микулин, пізніше — капітан Василь Татарський, 31 СД — сотник Володимир Герасименко, пізніше — полковник Петро Дяченко, багато інших служили на офіцерських посадах в охоронних та фронтових частинах Вермахту. А полковника армії УНР Якова Гальчевського-Войнаровського, організатора української самооборони на Холмщині, планували зробити командувачем УВВ, чому завдила тільки його загибель 22 березня 1943 року.

Відповідь на питання, чому ці люди йшли на співпрацю з нацизмом, на нашу думку, лежить на поверхні. Всім відомий лозунг, яким Вінстон Черчіль пояснює співпрацю з більшовизмом проти нацизму: «Якщо Гітлер вторгнеться в пекло, я укладу союз з дияволом». Для багатьох українських діячів питання стояло так само гостро — вони були готові

співпрацювати з будь-яким ворогом Радянського Союзу за принципом «ворог мого ворога — мій друг».

Інше питання, що друг виявився не кращим за ворога. Ілюзій в цьому ніхто не мав. Найкраще становище цих вимушених колаборантів характеризують слова президента Білоруської Народної Ради Захарки: «Немає у нас вибору «або-або». Якщо переможуть німці, то знищать нас всіх, якщо переможуть Ради, то знищать інтелігенцію і асимілюють народ... Третього виходу нема». Проте, якщо Сталін на 1941 рік у повній мірі виявив своє ставлення до українців масовими репресіями і геноцидом, то Гітлер у цій ситуації видавався «меншим злом», і єдиним чинником, який реально міг змінити стан речей у Східній Європі. Так, один сільський поліцай, забираючи молоко у селянки при відступі німецьких військ з Київщини, обгрунтував свої дії тим, що «Хай краще твоє молоко п'є Адольф Адольфович [правильно було б Алоїзович], аніж Сталін»⁶³. Про третій варіант, коли українці могли б самі «пити своє молоко», тоді явно не йшлося.

Добре ілюструє ставлення українців до служби в німецькій армії і розгляд долі шуцбатальйонів, створених на теренах РКУ. 101, 103, 110, 120, 121 — розформовані через ненадійність; 104, 105, 109, 114 — більша частина вояків перейшла до УПА; 102, 115, 118 в повному складі перейшли на бік французького Руху Опору, 157 і 158 розбіглися при відступі, і тільки 23 СД, 31 СД, 116, 117, 119, 124, 125, 137 відійшли з більшістю особового складу до Німеччини. Решта, в тому числі і єдиний український полк «шума», що почав створюватись на базі 57 батальйону в Білорусі, були розбиті або розсіяні. Ті їх бійці, що вижили, майже однаковою мірою поповнили ряди радянської і німецької армій. І при цьому, 57, 102, 115, 118, 124 батальйони «шума» та 23 і 31 батальйони СД зарекомендували себе надійними бойовими частинами, які успішно справлялись з поставленими завданнями до кінця свого існування, незалежно від того, на чийому боці вони закінчили війну.

Висновки

Створення місцевого поліцейного апарату в РКУ було вимушеним кроком нацистів, обумовленим специфікою існування правоохоронних органів в СРСР. Тут, на відміну від країн Західної і Центральної Європи, нацисти не застали функціонуючої громадської служби правопорядку, яка б працювала незалежно від зміни правлячого режиму. Їм довелося самим створювати таку службу, початково покладаючи на неї виключно допоміжні функції. Проте, з розростанням рухів Опору, роль і чисельність системи української поліції (шуцманшафту) різко зросла. Українські збройні частини і підрозділи з'явилися у всіх наявних в РКУ поліцейних

структурах Райху — «орпо», СД, залізничній та пожежній охороні. На початку 1943 року їх чисельність сягала 80 тисяч шуцманів.

Проте, як і у випадку добровольців у Вермахті, стимулом до колаборації для шуцманів була передусім матеріальна сторона служби. В результаті, комплектування частин «шума» відбувалось за рахунок абсолютно випадкових людей під прямим чи непрямим тиском. Їх бійці вступом до німецької і поліції вирішували тільки власні тактичні питання: виживання, матеріального добробуту, боротьби з більшовизмом, і не отримували жодних далекосяжних політичних цілей чи інших підстав для тіснішого пов'язання власного майбутнього з націонал-соціалізмом. Тому українські формування, навіть ідеально забезпечені і стовідсотково боєздатні (а таких була меншість), так і не стали надійним засобом проведення окупаційної політики і опорою нацизму ні в Україні, ні за її межами.

¹ Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) — М.: Экономика, 1985, — С. 51–54.

² ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 171. — Арк. 108–121.

³ *Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44.* — N.Y., 2000. — С. 106–107.

⁴ *Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44.* — N.Y., 2000. — С. 62.

⁵ Friedrich Jeckeln (1895–1946), СС-обергрупенфюрер (1936), генерал поліції (1941), генерал військ СС (1944), депутат Райхстагу (1932). Учасник 1 св. в., Залізний хрест 2 класу. Член фрайкору. З 1929 у НСДАП (№ 163348), з 1930 в СС (№ 4367). 1933–1940 — начальник СС-районів «Норд-ост» і «Центр», в 1938–1940 ХССПФ Центр. Німеччини, в травні–червні 1940 — на фронті, к-р батальйону дивізії СС «Мертва голова», з липня 1940 по травень 1941 — ХССПФ 3х Німеччини. Червень–листопад 1941 — ХССПФ «Росія-Південь», потім ХССПФ «Остлянд і Росія-Північ» (до березня 1945). Паралельно очолював ряд частин і з'єднань поліції і військ СС в боях з партизанами та на фронті. Залізний хрест 1 класу, Германський хрест в золоті, Лицарський хрест. Засуджений до смертної кари ВТ ПрибВО, повішений.

⁶ Hans-Adolf Prutzmann (1901–1945), СС-обергрупенфюрер і генерал поліції (з 1941) та військ СС (з 1944), депутат Райхстагу (з 1932). Доброволець Верхньосілезького фрайкору в 1918–1934. У НСДАП з 1929 (№ 142290), в СС з 1930 (№ 3002). Керівник СС Пн-3х Німеччини (1934–1937), ХССПФ Пн-3х Німеччини (1937–1941). Червень–жовтень 1941 — ХССПФ «Остлянд і Росія-Північ», з жовтня 1941 (офіційно — з 11 грудня) — ХССПФ «Росія-Південь», з жовтня 1943 по вересень 1944 — ХССПФ «Україна». Зимою–весною 1944 — ком. дивізійної бойової групи «Прюцман» в боях з партизанами та на фронті. З листопада 1944 — інспектор (начштабу) партизанських загонів

«Вервольф». Залізний хрест обох класів, Германський хрест в золоті. Полонений, вчинив самогубство.

⁷ Мах Томас (1891–1945), доктор медицини (психіатрія), СС-групенфюрер і генерал-лейтенант поліції (з 1942). Учасник 1 св. в., артилерист, Залізний хрест обох класів. До НСДАП та СС вступив в 1933 (партквиток № 1848453, СС № 141341). Командувач поліції безпеки і СД Бельгії і Пн Франції (1940–1941), керівник EG С (жовтень 1941 — квітень 1943), одночасно командувач поліції безпеки і СД в РКУ. Кілька разів важко поранений, у 1943 переведений в запас, після війни переховувався. Заарештований, вчинив самогубство.

⁸ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Спр. 40. — Т. 2. — Арк. 17–18.

⁹ *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). — Львів: 2003 — С. 126.

¹⁰ Див.: *Егерс Е.В.* Партизаны и каратели. — Riga: Tornado, 1998. — С. 19–21.

¹¹ У 1939 році чорна повсякденна форма Загальних СС (Allgemeine SS) була замінена на сіру, а старі мундири потрапили на склади. У 1941–1942 рр. вони були передані шуму, модифікація ж полягала в тому, що на найбільш потерті елементи кітелів і шинелей — обшлаг, коміри, кишені — були нашиті відвороти з кольорового сукна: сірого, синього, брунатного, жовтого, рідше інших кольорів.

¹² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 55663. — Т. 1. — Арк. 10.

¹³ Інший варіант написання прізвища — «Кедюлиг».

¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 397. — Арк. 29.

¹⁵ *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944. — Чернівці, 1995, — С. 84.

¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 397. — Арк. 25–26.

¹⁷ *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. New York, Washington, 2000. — С. 60.

¹⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 62249. — Арк. 42.

¹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 57752. — Арк. 24–25, 32–33, 36 зв.

²⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 397. — Арк. 30.

²¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 42948. — Т. 1. — Арк. 32, 40, 59, 66, 101, 114–117, 159.

²² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 62249. — Арк. 19–22, 28.

²³ *Малаков Д.В.* Київ. 1941–1943. Фотоальбом. — К.: Вид-во «Кий», 2000 — С. 121.

²⁴ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — № по оп. 4. — Спр. 44. — Т. 1 — Арк. 232–235.

²⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64268. — Арк. 9–14, 33.

²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 25523. — Арк. 158.

²⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64268. — Арк. 10, 31.

²⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 50907. — Арк. 70.

²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64353. — Арк. 19 зв., 22 зв., 25–26.

³⁰ 56-й артдивізіон, сформований з військовополонених переважно української національності і озброєний трофейною радянською артилерією, самостійною частиною не був, а надавався залежно від необхідності різним частинам «шума» чи «Східних

військ». Його залишки в липні 1944 вліто до 30-ї дивізії військ СС. (Windrow M., Burn J. *The Waffen SS*. — London: Osprey, 1995, — С. 26)

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 28786. — Арк. 59, 99, 104.

21 травня 1943 року шуцманами 51 батальйону було спалено с. Кражино, Воложинського району, і розстріляно 211 його мешканців. Дана акція була помстою за загиблих напередодні у партизанській засідці на околиці цього села 27 вояків 51 шуцбатальйону. Протягом червня 1943 року окремі роти згаданої частини брали участь у спаленні ще кількох сіл Воложинського району і виселенні їх жителів з метою обезлюднення контрольованих партизанами територій.

³² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 65509. — Т. 3 — Арк. 107–110.

³³ Там само. — Арк. 18 зв.; Т. 4 — Арк. 283 зв.

«Важкими підрозділами» («schwere abteilungen»), в німецьких частинах називались підрозділи вогневої підтримки.

³⁴ Там само. — Арк. 18–23, 73.

³⁵ Энциклопедия Третьего Рейха. — М.: Локид-Миф, 1996, — С. 20.

³⁶ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 108. — № по оп. 8 // «Переписка бывшего 2 Управления МГБ УССР по объекту «террор» за 1944 год». — С. 161.

³⁷ Чуев С.Г. Спецслужбы III Рейха. — В II-х кн. — СПб., 2003. — Кн. II. — С. 9–17, 59–61.

³⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 39664. — Арк. 70.

³⁹ Чуев С.Г. Спецслужбы III Рейха. — В II-х кн. — СПб., 2003. — Кн. II. — С. 67–69.
ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 39664. — Арк. 70.

⁴⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 46772. — Арк. 11.

Чуев С.Г. Спецслужбы III Рейха. — В II-х кн. — СПб., 2003. — Кн. II. — С. 67–72.

⁴¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 39664. — Арк. 32, 55, 129.

⁴² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 62164. — Арк. 18, 94, 147–148, 252–309.

⁴³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 57649. — Т. 2. — Арк. 62, 63.

Цитується текст підписки Харківського батальйону СД, правопис оригіналу збережено.

⁴⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 1737. — Арк. 171.

⁴⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 19288. — Арк. 11–50.

⁴⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 57649. — Т. 2. — Арк. 19–21, 58–60.

⁴⁷ Чуев С.Г. Спецслужбы III Рейха. — В II-х кн. — СПб., 2003. — Кн. II. — С. 71.

⁴⁸ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74945 ФП. — Арк. 13, 266, 270, 356;

Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). — Львів, 2003. — С. 262–268.

⁴⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74945 ФП. — Арк. 60–62;

Семенов К. Войска СС: Солдаты как все. — М., 2004. — С. 282;

Чуев С.Г. Спецслужбы III Рейха. — В II-х кн. — СПб., 2003. — Кн. II. — С. 126–127.

⁵⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51313. — Т. 1. — Арк. 12, 15зв., 24–30; Т. 2. — Арк. 643.

- ⁵¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 15777. — Арк. 20 зв.
- ⁵² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66434. — Арк. 44.
- ⁵³ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — № по оп. 4. — Спр. 44. — Т. 1 — Арк. 202–205 зв.
- ⁵⁴ ГДА СБУ. — Ф. 68. — Спр. 10. — Т. 2. — Арк. 99.
- ⁵⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 65585. — Арк. 34.
- ⁵⁶ Див.: *Соколов Б.В.* Оккупация. Правда и мифы. — М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002.
- ⁵⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 29937. — Арк. 192–193, 254.
- ⁵⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 65390. — Т. 1. — Арк. 77; Там само. — Т. 2. — Арк. 252–253.
- ⁵⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 28786. — Арк. 59, 99, 104.
- ⁶⁰ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — № по оп. 4. — Спр. 44. — Т. 1 — Арк. 91–94 зв.
- ⁶¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 65381. — Арк. 21, 28 зв., 66.
- ⁶² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 58980. — Арк. 40, 91–93.
- ⁶³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 60339. — Арк. 57.

Розділ III.

ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ З РКУ У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ

3.1. Руйнація системи українських збройних формуцій в РКУ під дією воєнних факторів та рухів Опору

1943 рік став переломним в історії Другої Світової війни. Вперше за чотири роки німецькі армії були оточені і розгромлені: в лютому в Сталінграді та в квітні в Тунісі. Спроба нового масштабного наступу під Курськом втратила будь-який сенс вже через шість днів після свого початку, після висадки союзників на Сицилії. Туди вже 18 липня 1943 року були перекинуті зі Східного фронту кращі танкові з'єднання німецької армії, які все-таки зупинили наступ англо-американців. Але з цього часу Вермахт безповоротно втратив свій основний козир і єдину умову перемоги — стратегічну ініціативу. У війні на виснаження Німеччина була приречена на поразку.

Радянський наступ на Україну розпочався вже в січні 1943 року. Основною метою операції був Харків, який німцям вдалося відбити через два місяці. Але в руках РККА залишився Ворошиловград. Після Курської битви наступ продовжився, і у серпні радянські війська знову зайняли Харків, а у вересні витіснили німців з Донбасу. Час існування РКУ поволі добігав кінця.

Попри всі сподівання, ставлення окупаційного режиму до населення в цей кризовий час не тільки не покращилось, але й стало ще гіршим. Вивезення робітників до Німеччини перетворилось на справжнє полювання на рабів, а методи збору необхідних для Райху продуктів остаточно набуло рис озброєного грабунку. Це, з одного боку, спричиняло збереження числа вимушених добровольців до окупаційних збройних формувань (що дозволяло уникнути зростаючих утисків влади), а з іншого боку — катастрофічно знижувало їх надійність і керованість. Все більше людей при виборі сторони, на яку стати, схилилось на бік радянських та українських партизанів, чия кількість і вплив на життя в РКУ зростали.

Найпомітнішою зміною стало збільшення кількості українських добровольців у бойових частинах Вермахту, та якісні зміни у поліційних формуваннях. Нацисти були вимушені все більше спиратись не на свої расистські концепції, а на реальне співвідношення сил у війні, і немож-

ливість її продовження без участі підкорених народів. З іншого боку, під час розбору результатів Курської битви Гітлер прийняв рішення перевести більшість східних частин на Захід, через їх нібито масовий перехід на бік РСЧА. Цю думку підкинув Гітлеру РФСС, який інтригував проти залучення східних добровольців до Вермахту, маючи на меті посилити за їх рахунок свої війська СС. Передання всіх іноземних формувань німецьких збройних сил у відання СС Гімmlер добився лише 26 серпня 1944 року, коли фюрер втратив довіру до військових після спроби путчу¹.

Спільною рисою більшості українських збройних частин РКУ в 1943–44 роках стало дезертирство. В цей час місцеві формування, які мали бути лише караульними командами, були змушені вступати у серйозні бої з наступаючими радянськими військами чи потужними партизанськими з'єднаннями.

Як уже згадувалось, першими із частин «шума» РКУ з радянськими військами зіткнулись харківські шуцбатальйони, що діяли в тилівій зоні 6 армії під Сталінградом. На початку 1943 року ситуація повторилась в Курській області. Ще в кінці 1942 року в таборах військовополонених поблизу Курська було започатковано створення чотирьох українських шуцбатальйонів — 166, 167, 168 та 169. Згідно звіту, направленою КДО РКУ генералу фон Бомгарту, на листопад 1942 року вони включали 1500 вояків. Ця цифра, занадто округлена для такого типу документів, свідчить що батальйони в той момент були лише в стадії формування. Відсутність згадок про них у документах тилового району групи армій Дон і Південь, в чийй зоні відповідальності вони утворювались, в свою чергу доводить, що дані частини повністю сформовані не були. А після початку радянського зимового контрнаступу 1943 року, вже набрані вояки були передані у тиліві формування Вермахту, перш за все у 523 будівельний батальйон. 4 лютого 1943 року цей батальйон був розбитий підрозділами РСЧА в районі Фатежа, а більшість вояків — німців і українців — розбіглись або здались в полон².

На Донбасі, який став наступною ціллю радянського наступу діяли шість українських шуцбатальйонів: 157, 158, 162, 163, 164, 165. Їх з великим успіхом в пішому порядку почали відводити в тил, в напрямку на Дніпропетровськ і Миколаїв. В дорозі, під обстрілами радянської авіації, шуцмани почали масово дезертирувати, і розбігатись по домівках. 157 і 158 батальйони, які планувалось перекинути до Києва, просто перестали існувати, а залишки решти частин почали спішно переформовувати, щоб не допустити їх повного розкладу³.

В тилівих районах найбільш кризовою стала ситуація в окрузі Волинь–Поділля. Тут протистояння між окупантами і місцевим населенням ускладнювалось ще й українсько-польським конфліктом. В склад нацистських інституцій в регіоні входили донські козаки, українці та

поляки. При цьому українці і козаки здебільшого до весни 1943 року були представлені у збройних формуваннях, тоді як полякам вдалось посісти більше місць в адміністрації краю, в тому числі і в Рівному. Наявні тут шуцбатальйони теж не були моноетнічними, і включали місцевих та прибулих з ГГ фольксдойчів, українців, білорусів та поляків.

В квітні 1943 року на заклик ОУН тотальна більшість українських шуцманів зі зброєю в руках перейшли з «шума» на бік повстанців. Здебільшого це відбувалось без ексцесів, незважаючи на масовість явища. Так, майже без перешкод до УПА перейшов весь склад 103 шуцбатальйону з Мацієва, та українська залізнична поліція з Ковеля. А в 104 шуцбатальйоні дійшло до повстання. Ця частина, базована на даний час в Дорогичині, складалась в більшості з місцевих жителів навколишніх Брестської, Пінської та Волинської областей. Командний склад батальйону становили німці, поляки та польські фольксдойче, їх «дублерами» були білоруси та українці, частина яких прибула з Галичини. Батальйон складався з трьох рот, по три взводи кожна. Крім охоронних завдань, роти даної частини здійснювали рейди і прочісування навколишніх лісів з метою розшуку і знищення наявних тут українських, польських та радянських партизанів⁴. Саме в квітні 1943 року бойова група батальйону в складі двох рот (1-ї і 2-ї) була направлена на Волинь для боротьби з УПА. Під час операції вояки збунтувались, перебили командирів, і перейшли на бік повстанців. 3-тю роту в складі 80 чол. окупанти роззброїли, і відправили на роботу до Німеччини⁵.

Залишки українських шуцманів індивідуальної служби і закритих частин, які не розбіглись, були зведені в окремий батальйон в Луцьку. Ще 120 чоловік базувались в Володимирі⁶. Натомість на місцях, в центрах районів та кущів, створювались загони «шума» з місцевих поляків, яких нацисти, за непрямої підтримки польського руху опору, відверто протиставляли панівній в регіоні УПА. В червні 1943 року в Рокитному було сформовано польський 107 шуцбатальйон. Тоді ж, в червні (за іншими даними — в травні), до Луцька з Білорусі прибув 202 польський шуцбатальйон, сформований роком раніше в ГГ⁷. У вересні в окрузі підтягнули також батальйон «шупо» «Остлянд», сформований ще в вересні 1941 року з естонських фольксдойче. Всі ці частини активно боролись проти УПА, та проводили реквізиції майна у місцевого населення.

Дуже швидко ці дії переросли у масштабну міжнаціональну різню, в результаті якої загинули близько 38 тисяч поляків і 11 тисяч українців. Бої відбувались навіть між українськими шуцманами з Луцьку та 202 батальйоном. Що дуже характерно, коли «Остлянд» і 202 батальйон діяли разом (листопад-грудень 1943 року, акція проти УПА в лісах довкола Костополя), то ведення боїв покладалось на естонців, тоді як поляки здійснювали розстріли «підозрілих» жителів «бандитських» сіл

і арешти закладників. На Волині до складу батальйону «Остлянд» приєдналось як мінімум 5 українських шуцманів, з тих, що не перейшли до УПА⁸.

До зими 1943–44 років місцева польська поліція поступово розкладалася з приводу невдач у боротьбі з УПА і радянськими партизанами, та через підхід фронту. Поступово польські підрозділи, інфільтровані АК та комуністами, були розформовані, і направлені на роботу чи в концтабори до Німеччини. Найбільш боєздатний 202 шуцбатальйон було кинуте на фронт, де він був розгромлений в боях з ЧА⁹.

В інших регіонах ситуація була менш драматичною, але загалом не кращою для окупантів.

В генеральній окрузі Житомир залишки наявних шуцбатальйонів (108, 109 і 110-W) виводяться з боїв і стягуються до окружного центру. На той час 108 батальйон, початкові антибільшовицькі настрої якого були підірвані участю в антиєврейських акціях, з перемінним успіхом застосовувався в боях з партизанами в районі Овруча і Хойників. Дезертирство з частини набувало все масовішого рівня, так само як і репресії проти командного складу. Врешті, в березні 1943 року, в розпалі важких боїв з червоними партизанами під Брагином, в батальйоні відбулося повстання. Під час сутички з німцями частина шуцманів, серед яких був командант батальйону і командир першої роти, загинули, але близько 300 вояків (3 роти з 4) все-таки зуміли втекти в ліс і перейти на бік більшовиків. Рештки частини були влиті до 110 батальйону в Житомирі, який у вересні перевели до Києва¹⁰.

109 батальйон, який виявив себе дуже надійною бойовою частиною, але зазнав в боях важких втрат (близько 120 чоловік), в квітні 1943 року відтягнуто до Вінниці. Тут проводиться нагородження вояків, що відзначились, і поповнення частини місцевими добровольцями, яких виявилось напрочуд багато. В червні батальйон переводять до Житомира, де керівництво окружної поліції, вочевидь боячись повторення випадку із 108 шуцбатальйоном, повністю змінює командування частини, і арештовує членів ОУН. Генерал Омелянович-Павленко переводиться на посаду керівника вінницької райполіції, тоді як всі керівні посади займають німці (хоча номінальним комендантом частини залишається український сотник Фещенко-Чопівський). Цей крок викликав різке незадоволення вояків, більшість яких під час першого ж виїзду на операцію здійснили масовий перехід на бік УПА. Залишки батальйону влило до 33 поліційного полку СС¹¹.

В квітні 1943 року на Сумщині були розбиті дві роти 136 шуцбатальйону, а його залишки разом з тамтешньою поліцією були відведені в Чернігів на переформування. Протягом місяця він був наново сформований (імовірно, з залученням кадрів створюваних тоді ж 138, 139, 140,

141 батальйонів. Загальна чисельність частини була досить значною і сягала 700 бійців, 30 з яких були німцями. Батальйон застосовувався до антипартизанських дій на Чернігівщині, та на побудові довкола міста оборонних споруд. В кінці літа 1943 року він був переведений до Білорусі, і перейменований за тамтешньою нумерацією на 58-й шуцбатальйон. Цей крок викликав масове дезертирство в частині. Розбігались як прості вояки, так і офіцери (зокрема, командир другої роти), які залишались чекати підходу Червоної армії по домівках, або долучались до радянських партизанських загонів¹². Решта чернігівських шуцбатальйонів, №№ 137–141, які на початок року містили всього від 18 (у 138-му) до 107 (у 139-му і 140-му) чоловік, належної чисельності так і не досягли, і були розформовані через ненадійність. Залишки їх особового складу були виведені в тил або влиті до новостворюваних полків поліції СС.

В генеральній окрузі Київ на початок 1943 року діяли сім шуцбатальйонів: 113 (Полтавщина), 114 (на формуванні в Києві), 116 (Біла Церква), 117 (Шпола), 119 (Кременчук), 120 і 121 (Полтавщина). В столиці базується тільки один 114 штрафний батальйон, до складу якого включають переважно поліцаїв індивідуальної служби за дрібні правопорушення. На 30 квітня 1943 року він нараховує всього 235 чоловік, озброєних гвинтівками і шістьма ручними кулеметами, які займаються передусім караульною діяльністю, та виїжджають на антипартизанські акції у навколишні райони.

В квітні–червні 1943 року до міста було стягнуто залишки розбитих партизанами на Полтавщині і Сумщині 113-го і 120-го батальйонів, які передано до складу 116-го шуцбатальйону, дислокованого в Білій Церкві. Чисельність останнього таким чином з близько трьохсот чоловік на початку року, до кінця червня сягнула майже шестисот вояків¹³. В Білу Церкву відвели і 121 батальйон.

З наближенням фронту, у вересні відступив до Умані 119-й, і в Кривий Ріг 117-й батальйони. Навіть у цій кризовій ситуації німецькою владою було здійснено спробу створення ще одної частини «шума» — т. зв. оперативного батальйону «Київ» (Einsatzbataillon Kiev), на базі переведеного сюди 110 шуцбатальйону з Житомира, і найнадійніших солдатів з інших частин «шума». Проте він так і не досяг уставної чисельності і не був ніде задіяний. Несподіванкою для німців стало те, що шуцмани, які непогано зарекомендували себе у 116, 117 і 119 батальйонах, при переведенні до нової частини втікали звідти цілими групами. Залишки айнзацбатальйону вивели в Лодзь, звідки вояків розподілили по частинах Вермахту на Західному фронті.

В жовтні 1943, напередодні вступу до міста радянських військ, з Києва в тил виводиться останній в районі міста український 114 батальйон шуцманшафту. До нього долучили більше сотні працівників місь-

кої поліції, які ще не розбіглись, довівши чисельність частини до 400 вояків.

В округах Миколаїв і Дніпропетровськ на початок 1943 року діяли всього шість шуцбатальйонів: 122 (Миколаїв), 123 (Херсон), 124 (Кіровоград), 129 (Дніпропетровськ), 130 (формувався в Кривому Розі), 131 (Павлоград, Запоріжжя). Попри те, що чисельність цих батальйонів була доволі великою (від 400 до 670 чол. кожен), озброєні вони були здебільшого гвинтівками і кількома кулеметами (10-15 ручних і 5 станкових в кожному). 130 батальйон на кінець квітня 1943 року нараховував заледве 130 чоловік українців і 16 німців. Слабкість українських частин «шума» в регіоні пояснюється наявністю тут німецьких громад, в яких нацистами було організовано численні загони самооборони (Selbstschutz). В склад місцевої поліції також було включено значний процент фольксдойчів в якості командирів і рядових поліцаїв.

Таким чином, внаслідок наступу радянських військ на територію України і активізації повстанської та партизанської боротьби система місцевих збройних формувань окупаційного режиму почала руйнуватись. Північно-західні регіони РКУ були охоплені повстаннями шуцманів, ініційованими ОУН, а добровольчі частини східних та південних областей були здебільшого втрачені в ході відступу. Тільки в центральній частині України евакуацію поліційних та охоронних підрозділів нацисти провели достатньо організовано.

3.2. Переформування виведених з РКУ частин та їх участь в УНА

Встановити точну кількість дезертирів, і тих, хто залишився неможливо через хаос, що поступово заповнював всі галузі діяльності властей РКУ. Чудовою ілюстрацією тодішнього становища є випадок, що трапився в навесні 1943 року на Київщині. 30 квітня 1943 року мобільний підрозділ німецької польової жандармерії заарештував дезертира з 117 батальйону. Протягом місяця фельджандарми возили українця за собою, тому що попри численні звернення до керівництва поліції, не змогли знайти місцезнаходження його частини, щоб повернути втікача. Врешті, 31 травня шуцмана просто відправили на роботу до Німеччини. А 6 червня, коли батальйон нарешті «знайшовся», його шеф-командир подав скаргу на дії жандармів, за розхитування престижу німецької влади¹⁴. Інший приклад: влітку 1943 року, у довідці про чисельність службовців адміністрації і поліції у Вінниці, в якій кількість німців подано з абсолютною точністю, про українську поліцію сказано: «Приблизний штат 250 чоловік»¹⁵.

Найбільш масовим на середину 1943 року стало дезертирство серед вояків «гіва». На той час всі вони вважались вояками підрозділів східних

військ, позбавлених будь яких національних рис. Вартові команди і взводи «гіва» при таборах військовополонених отримали перехідну назву OWZ-manner (від Ost-Wachzuges — східні охоронні взводи). Жодної мотивації до продовження служби у нацистів, які програвали війну, вони не мали, а втеча додому для них була дуже доступним і спокусливим виходом з непевної ситуації. Розбігались цілі роти, при чому не тільки тилові, але й задіяні на фронті, як наприклад 8 рота «гіва» в листопаді 1943 року. В грудні 1943 р. рейхскомісар Е. Кох навіть порушив перед фюрером питання «зростаючої небезпеки Східних частин», що перебували на залишках території РКУ¹⁶.

Для подолання цього стану речей потрібно було докорінно реорганізувати наявні підрозділи і змінювати підхід до них. Денаціоналізовані караульні команди в складі поліції і тилових частин Вермахту, сформовані під більшим чи меншим тиском на «добровольців» із недружнього окупантам населення, могли виконувати свою допоміжну роль в 1941–42 роках, в час переможного наступу німецької армії на фронті. Але в умовах краху жорстокої окупаційної системи, за наявності на території РКУ зростаючих сил українських і радянських партизанів, та нестримного просування РСЧА на захід, українські добровольці ставали дуже ненадійним, а то й вибухонебезпечним компонентом нацистських збройних сил.

Проте, жодних кардинальних кроків зроблено не було. Ні про яке покращення ставлення окупантів до населення РКУ не йшлося зовсім. Зате у пропаганді почали все частіше обіцяти українську незалежність і відміну колгоспного ладу, замість абстрактної і нікому не зрозумілої Нової Європи. З середини 1943 року воякам деяких частин врешті почали роздавати нові відзнаки з тризубами і написом УВВ, але це абсолютно не означало створення українського війська. Перейменування окремих частин не змінювало ні німецького командного складу, ні відсутності єдиного українського керівництва, ні неможливості створення національних політичних інституцій.

В 1943 році почав діяти особливий український табір в місті Іббенбюрен (Sonderlager-1750). Тут впродовж двох останніх років війни (до березня 1945) навчались пропагандисти та контррозвідники для українських збройних та робочих частин, так звані люди «І» (I-manner). В таборі одночасно проходило підготовку до 250 чоловік, здебільшого військовополонених РСЧА. За час існування табору вишкіл пройшло 7 груп курсантів, яких розіслали по різних українських формуваннях. В липні–серпні 1944 року в таборі готувалась також група з 50 розвідників, але за призначенням вони не були використані через відступ німецької армії з України¹⁷. Під кінець року розпочав роботу аналогічний, тільки менший за розмірами табір у місті Мюнстер, там же розмістилось керівництво обох формувань¹⁸.

Незважаючи на наказ Гітлера про виведення східних частин на Захід, в групі армій Південь, що відступала по території РКУ, в листопаді 1943 року кількість окремих частин, в яких служили українці, все далі збільшувалась. На 22 листопада в її підпорядкуванні було 5 східних і 3 українських батальйони, та 28 східних і 2 українських роти.

Збільшувалась і кількість українців в охоронних частинах. Так, за рахунок влиття українських підрозділів «гіва» і поліції з району Сталіно козацький 454 Східний кавалерійський підрозділ (Ost-Reiter-Abteilung) при 454 охоронній дивізії до кінця 1943 року було збільшено до полку (був розбитий разом з дивізією «Галичина» в Бродівському котлі в липні 1944 року)¹⁹.

Ті ж частини, яким вдалось відступити з України, не дуже постраждавши від дезертирства і боїв з ЧА, до кінця року отримали нашивки про приналежність до РОА чи УВВ, що, проте, нічого в їх статусі не змінювало.

Безпосередньо в системі охоронних структур РКУ відбувалась остаточна мілітаризація наявної поліції, переозброєння більш надійних частин для їх застосування у бойових діях, та перекидання менш надійних в глибокий тил для переведення німецького персоналу допоміжних формувань у фронтові підрозділи.

Частини «шума» центральної України вже в квітні 1943 року були передані під керівництво армійського тилового командування, для активної боротьби з партизанами в зоні «Дніпровського валу». Спочатку йшлося про вісім, а вже влітку — сім шуцбатальйонів: 114, 116, 117, 119, 122, 123, 130. При відступі вони відводились все далі в тил, а взимку 1944 року під Кам'янцем-Подільським були зведені у дивізійну бойову групу під командуванням ХССПФ України Прюцмана, і в березні 1944 року отримали для оборони ділянку фронту. Натиску радянських військ шуцмани стримати не змогли, 24 березня бойова група була розбита, а її залишки відступили в ГГ. Окремі групи вояків були роззброєні або перетягнуті на свій бік місцевими загонами УПА²⁰.

Організаційну цілісність і боездатність зберіг тільки 117-й шуцбатальйон, який в червні 1944 був підпорядкований 3-й танковій дивізії СС, в складі якої він брав участь в боях з ЧА в районі Варшави. В липні того ж року рештки частини розформовано і направлено в пожежні команди Берліна²¹. Вцілілі залишки інших батальйонів, в основному 116-го і 119-го, були виведені в тил і розформовані, а солдати передані у пожежні команди Берліна, Дрездена і Бреслау²².

Всі решта українські шуцбатальйони в квітні-червні 1943 року були влиті в склад поліційних стрілецьких полків № 31-35 і 38. В склад останнього ввійшли загоны фольксдойчів і українські шуцмани з півдня України. Один батальйон полку складався з вояків поліцейських полків

СС і «шупо», ще два з українців, але з німецьким штатом у 120 чоловік. Тільки 33 і 38 полки діяли на території України, тоді як решта формувались і діяли в тилівій зоні групи армій Центр. 33 полк брав участь в боях в Україні і Польщі, 38 — в Румунії, Угорщині і зазнав важких втрат в кінці 1944 року під Будапештом. В лютому 1945 року залишки обох частин були розформовані під Штеттіном (Щеціном)²³.

Дещо по іншому завершили свій шлях 102, 115 і 118 батальйони, які впродовж тривалого часу брали участь у дедалі важчих боях з радянськими партизанами в Білорусі, а в липні 1944 року склали 1-й (102) та 2-й (115, 118) батальйони 76-го полку 30-ї дивізії військ СС. Нацисти вирішили кинути цю дивізію, сформовану з білоруських і українських частин, проти французьких партизанів і військ союзників. Однак в серпні, по прибутті до Франції, шуцмани цих батальйонів в повному складі, під керівництвом своїх командирів і з усім озброєнням переходять на бік повстанців Французької внутрішньої армії (ФФІ). Вони вели партизанську боротьбу проти нацистів, а з підходом фронту стали 1-м Українським батальйоном ім. І. Богуна і 2-м Українським батальйоном ім. Т.Г. Шевченка, в складі військ Вільної Франції²⁴.

Німецьке командування, боячись повстання інших українських частин в Франції, роззброїло і направило в концтабір Дахау солдатів 23 батальйону військ СС (колишній 23-й батальйон СД з Києва), який в той час перебував в м. Діжон. Проте Третій Райх був вже не в тій ситуації, щоб розкидатись підготовленими вояками, тому батальйон знову озброїли, але вже німецькою зброєю, і, щоб не наступити знову на ті ж граблі, в жовтні 1944 року відправили назад на Східний фронт. Бойовий шлях цієї частини закінчився в складі 3-ї танкової дивізії СС «Мертва Голова» в Австрії, де вона вела бої з Червоною Армією до 8 травня 1945 року²⁵.

8 шуцбатальйонів в Криму, загальним складом 8684 чол., підлягали ССПФ генеральної округи Таврія, і умовно склали добровольчий легіон кримських татар. В їх складі були не тільки кримські татари, але й багато колишніх солдатів та офіцерів РСЧА української національності, плюс по одному німецькому офіцеру і 8 унтер-офіцерів на кожен батальйон. Безпосередня участь у бойових діях цих стаціонарних підрозділів обмежилась охороною важливих об'єктів, провідництвом та утриманням зовнішнього кола оточення під час контрпартизанських операцій та каральних дій загонів жандармерії та СС.

З наближенням фронту до Кримського півострова, виникла проблема дезертирства як окремих солдатів татарських частин, так і цілих підрозділів (152-й батальйон під командуванням майора Раїмова). Зазнавши важких втрат під час прориву з кримського котла татарські підрозділи опинились в Угорщині, де з них в липні 1944 року було сформовано

гірсько-егерську бригаду СС (2 500 чол.). Після того, як татарські шуцмани, кинуті на придушення Словацького повстання, замість боїв із словаками почали масово переходити на їх бік, залишки бригади вивели в тил і включили в «Східнотюркське з'єднання військ СС» (Ostturkische Waffenverband der SS)²⁶.

Поліція міст і сіл РКУ, загальна кількість якої на 1943 рік становила близько 50 тисяч чоловік, здебільшого разом з родинами виводилась в глибокий тил. Шлях просування поліцаїв пролягав здебільшого через Проскурів в ГГ, де їх переформовували згідно потреб моменту. Через неминуче дезертирство цілі групи шуцманів потрапляли в табори, але незабаром їх переформовували і задіювали в інших якостях.

Так, з колишніх членів «шума» індивідуальної служби з різних регіонів РКУ було створено 141-й будівельний батальйон при німецькій 24-й дивізії в м. Тапс (Естонія)²⁷.

В ГГ з поліцаїв-«східняків» сформували 204, 206, 207, 208, 212 шуцбатальйони, ще 120 чоловік склали 71 роту поліцейського підрозділу зв'язку в Кракові (71 Polizei Nachrichten Kompanie). Частина з них потрапила також до створеного на базі школи охоронців концтаборів в Травниках 203-го оперативного батальйону «шума» (за ім'ям командира відомий також, як Einsatzbataillon Streibel). Колишні поліцаї з РКУ служили і в 209-му «козацькому» шуцбатальйоні. Ці частини разом з німецькими і польськими поліційними силами брали участь у боротьбі з АК та ГЛ на території Польщі, хоча здебільшого проявляли себе не найкраще. Рота зв'язку взяла участь у придушенні Варшавського повстання. 207 батальйон був розбитий АК, і разом з 206 батальйоном в січні-лютому 1945 року склав дві роти 3-го українського батальйону 1605-ї бригади РОА²⁸.

Окремі групи шуцманів потрапляли в Пьотркув, де знаходився учбово-запасний батальйон УВВ (повна назва Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon für ukrainische Freiwillige). Там в кінці 1943 року навчалось до півтори тисяч добровольців, які згодом розсилались по різних частинах УВВ і РОА, переважно до Франції. В серпні 1944 року батальйон був переформований у 683 піхотний, і направлений в Данію, де охороняв узбережжя від можливої висадки союзників. В цей період він нараховував близько 700 чоловік²⁹.

Але більшість поліцаїв переправлялась далі, і опинялась в Німеччині, в таборі «Оффен», де містився підрозділ підготовки пожежників (Luftschutz Ausbildung Abteilung). Там з них формували команди для ліквідації наслідків бомбардувань, і направляли в великі німецькі міста. В Берліні на початок 1945 року протипожежні служби цілих великих районів міста складались тільки з колишніх українських поліцаїв.

В останні місяці війни, при підході радянських військ до згаданих міст, українські пожежники могли потрапляти до нашвидку створених зведених загонів поліції, які брали участь в оборонних боях на території Німеччини. Так, в квітні 1945 року в обороні Франкфурта-на-Одері брав участь 7 збірний поліційний полк, в склад якого входила місцева німецька поліція, загони фольксштурму та близько сотні українських пожежників, зокрема — колишніх вояків 136 і 137 шуцбатальйонів з Чернігова³⁰.

Врешті, навесні 1945 року нацистське керівництво зважилось на найрадикальніший до цього часу крок в стосунку до українців. 12 березня було проголошено про створення Української національної армії (УНА) в складі німецьких збройних сил. Цій армії нарешті надано статусу союзника Німеччини, а не допоміжних формувань з підкореного народу. Присяга приймалась на вірність Україні, метою проголошено боротьбу за незалежність своєї країни. Що дуже характерно, головнокомандувач УНА генерал Павло Шандрук оголосив також про єдність цілей з УПА, та про влиття до повстанської армії, як про один з варіантів продовження боротьби після розгрому Німеччини.

Крім 1 Української Дивізії УНА, якою стала 14 дивізія військ СС, в березні-квітні за активного сприяння Головного Управління військ СС (Waffen SS Gaupamt) було розпочато створення 2 УД УНА, в складі двох бригад — протитанкової та піхотної. Перша бригада, під назвою «Вільна Україна» (Panzerjagd Brigade «Freie Ukraine») почала формуватись ще 22 лютого 1945 року в м. Німек поблизу Берліна. Командиром бригади став полковник Петро Дяченко, офіцерами — ветерани війська УНР та колишні старшини українських частин в німецькій армії та «шума». Зокрема, на чолі штабу став командир 204 і 208 батальйонів «шума» поручник Татарський, на чолі 3 куреня — перший командант 115 батальйону сотник Дмитренко, а чоту жандармів очолив колишній начальник білоцерківської райполіції сотник Сокальський. Особовий склад бригади теж набирався з досвідчених і обстріляних вояків батальйонів «шума», що працювали в пожежних службах Берліна. Найбільше в це число потрапило вояків 117, а також 116 і 119 шуцбатальйонів. Загальна чисельність бригади перевищувала 1800 чоловік. Бригада складалась з трьох куренів «мисливців на танки» (Panzerjager), по три сотні кожен. Озброєння вояків було зразковим, і включало найновіші німецькі винаходи — штурмові гвинтівки StG-44, реактивні протитанкові гранатомети «Панцерфауст-60» та «Офенрор». Підрозділи були значною мірою озброєні автоматичною зброєю, кулеметами та мінометами³¹.

Одночасно з протитанковою формувалась піхотна бригада 2 УД УНА, під командуванням колишнього начальника поліції Львова майора Володимира Пітулея. Внаслідок того, що обидва з'єднання створювались під патронатом СС, основний склад бригад набирався передусім з підвладних

РФСС, а не Вермахту, українських формацій. Основою для піхотної бригади стали українські шуцбатальйони, відведені з ГГ, які поступово переформовувались і зводились в одне ціле в районі Праги. Оскільки більшість галицьких частин «шума» складалися з колишніх поліцаїв з РКУ, вони ввійшли і до бригади. Львівський історик Андрій Боляновський оцінює частку «східняків» в цьому з'єднанні у 30%, проте, враховуючи вищегадане, вони могли складала більшість вояків бригади. Її загальна чисельність на 2 квітня становила 3 400 чоловік.

Найголовніше, що відрізняло бригади 2 УД від інших українських частин, в тому числі і дивізії «Галичина» було те, що в цьому з'єднанні не було жодного німця, крім зв'язкового офіцера. Командування було унітарним і виключно українським, а вояки чітко уявляли, за що борються. Цей моральний момент був підкріплений матеріальним стимулом — Шандрук взяв в Райхсбанку позику у 80000 РМ, з якої всім солдатам 2 УД видали по 50, а офіцерам — по 250 марок.

Протитанкова бригада була кинута в бій 17 квітня 1945 року під Бауценом, і виявила себе з найкращого боку. Її вояки взяли участь у тактичному контрнаступі залишків танкового корпусу «Герман Герінг» під командуванням «панцерграфа» Гіацинта фон Штрахвіца з метою відкинути радянські війська від автобана Бауцен–Дрезден. В ході наступу вона розбила 19-й полк 7-ї дивізії Війська польського, і захопила в полон 300 поляків, включно з командиром дивізії. Піхотна бригада 20 квітня була втягнута в виснажливі міські бої в Бранденбургу, де зазнала важких втрат, втратила керування і розпалась на невеликі бойові групи. На початок травня в оточенні під Бранденбургом опинились обидві частини 2 УД. 8 травня з кільця в американську зону окупації вдалось вирватись лише 25–30% її вояків³².

Вихідці з шуцманшафту РКУ взяли участь і у єдиній відомій бойовій операції частин УНА, здійсненій в останні місяці війни вже у своїх власних інтересах, а не з метою утримання німецького Східного фронту. Протягом березня 1945 року полковник Павло Терещенко, командир «бригади Вільного козацтва» в складі УНА, сформував 2 розвідувальні групи з українців-випускників розвідшкіл Абверу. Більшість з них були колишніми шуцманами з різних регіонів РКУ, евакуйованими до ГГ, де служили у 206-му і 207-му шуцбатальйонах. Для керівництва ними Терещенко добився звільнення з концтабору уродженця Сум Василя Лазаренка. До арешту останній був агентом ОУН у складі 206-го батальйону, і був заарештований СД за підготовку переходу частини на бік УПА.

Розвідники були зведені у 2 групи — агентів-нелегалів (33 бійці) і диверсантів (15 бійців), і в 8 квітня перекинуті через лінію фронту на території Чехословаччини, в район села Лашковце. Їхнім завданням було

пробратись у зайняті Червоною армією західні області України, налагодити зв'язок з УПА, допомогти їм у боротьбі і в майбутньому координувати можливу взаємодію з УНА. Попри те, що розвідники були одягнені й оснащені, як червоноармійці, пройти прифронтову зону без пригод їм не вдалось — обидві групи були втягнуті в сутички з чеською міліцією і частинами охорони тилу РККА, і зазнали втрат. На 10-й день рейду, виходячи з украї складної ситуації, командир наказав групам розосередитись і далі просочуватись з чергового оточення командами по 2–3 бійці. Більшість з них була затримана або знищена радянськими військами, однак щонайменше 8 розвідників таки пробрались в Україну. Двоє з них були заарештовані згодом, у 1951 і 1953 роках, ще шестеро — із уже відомих радянським органам держбезпеки — станом на середину 50-х і далі знаходились в розшуку³³.

Тисячі дезертирів з шуцбатальйонів, поліції та частин Вермахту в РКУ в переважній більшості потрапляли до лав РСЧА, в складі якої і закінчували війну. При цьому про діяльність більшості з них було відомо СМЕРШу і армійському командуванню, але політичні питання в даному випадку відступали на другий план перед питаннями військовими, тобто необхідністю поповнення своїх втрат за рахунок людських ресурсів відвойованої України. Арештовували зазвичай тільки тих, хто потрапляв в полон до радянської армії зі зброєю в руках. Частина з них розстрілювали, але більшість засуджувалась до 20–25 років виправно-трудових таборів (Исправительно-трудовые лагеря, ИТЛ).

Ставлення більшовиків до всього населення окупованих територій було настільки злочинним, що виділяти серед їх маси колишніх поліцаїв не було сенсу. Склалось навіть так, що доля «колаборантів» нерідко була кращою за долю простих жителів України, що потрапляли до РСЧА. Адже коли останніх здебільшого зводили у беззбройні загони «чорних свиток» і бездумно гнали на німецькі кулемети, то колишні солдати і поліцаї потрапляли до штрафних рот, батальйонів і полків. Офіційно ці частини називались «штурмовими», і перебували під прямим командуванням армії чи фронту. Їх використовували так само, як і «чорно-свиток», тобто для «розвідки боєм» не придушеної вогневої системи противника, але вони були озброєні, і отримали підготовку та бойовий досвід на службі у німців. Після поранення (що називалось «искуплением кровью») вояки штрафбатів і штрафполків переводились до лінійних частин РСЧА, і мали такі ж шанси дожити до кінця війни, як і решта червоноармійців. Мало того, складається враження, що нерідко вони були кращими вояками своїх частин, за що отримували заслужені нагороди. Так, згадуваний раніше керівник київського військкомату і білоцерківської вахкомпанії майор Павло Грущенко після піврічної служби у 16-му офіцерському штрафбаті 3-го Українського фронту і отримання пора-

нення та контузії, був поновлений в званні і направлений в лінійні частини, та закінчив війну комбатом і кавалером ордену «Червоної Зірки». Житель Києва, групенфюрер залізничної поліції Дмитро Орехов повернувся з війни з орденом «Червоної Зірки» і медалями «За бойові заслуги», «За визволення Праги», «За взяття Будапешту», «За перемогу над Німеччиною»³⁴. А колишній шуцман з Сумщини Микола Литвиненко навіть став Героєм Радянського союзу³⁵.

Деякі добровольці встигали по кілька разів змінити сторону, за яку воювали. Найяскравіший приклад — колишній офіцер міліції НКВД з Києва Іван Хитриченко. Він потрапив у німецький полон в ході евакуації з Київського котла, записався в таборі, як червоноармієць Зайченко, і був відпущений додому. В грудні 1941 року він узявся реорганізувати місцеве підпілля на Житомирщині у партизанський загін, який був знищений нацистами одразу на місці збору. У 1942 році Хитриченко з'явився у Києві, де став командиром підрозділу поліції, що охороняв відбудову моста через Дніпро. Паралельно він почав налагоджувати зв'язки з столичним партійним підпіллям, що мало наслідком серію провалів, за які підпільники заочно засудили його до смерті. В грудні 1942 року Хитриченко полишив службу в поліції, і з'являвся у низці партизанських загонів Київщини та Житомирщини, намагаючись об'єднати їх під своїм командуванням. У березні 1943 року він добився санкції на такі дії від Ковпака, й зрештою очолив Київське партизанське з'єднання ім. Хрущова. У 1944 році за наказом Лаврентія Берії Хитриченко був заарештований і засуджений, проте у 1955 році, після приходу до влади Микити Хрущова, його реабілітували³⁶.

Проте після війни все добре забувалося, і їх чекала та ж доля, що і тих, хто служив в німецькій армії до кінця. Більшість шуцманів, як тих, що потрапили в полон після війни, так і тих, що воювали в РСЧА, по закінченні бойових дій були арештовані СМЕРШем і НКВС. Більшість тих, хто здався союзникам, були видані радянським військам. На Заході українських добровольців, крім галичан, вважали зрадниками і «російськими квіслінгами». Основна маса отримувала терміни покарання в ІТЛ від 10 до 25 років, частину розстріляли.

Парадоксально, але єдиною державою Європи, яка категорично відмовилась видати інтернованих на її території східних добровольців, було Велике Герцогство Ліхтенштейн. Його уряд послався на відсутність будь-яких договорів на цю тему з СРСР через те, що не брав участі у Ялтинській конференції.

Виняток з даної схеми становлять кількості добровольців українських батальйонів армії де Голля, які, щоб уникнути репатріації, вступили до французького Іноземного легіону³⁷, а також велика кількість вояків, яким вдалось розчинитись у масі цивільного населення в західних зонах

окупації, та серед мільйонів остарбайтерів, що повертались додому в 1945 році. Всього ж на 1957 рік «за співпрацю з ворогом» за найобережнішими оцінками було засуджено не менше 80 тисяч громадян УРСР³⁸, кількість розстріляних, повішених та висланих на спецпоселення у позасудовому порядку не піддається точному обліку.

Таким чином, загальні оцінки числа українських вояків у німецьких збройних силах коливаються в межах 250–800 тисяч чоловік. За результатами нашого дослідження, кількість добровольців в РКУ склала близько 100 тис. чол. З них до 80 тис. чол. становили вояки шущбатальйонів, поліції міст-районів, залізничної охорони і СД, а ще до 20 тисяч служили у Вермахті і допоміжних формуваннях.

В останні місяці існування РКУ відбувалося зведення українських формувань у придатні для фронтових дій частини та з'єднання. Деякі з них були розбиті військами РСЧА навесні-влітку 1944 року (дивізійна група «Прюцман», 454 східний полк, 57 полк «шума»), інші провоювали майже до кінця війни (35 і 38 полки поліції СС). Десятки тисяч добровольців дезертирували, і перейшли на бік УПА, Червоної армії та інших антинімецьких сил. Виведені в тил залишки були переформовані в батальйони поліції, УВВ, протипожежні, саперні та інші допоміжні частини. В березні 1945 року, в основному з колишніх шущманів з РКУ, було сформовано 2-гу Українську дивізію Української національної армії, загальною кількістю більше 4 тисяч вояків. Ще до тисячі шущманів ввійшло в склад 1 УД УНА (колишньої 14 дивізії військ СС «Галичина»), щонайменше два українські батальйони потрапили до РОА. Всі згадані частини довоювали до кінця війни, і здались західним союзникам. Згодом їх вояки (за винятком 1 УД УНА) були передані радянським каральним органам.

¹ *Watt D. Nazi Political Warfare: Persuasion and Subversion. // Carr, W., Cecil, R. & oth. Hitler's War Machine. — N.Y., 1975. — С. 229–232.*

² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 63602. — Арк. 8–12.

³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51268. — Арк. 22.

⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 57735. — Арк. 92.

⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 57735. — Арк. 25 зв.

⁶ *Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. — С. 347.*

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі — ЦДАГО України). — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 212. — Арк. 62, 65;

Там само, — Спр. 1239. — Арк. 14.

З анонімного «Повідомлення поліцейського». // «І»: Волинь 1943. Боротьба за землю. — 2003 р. — Ч. 28. — С. 299–329.

⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 74725 ФП. — Арк. 15, 21, 45, 62.

⁹ З анонімного «Повідомлення поліцейського». // «І» — 2003 р. — Ч. 28. — С. 328.

¹⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64268. — Арк. 10, 31; ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66956. — Арк. 67–69; ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51671. — Арк. 32, 44 зв.

¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51092. — Арк. 121 із зв.

¹² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 50907. — Арк. 27, 45, 70.

¹³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66728. — Арк. 227 (пакет з документами).

З 120 до 116 б-ну було переведено тільки бл. 100 солдатів і офіцерів, решта 140 чоловік направлені під конвоєм до Німеччини, як ненадійні. (Там само. — Арк. 107 зв., 119).

¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 11. — № по оп. 13. — Спр. 44. — Т. 2 — Арк. 296–298.

¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Спр. 40. — Т. 2. — Арк. 17–18.

¹⁶ *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). — Львів, 2003. — С. 256.

¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 57773. — Арк. 26–43, 79.

¹⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 57773. — Арк. 71; Там же. — Ф. 13. — Спр. 478. — Арк. 14, 21.

¹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51075. — Арк. 10–14, 36–37 зв., 50.

²⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 39578. — Т. 2. — Арк. 280–288.

²¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51131. — Арк. 26–27, 47.

²² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 25523. — Арк. 43; ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51131. — Арк. 26–27, 47.

²³ *Dean.* Вказ. праця. — С. 150–151.

²⁴ *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944. — Чернівці, 1995, — С. 158.

²⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 19288. — Арк. 53, 71–72, 77.

²⁶ *Дробязко С.И., Карацук А.В.* Вторая Мировая война 1939–1945. Восточные легионы и казачьи части в вермахте. — М.: АСТ, 1999 — С. 32–33.

²⁷ Див.: ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64452; Там же. — Спр. 62249; Там же. — Спр. 8941; Там же. — Спр. 51670.

²⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 50443. — Арк. 11, 17, 31–32.

²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 70627 ФП. — Арк. 29–30, 52.

³⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64353. — Арк. 23, 32, 57, 66 із зв.

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51092. — Арк. 13, 31–32, 122.

³² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51092. — Арк. 13–15, 25, 31–33; *Руккас А.* Генерал Петро Дяченко: вояк чотирьох армій. // Молода нація. — № 1. — 2000. — С. 219–222; *Боляновський А.* Вказ. праця — С. 500–507.

³³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 4896. — Арк. 41–43, 66, С164–174, 177–185, 491.

³⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 58418. — Арк. 15–16, 116.

ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 58418. — Т. 4. — Арк. 627.

³⁵ *Звягинцев В.* Трибунал для героїв. — М., 2005. — С. 254–255.

³⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 46175ФП. — Т. 1. — Арк. 13, 189, 257; Т. 3. — Арк. 137–144, 250 зі зв.; Т. 4. — Арк. 11–122.

³⁷ *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944. — Чернівці, 1995, — С. 174–176.

³⁸ *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — С. 380–381.

ВИСНОВКИ

Питання військової співпраці українців з окупаційним режимом є одним з найбільш дискутованих історичних явищ періоду Другої світової війни. Навіть через понад півстоліття ця тема продовжує розглядатися переважно з політичних та ідеологічних, а не з наукових позицій.

Попри наявний масив літератури, деякі питання суто фактологічного характеру досі залишаються нез'ясованими. Це, передусім — структура окупаційного режиму і його українських складових; особливо на рівні низових ланок; коло завдань, що належали до їх компетенції, питання взаємовпливу і взаємодії з рухами опору. Невизначеним є термінологічний апарат, яким повинні послуговуватись історики для позначення тих чи інших складових окупаційного режиму. Зрештою, дуже побіжно розглядаються мікроісторичні процеси, що мали місце на окупованій території, і зокрема ті, що призводили до поширення військового колабораціонізму.

Виходячи з такого стану справ, дане дослідження в основному побудоване на першоджерелах, зокрема закритих раніше, і спрямоване передусім на висвітлення окреслених вище аспектів. В результаті проведеної роботи ми дійшли до наступних висновків.

На сьогоднішній день питання участі українців у збройних формуваннях окупаційного режиму, незважаючи на величезну масу узагальнень і штампів, по суті тільки-но починає розроблятися. Більшу частину наявної літератури на дану тему складають праці публіцистичного і кон'юнктурного характеру, і лише незначну кількість, переважно присвячену дослідженню дотичних проблем у даній тематичній ніші, становлять серйозні академічні роботи. Світовий історичний досвід переконує в тому, що проблему потрібно досліджувати, починаючи з її низових ланок і зберігаючи повну політичну незаангажованість.

Наявна джерельна база досліджуваного питання становить низку поверхових і розпорошених в архівних установах цілого ряду країн документів, які дуже часто суперечать одні одним і підштовхують дослідників до хибних узагальнень. На нашу думку, основою для неупередженого розуміння проблеми можуть і повинні стати наведені у роботі нові матеріали: архівно-кримінальні справи, які дозволяють простежити діяльність членів присутніх в РКУ військових та воєнізованих формувань; безпосередні свідчення очевидців та учасників подій; архіви низових

ланок окупаційного режиму — службова документація збройних частин, установ, допоміжних інституцій, особисті документи; розвідувальні та аналітичні дані радянських та німецьких спецслужб. Досліджувані в комплексі, вони дають можливість розкрити механізми комплектування та функціонування місцевих формувань ЗС Німеччини з недосяжною раніше точністю та конкретністю, і, в свою чергу, на базі цих даних дійти обґрунтованих висновків і теоретичних узагальнень.

Глибинною причиною необхідності залучення місцевого населення до окупаційних збройних частин стала базова суперечність, яка містилась у планах нацистів. З одного боку, вони прагнули військової перемоги над СРСР і союзниками, яка була недосяжна без залучення мобілізаційних ресурсів поневолених територій. З іншого боку, расистська сутність режиму підштовхувала його до негайної колонізації загарбаних країн із елементами геноциду проти місцевого населення. Ці дві цілі не поєднувались, а заперечували одна одну, тож зрештою над стратегічними расовими планами переважила тактична потреба у співпраці з підкореними народами.

Діючи в руслі нацистських расових теорій, окупаційна адміністрація протидіяла початковим бажанням українських самостійницьких організацій боротись з більшовизмом у союзі з Німеччиною, і розформувала військові частини, що несли на собі національне забарвлення. Це змусило націоналістичні кола до збройного опору нацистам. Але, із переростанням «блискавичної війни» у тривалу боротьбу на виснаження, потреба в залученні українців до ЗС Німеччини ставала абсолютною необхідністю. В системі поліційних органів РКУ співвідношення українців і німців сягнуло 4/1, в армії — 1/2 в охоронних, та 1/9 у фронтових частинах. Кількість українських добровольців в поліції сягала 80 тисяч осіб, ще до 20 тисяч служили в армійських допоміжних формуваннях. Національний склад колаборантів був неоднорідний — основну масу становило місцеве населення конкретних регіонів (українці, кримські татари, поляки, білоруси), зустрічались також росіяни, кавказці, євреї тощо.

На початку існування РКУ його керівництво намагалось поєднати антиукраїнські гасла і методи керівництва країною зі створенням місцевих органів влади та охоронних формувань. Проте залучення місцевих жителів до окупаційних формувань потребувало ідеологічного обґрунтування. Нацистам зрештою довелось визнати національну приналежність безликих шуцманшафтів і східних частин, і дати їм хоча б якісь обіцянки щодо майбутнього. Нарешті, лише в березні 1945 р. Гітлер зробив те, що було умовою ефективного задіяння потенціалу України у боротьбі з СРСР із самого початку, тобто дозволив вже наявним у Вермахті і СС українцям формувати свої власні збройні сили для боротьби з більшовизмом, і надав їм статус союзника Німеччини.

Загальна маса із близько 100 тисяч добровольців німецької армії і поліції в РКУ не складалася з прихильників нацизму. Як показує дослідження індивідуальних матеріалів щодо 311 колишніх вояків за архівно-кримінальними справами ГДА СБУ, основу, а згодом — до третини їх чисельності становили люди, налаштовані антибільшовицьки або постраждали від радянської влади, але особливих симпатій і вірності гітлерівському окупаційному режиму вони не виявляли, а за певних обставин переходили на бік третьої сили (УПА, макі), чи навіть РККА. Решта 70% складалася з людей опортуністично настроєних, або тих, хто потрапив до лав добровольців під тиском зовнішніх обставин. Від третини до половини добровольців були активістами попереднього режиму, в тому числі комуністами і працівниками НКВД. Такий стан речей був наслідком того, що вступом до окупаційних формувань колаборанти не робили якогось політичного вибору, а вирішували передусім свої матеріальні та побутові проблеми.

Як результат, комплектування добровольчих частин відбувалося за рахунок здебільшого випадкових людей під прямим чи непрямим тиском. Їх бійці вступом до німецької армії і поліції реалізовували власну стратегію виживання, матеріального добробуту, боротьби з більшовизмом, і до останніх місяців війни не отримали жодних далекосяжних політичних цілей чи інших підстав для тіснішого пов'язання власного майбутнього з націонал-соціалізмом. Добровольці складали дрібні (до батальйону включно) підрозділи і частини з німецьким керівним складом, які кількісно складали більшу частину силових структур Німеччини в РКУ, але займали виключно нижчі її щаблі і не мали жодного впливу на діяльність системи в цілому. Вони були задіяні до виконання допоміжних окупаційних функцій у власній країні, що нівелювало будь-які ідейні настанови і спричиняли моральний розклад і зневіру. Тому навіть ті українські формування, які були ідеально забезпечені та цілком боєздатні (а таких була меншість), так і не стали надійним засобом проведення окупаційної політики і опорою нацизму ні в Україні, ні за її межами.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ББ (нім.: Vandenbekämpfung, VB) — система управлінських структур СС і поліції для боротьби з партизанами.

ВБУ (нім.: Wehrmacht Befehlsgaber Ukraine, WBU) — командувач Вермахту на території РКУ.

ВС КОНР (рос.: Вооруженные силы КОНР) — збройні сили Комітету визволення народів Росії, у 1945 р. включили в себе більшість формувань РОА і східних військ.

ГГ (нім.: Generalgouvernement, GG) — Генерал-губернаторство, офіційна назва адміністративної одиниці окупаційного режиму, що охоплювала Польщу та Галичину.

ГФП (нім.: Geheime Feldpolizei, GFP) — таємна польова поліція, орган політичної поліції з функціонерів СС в складі Вермахту.

ЕК (нім.: Eiserne Kreuz, EK) — Залізний хрест, вища воєнна нагорода Райху.

ІТЛ (рос.: Исправительно-трудовые лагеря, ИТЛ) — система виправно-трудових таборів в СРСР.

КдО (нім.: Komandeur der Ordnungspolizei, KdO) — регіональний командувач «орпо» на окупованих територіях, зокрема РКУ, перший заступник ХССПФ.

КдС (нім.: Komandeur der Sicherheitspolizei und SD, KdS) — регіональний командувач поліції безпеки та СД на окупованих територіях, зокрема РКУ, другий заступник ХССПФ.

КОНР (рос.: Комитет освобождения народов России) — російський квазі-уряд на чолі з А. Власовим, виник в листопаді 1944 р., отримав статус союзника Німеччини.

МГ (нім.: Maschinengewehr, MG) — прийняте у Вермахті скорочення назви класу стрілецької зброї — кулеметів.

МП (нім.: Maschinenpistole, MP) — прийняте у Вермахті скорочення назви класу стрілецької зброї — пістолетів-кулеметів.

НКВД (рос.: Народный комиссариат внутренних дел) — радянська карально-правоохоронна структура, включала міліцію, управління держбезпеки, політичну розвідку та контррозвідку, систему тюрем та концтаборів, систему добувних та виробничих потужностей, прикордонні, конвойні та загально-військові збройні формування.

НСДАП (нім.: National-sozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP) — Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини.

НСКК (нім.: Nazional-sozialistische Kraftfahrer Korps) — Націонал-соціалістичний механізований корпус, напів-військова організація НСДАП, під час війни виконувала допоміжні підготовчі і транспортні функції.

ОО НКВД (рос.: Особые отделы НКВД) — контррозвідувальні і наглядові органи НКВД в РККА до 1943 р.

ОКВ (нім.: Oberkommando der Wehrmacht, ОКВ) — Головне командування Вермахту, керівний орган всіх родів військ німецької армії.

ОКГ (нім.: Oberkommando des Heeres, ОКН) — Головне командування сухопутних сил Вермахту.

ОКЛ (нім.: Oberkommando der Luftwaffe, ОКЛ) — Головне командування військово-повітряних сил Вермахту.

ОКМ (нім.: Oberkommando der Kriegsmarine, ОКМ) — Головне командування військово-морських сил Вермахту.

ОТ (нім.: Organisation Todt, ОТ) — Організація Тодт, військово-будівельна організація райхсміністра боєприпасів, названа на честь міністра Ганса Тодта.

ОУН (Організація українських націоналістів) — українська радикальна військово-політична організація, наступник Української військової організації.

ОУН-СД, ОУН-Р (Організація українських націоналістів самостійників-державників, революційна) — варіанти самоназви фракції ОУН С. Бандери.

РКУ (нім.: Reichskommissariat Ukraine, RКУ) — Райхскомісаріат «Україна», система цивільного управління на основній частині окупованої території України.

РМ (нім.: Reichsmark, RM) — райхсмарка, грошова одиниця Німеччини; на окупованих територіях замість РМ були введені «окупаційні марки» — банкноти, не забезпечені золотим запасом Райхсбанку, та валюти рейскомісаріатів (в РКУ — карбованець).

РОА (рос.: Русская освободительная армия) — значна кількість розрізаних добровольчих формувань Вермахту, визнаних російськими у 1942 р.

рпф (нім.: Reichspfennig, rpf) — райхспфенніг, 1/100 РМ.

РСГА (нім.: Reichssicherheits-Hauptamt, RSHA) — Головне управління безпеки Райху, з 1939 р. вищий керівний орган спецслужб Німеччини, включав розвідку та контррозвідку СД, поліцію безпеки («гестапо» і «кріпо»), з 1944 р. — військове управління (колишній Абвер).

РККА (рос.: Рабоче-крестьянская красная армия, Красная армия) — Робітничо-селянська червона армія, офіційна назва радянських ЗС в 1918–1946 рр.

РФСС (нім.: Der Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei im Reichsministerium der Innern, RFSS) — прийняте в документації скорочення повної назви посади Г. Гімлера — Райхсфюрер СС і шеф німецької поліції в Рейсміністерстві внутрішніх справ (з 1936 р.)

СД (нім.: Sicherheitsdienst, SD) — політична розвідка в складі СС, з 1939 р. — розвідка (6 управління РСГА) і контррозвідка (3 управління РСГА) Райху; на окупованих територіях — 3-тє управління поліції безпеки та СД.

СМЕРШ (рос.: Смерть Шпионам) — офіційна назва Головного управління контррозвідки Народного комісаріату оборони СРСР, створеного в РККА у 1943 р. замість ОО НКВД; назву СМЕРШ отримали також Управління контррозвідки НКВМФ та Відділ контррозвідки НКВД.

СС (нім.: Schutzstaffeln, SS) — силова організація НСДАП, на 1941 рік включала всі поліційні структури Райху, політичну розвідку та контррозвідку, систему тюрем та концтаборів, низку виробничих потужностей та власні збройні сили. Первинне звання — есесман (SS-mann).

ССПФ (нім.: SS und Polizeiführer, SSPF) — окружний керівник СС і поліції в Райху та на окупованих територіях.

ССТВ (нім.: SS Totenkopfverbände, SSTV) — підрозділи «Мертва голова», структура СС, що контролювала систему концтаборів, та мала власні військові одиниці (батальйони, полки, бригади та дивізія ССТВ).

ССТВ Вахманшафт (нім.: SSTV Wachmannschaft) — допоміжна служба охорони концтаборів з радянських військовополонених, відомих за назвою свого учбового табору, як «Травники». Первинне звання — вахман (Wachmann).

СтГ (нім.: Sturmgewehr, StG) — прийняте у Вермахті скорочення назви класу стрілецької зброї — штурмових гвинтівок (автоматів).

УВВ (Українське визвольне військо) — низка розрізаних добровольчих формувань Вермахту, визнаних українськими у 1943 році, в 1944–1945 рр. включені до ВС КОНР та УНА.

УВД (нім.: Ukrainische Werkdienst, oder Werkdienst bei Reichskommissar für die Ukraine, UWD) — воєнізована будівельна структура з місцевих жителів в РКУ, аналогічна ОТ. Первинне звання — УВД-ман (Ukrainische Werkdienstmann, UWD-mann).

УНА (Українська національна армія) — офіційна назва об'єднаної структури українських збройних частин у Вермахті та СС з березня 1945 р., отримала статус союзника Німеччини.

УНРА (Українська народно-революційна армія) — офіційна назва, під якою похідні групи ОУН-СД розпочали створення національної армії в перші місяці окупації; у 1943 — самоназва Поліської січі.

УЛС (Український легіон самооборони, нім.: Ukrainische Selbstschutzlegion) — збройна частина ОУН(М), згодом — складі німецької поліції та військ СС, відома також як Волинський легіон або 31-й батальйон СД.

УОП (Українська охоронна поліція) — найпоширеніший з українських варіантів перекладу німецької назви місцевої допоміжної поліції «шущманшафт».

ФФІ (фр.: Forces Francaises de l'Interieur, FFI) — французька внутрішня армія, офіційна назва загонів французького руху опору.

ХССПФ (нім.: Hoherer SS und Polizei Fuhrer, HSSPF) — Вищий керівник СС і поліції певної території; в РКУ–ХССПФ Росія-Південь (HSSPF Russland-Sud), з 1943 р. — ХССПФ Україна (HSSPF fur Ukraine).

Ц.б.ф. (нім.: Zum Besonderer Verwendung, Z.b.V.) — позначення підрозділу особливого призначення (розвідувального, диверсійного, підготовчого) у Вермахті.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ, ЯКІ ВЖИВАЮТЬСЯ В ТЕКСТІ

Абвер (нім.: Amt Ausland/Abwehr/OKW, Amt Inland/Abwehr/OKW) — загальна назва управлінь розвідки та контррозвідки Головного командування Вермахту.

Айнзатцгрупа (-команда) (нім.: Einsatzgruppe, -kommando) — підрозділ спеціального призначення в СД (для винищення потенційно небезпечних груп населення окупованих територій) та ОТ (будівельні формування).

Баншутц (нім.: Bahnschutz) — служба охорони доріг та залізниці в складі Вермахту і поліції. З місцевих жителів окупованих територій формувались структури допоміжної залізничної поліції (Eisenbahnhilfspolizei).

Бецірк (нім.: Bezirk) — відомчий район в різних службах Німеччини. В зонах цивільного управління окупованих територій генералбецірками (Generalbezirk) називали округи, на які поділялись райхскомісаріати.

Беціркфюрер (нім.: Bezirkfuehrer) — керівник району в поліції, жандармерії, залізничній охороні.

Важкий підрозділ (нім.: Schwere Abteilung) — стандартна назва підрозділів вогневої підтримки (кулеметних, мінометних та артилерійських) у Вермахті, СС, добровольчих формуваннях.

Ваффен СС (нім.: Waffen SS, WSS) — війська СС, фронтові формування з громадян Райху та іноземних добровольців, підпорядковані керівництву СС і партії. Первинне звання у В-СС для німців — есесман (SS-mann), для західноєвропейських солдатів — доброволець СС (SS-Freiwillige), для східноєвропейських солдатів — військовий гренадир (Waffen-Grenadiere).

Вермахт (нім.: Wehrmacht) — німецька армія.

Відзнака за хоробрість для службовців Східних народів (нім.: Tapferkeits-Auszeichnung fur Angehorige der Ostvolker) — бойова нагорода для східних добровольців Вермахту і поліції (з мечами); службовий та цивільний відповідник — Відзнака за заслуги (Verdienst-Auszeichnung) без мечів.

Гебіт (нім.: Gebiet) — «область», у Вермахті — тактична зона, наприклад тилу групи армій, у райхскомісаріатах — територіальна одиниця, відповідна району (Gebietskommissariat).

«Гестапо» (нім.: Geheime Staatspolizei, Gestapo) — таємна політична поліція Райху, 4-те управління РСГА, на окупованих територіях — 4-те управління поліції безпеки та СД.

«Гіва» (нім.: Hilfswachmannschaft, Hiwa) — допоміжні охоронні підрозділи Вермахту з місцевих жителів в зоні тилу групи армій «Південь» і в РКУ. Первинне звання — «гіва-ман» (Hiwa-mann).

«Гіві» (нім.: Hilfswillige, Hiwi) — «добровільні помічники», допоміжний персонал з радянських військовополонених у Вермахті, переважно неозброєний. Первинне звання — стрілець-«гіві» (Schutze-Hiwi).

«Зіпо» (нім.: Sicherheitspolizei des Reiches, Sipo) — поліція безпеки, з 1936 р. — управління, що об'єднувало «гестапо» і «кріпо» в Райху.

«Зіпо» і СД (нім.: Sicherheitspolizei und SD, Sipo und SD) — об'єднане управління спецслужб СС на окупованих територіях.

Зондер (-цуг, -батальйон, -команда, -табір) (нім.: Sonderzug, -bataillon, -kommando, -lager) — частка «Спеціальний», що позначала підрозділ, військову частину, команду чи табір окремого призначення, передусім розвідувального, диверсійного чи винищувального спрямування.

Зондерфюрер (нім.: Sonderfuhrer) — звання чиновника-спеціаліста у Вермахті та СС в ранзі від унтер-офіцера до полковника; зокрема надавалось і працівникам ненімецького походження — перекладачам, консультантам, розвідникам тощо.

Карбованець (нім.: Karbowanez) — офіційна валюта РКУ, згідно курсу Центрального валютного банку «Україна» дорівнював 1/10 РМ, або 1 радянському рублю; поділявся на 100 копійок (вживались радянські монети).

«Кріпо» (нім.: Kriminalpolizei des Reiches, Kripo) — кримінальна поліція Райху, 5-те управління РСГА, на окупованих територіях — 5-те управління «зіпо» і СД.

Ландшуц (нім.: Landeschutzen, Landschutz) — «земельна охорона», система допоміжних частин Вермахту, укомплектованих обмежено придатними до служби рекрутами, використовувались для виконання охоронних функцій.

Люди І (нім.: I-Manner) — термін, що позначав випускників Іббенбюренського та Мюнстерського спеціальних українських таборів — розвідників, пропагандистів, агентів впливу, що діяли в українських військових частинах, установах, таборах та громадах емігрантів, депортованих, оstarбайтерів.

Люди Фау (нім.: V-Manner, Vertrauenmanner) — «довірені люди», термін, що позначав секретних агентів чи інформаторів з місцевого населення, відповідник радянського «сексот».

Люфтшцц (нім.: Luftschutz) — пожежна служба ліквідації наслідків повітряних нальотів в Німеччині, на кінець війни значною мірою складалась із шуцманів та молоді, евакуйованих з райхскомісаріатів.

Народна міліція — українські поліцейні формування, створювані похідними групами ОУН в перші місяці окупації, згодом розігнані або переформовані нацистами.

«Орпо» (нім.: Ordnungspolizei des Reiches, Орпо) — поліція порядку Райху, з 1936 р. управління, що об'єднувало імперську та муніципальну «шупо», цивільну жандармерію, пожежну охорону, адміністративну поліцію порядку, та аварійно-технічну службу Райху; на окупованих територіях — підзвітне ХССПФ об'єднане управління, що включало німецьких службовців «орпо», «шупо» та жандармерії, та місцеві структури «шума».

Осоавіахім (рос.: Общество содействия обороне, авиации и химическому строительству) — радянська напіввійськова організація сприяння військовій підготовці населення і військовому будівництву.

Остмедаль (нім.: Ostmedaille) — німецька нагорода «За участь у боях на Східному фронті взимку 1941–1942 рр.»

Пума (нім.: Sonderkommando PuMa, укр.: група Пулюя-Масікевича) — розвідувальне формування Абверу з членів ОУН(М), виконувало роль похідної групи на Дніпропетровщині та Миколаївщині.

Рейтаргрупа, -команда (нім.: Reitargruppe, -kommando) — кавалерійські підрозділи, що створювались у низці шуцбатальйонів протягом 1943–1944 рр., як групи розвідки і швидкого реагування.

Східні війська (нім.: Osttruppen) — прийнята в 1942 р. загальна назва всіх формувань Вермахту з громадян СРСР, згодом вживалась передусім для позначення добровольців азійських та кавказьких національностей.

ТеНо (нім.: Technische Nothilfe, TeNo) — аварійно-технічна служба, 6-ге управління «орпо» Райху, на кінець війни значною мірою складалась з евакуйованих з РКУ шуцманів.

Фельджандармерія (нім.: Feldgendarmerie) — польова жандармерія, служба охорони порядку у Вермахті, в 1944 перейменована на фельд'єгерський корпус (Feldjäger Korps).

Фольксштурм (нім.: Volkssturm) — ополчення з людей непризовного віку, що формувалось в Райху в останні місяці війни.

Цивільна жандармерія (нім.: Gendarmerie des Einzeldienstes) — німецька поліційна структура для контролю над сільською місцевістю в Райху та на окупованих територіях, 3-тє управління «орпо».

Штурмовий знак (нім.: Sturmabzeichen) — поширена у Вермахті, СС та поліції нагорода за участь в атаці.

Щуцманшафт, «шума» (нім.: Schutzmannschaft, Schuma) — «охоронні підрозділи», система поліційних структур з місцевого населення в райхскомісаріатах, підпорядковувалась керівництву «орпо». Первинне звання — щуцман (Schutzmann).

«Шупо» (нім.: Schutzpolizei, Schupo) — імперська (Schupo des Reiches) та муніципальна (Schupo des Einzeldienstes) воєнізована охоронна служба, 1-ше та 2-ге управління «орпо» Райху.

Щуцбатальйони (нім.: Schutzbatallionen, Schuma bataillonen) — охоронні батальйони, або батальйони «шума», загальна назва основних тактичних одиниць щуцманшафту; розрізнялись, як батальйони В (W, Wach-) — охоронні, Ф (F, Feld-) — польові, та Е (E, Ersatz) — запасні.

Щуцкоманди (нім.: Schutzkommandos) — охоронні команди, в РКУ — тимчасові караульні формування з добровольців військових та воєнізованих підрозділів, та військовополонених.

Ягдкоманди (нім.: Jagdkommandos) — єгерські (мисливські) команди, спеціальні диверсійні загони, що створювались при частинах армії, СС, поліції та добровольчих формувань для боротьби з партизанами партизанськими методами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ, м. Київ)

Фонд 2 — Колекція трофейних документів

1. Справа 30. — Трофейні матеріали. — 1948 р. — Т. 3. — 487 арк.; Т. 4. — 464 арк.; Т. 5. — 692 арк.
2. Справа 44. — Переклади документів, захоплених у противника. — 1944 р. — Т. 1. — 409 арк.; Т. 2. — 407 арк.; Т. 3. — 369 арк.
3. Справа 40. — Переписка колишнього 2 Управління МГБ УССР по об'єкту «терор». — 1944 р. — 196 арк.

Фонд 5 — Архівно-слідчі справи

4. Справа 1737. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Кравця Ф.А., Мостового П.А., Сокирко І.О., Додух І.М., Перехреста В.В., Павлика М.Й. — 1948 р. — 191 арк.
5. Справа 1749. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Кривоноса О.С. — 1946 р. — 151 арк.
6. Справа 1888. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Зуєва О.Ф., Гродненської В.В., Поварчук О.М., Лесика Г.М., Пирогової М.П. — 1945 р. — 240 арк.
7. Справа 3960. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Тарана М.І., Пуленка І.Г. — 1950 р. — 227 арк.
8. Справа 4896. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Кулика А.П. — 1953 р. — 550 арк.
9. Справа 8941. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Василенко І.М. — 1951 р. — 252 арк.
10. Справа 9121. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Саєнка В.П. — 1951 р. — 132 арк.
11. Справа 9243. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Слабошевського П.П. — 1951 р. — 118 арк.
12. Справа 9508. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Соломко В.П. — 1950 р. — 168 арк.
13. Справа 10435. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Штайнбардта Е.І. — 1946 р. — 318 арк.
14. Справа 15777. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Парфененка В.Г. — 1950 р. — 69 арк.

15. Справа 18250. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Сеника М.Т. — 1950 р. — 207 арк.
16. Справа 19288. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Дяченка В.М., Федорченка Я.М., Ваца Б.П., Городянка Д.І., Москаленка К.Н. — 1948 р. — Т. 4. — 204 арк.
17. Справа 25523. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Манича С.І. — 1951 р. — 147 арк.
18. Справа 26270. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Ніконорова Є.О., Рябокonia І.Т. — 1945 р. — 61 арк.
19. Справа 26447. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Голяка В.А. — 1950 р. — 75 арк.
20. Справа 26629. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Кіндзельського С.А. — 1946 р. — 109 арк.
21. Справа 26710. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Сави А.Р. — 1947–1948 рр. — 146 арк.
22. Справа 26737. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Козловського К.С. — 1949 р. — 105 арк.
23. Справа 27261. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Байди́ков І.Д., Стрелков Є.Г., Жадан О.А., Родіонов І.М., Анодін І.Р., Гаранін П.О. — 1947 р. — 112 арк.
24. Справа 28661. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Платоненка Г.Г. — 1950 р. — 145 арк.
25. Справа 28786. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Кукішева О.Ю. — 1950 р. — 115 арк.
26. Справа 29937. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Ракуля О.В. — 1954 р. — 266 арк.
27. Справа 33730. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Дзюби П.Ф. — 1950 р. — 61 арк.
28. Справа 39276. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Субботіна П.Т. — 1944 р. — 118 арк.
29. Справа 39529. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Беспалька В.І. — 1948 р. — 183 арк.
30. Справа 39578. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Кравченка П.М. — 1950 р. — Т. 1–2. — 288 арк.
31. Справа 39664. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Круля Ф.В. — 1950 р. — 283 арк.
32. Справа 42948. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Корнієнка М.Й. — 1953 р. — Т. 1–2. — 297 арк.
33. Справа 46772. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Морозова І.М. — 1943 р. — 73 арк.
34. Справа 48238. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Сугака І.Л. — 1950 р. — 281 арк.
35. Справа 48400. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Деми́денко К.Р. — 1947 р. — 209 арк.

36. Справа 48402. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Голуба І.Є., Чередника І.В., Чмиха І.І., Безуглого Д.В., Гребенюка П.К., Бойка В.Я. — 1944 р. — 74 арк.
37. Справа 49761. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Почтарьова-Сидоренка Г.П. — 1946 р. — 55 арк.
38. Справа 49983. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Грача І.Г. — 1946 р. — 52 арк.
39. Справа 50298. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Древінського С.А. — 1952–1953 рр. — 425 арк.
40. Справа 50443. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Бойка М.О. — 1945 р. — 32 арк.
41. Справа 50461. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Чередниченко П.П. — 1944 р. — 22 арк.
42. Справа 50468. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Заводовського Б.Г. — 1945 р. — 74 арк.
43. Справа 50480. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Власенка Г.П. — 1947–1948 р. — 240 арк.
44. Справа 50671. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Ніколаєвича Ф.М. — 1943 р. — 79 арк.
45. Справа 50770. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Грошева О.О. — 1947 р. — 132 арк.
46. Справа 50782. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Лисиці В.С. — 1947 р. — 77 арк.
47. Справа 50798. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Головченка Л.А. — 1945 р. — 44 арк.
48. Справа 50907. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Суржжа І.К. — 1946 р. — 71 арк.
49. Справа 50936. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Альошина Мінаєва В.І. — 1945 р. — 40 арк.
50. Справа 50960. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Опатерні П.В. — 1946 р. — 80 арк.
51. Справа 50967. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Сторожука Ф.П. — 1946 р. — 71 арк.
52. Справа 51009. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Чимериса В.І. — 41 арк.
53. Справа 51020. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Алексеєва П.Т. — 1947 р. — 92 арк.
54. Справа 51031. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Явона І.І., Гусєва В.І., Алексеєва П.Т. — 1947 р. — 42 арк.
55. Справа 51038. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Котилевського С.П., Черниша Ф.Р., Гонтаренка П.А., Козленка Г.К. — 1945 р. — 211 арк.
56. Справа 51055. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Полтавця В.П. — 1945–1946 рр. — 53 арк.

57. Справа 51059. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Харченка В.Ю. — 1946 р. — 32 арк.
58. Справа 51075. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Єрмоленко Д.Д. — 1946 р. — 50 арк.
59. Справа 51083. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Середи М.Ф. — 1946 р. — 35 арк.
60. Справа 51092. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Гішарова С.Ф., Алієва В.Б., Лубського М.М., Мельника Л.М. — 1946 р. — 168 арк.
61. Справа 51131. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Бойка А.А. — 1947 р. — 70 арк.
62. Справа 51268. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Калитенко С.П. — 1948 р. — 157 арк.
63. Справа 51300. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Ємелькіна В.У. — 1945 р. — 43 арк.
64. Справа 51309. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Зубченка Ф.З. — 1947–1948 р. — 45 арк.
65. Справа 51313. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Орехова Д.С., Гусєва М.М., Фетісова Г.О., Губенка А.П., Науменка І.К. — 1947 р. — Т. 1–4. — 643 арк.
66. Справа 51362. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Бєвза А.Г. — 1950–1951 рр. — 195 арк.
67. Справа 51514. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Ключєва В.І., Косолапова О.В., Коновалєнка І.І., Арустамова А.А. — 1944 р. — 273 арк.
68. Справа 51654. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Семєняка В.Н. — 1947 р. — 256 арк.
69. Справа 51670. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Собковського М.І. — 1947 р. — 124 арк.
70. Справа 51671. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Орлова М.О. (Штрикера М.К.) — 1947 р. — 68 арк.
71. Справа 51675. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Притули Ф.А. — 1946 р. — 56 арк.
72. Справа 55663. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Шеєра П., Буркхардта К., фон Чаммера унд Остєна Е., Хейніша Г., Валлізера О., Труккенброда Г., Геллерфорта В., Кнолля Е., Бєккенгофа В., Ізенмана Г., Югшата Е., Лауєра І., Шаделєя А., Драхєнфєльса-Кальюєверна Б. — Т. 1, 2, 3, 18, 19.
73. Справа 55963. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Рослика С. М. — 1949–1950 рр. — 195 арк.
74. Справа 56111. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Мєльничєнка І.А. — 1945 р. — 27 арк.
75. Справа 56953. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Лоха Г.І. — 1947 р. — 46 арк.
76. Справа 56981. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Присяжнюка М.Л. — 1944–1946 р. — 176 арк.

77. Справа 57152. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Гака К.І. — 1945 р. — 57 арк.
78. Справа 57649. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Гриценко М.І. — 1949 р. — Т. 2. — 67 арк.
79. Справа 57735. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Черух/Чмух А.Ф. — 1948 р. — 97 арк.
80. Справа 57752. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Терещенка І.М. — 1948 р. — 106 арк.
81. Справа 57773. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Винарського П.Й. — 1947–1948 р. — 164 арк.
82. Справа 57844. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Чернишева О.О. — 1948 р. — 79 арк.
83. Справа 57858. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Матковського В.І. — 1948 р. — 61 арк.
84. Справа 58418. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Грущенко П.А. — 1949 р. — 209 арк.
85. Справа 58794. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Шакури М.Й. — 1944–1945 рр. — 63 арк.
86. Справа 58980. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Янці П.А. — 1945 р. — 101 арк.
87. Справа 59447. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Столярчука М.А. — 1950 р. — 188 арк.
88. Справа 59594. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Золотарьова М.С. — 1943 р. — 52 арк.
89. Справа 59721. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Лебедєва Б.Я. — 1944 р. — 42 арк.
90. Справа 59800. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Плахотнюка В.В. — 1943 р. — 26 арк.
91. Справа 60024. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Кузьменка М.С. — 1949 р. — 282 арк.
92. Справа 60339. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Гаврющенка Є.М. — 1950 р. — 112 арк.
93. Справа 60520. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Карсанова Х.К. — 1943-1944 рр. — 21 арк.
94. Справа 60542. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Шпаковича М.В. — 1943–1944 рр. — 42 арк.
95. Справа 60552. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Тесельського Б.А., Тесельського В.А. — 1944 р. — 98 арк.
96. Справа 61012. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Агапова О.М. — 1943 р. — 43 арк.
97. Справа 61463. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Мойсенка І.І. — 1948 р. — 105 арк.
98. Справа 62012. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Дроб'язко В.І. — 1948 р. — 130 арк.

99. Справа 62249. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Близнюк П.Г. — 1946 р. — 56 арк.
100. Справа 62416. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Тимошенка І.В. — 1948 р. — 91 арк.
101. Справа 62916. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Степури П.І. — 1949–1950 рр. — 211 арк.
102. Справа 63076. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Лісовського П.В. — 1943–1944 рр. — 110 арк.
103. Справа 63148. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Самоп'ят В.В. — 1949 р. — 166 арк.
104. Справа 63415. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Прокопенка М.І., Клименка П.І. — 1945–1946 рр. — 74 арк.
105. Справа 63490. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Володарського Я.Г. — 1943 р. — 105 арк.
106. Справа 63602. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Голуба І.З. — 1943 р. — 24 арк.
107. Справа 63614. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Сака П.С. — 1943 р. — 30 арк.
108. Справа 63632. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Байча Ю.М. — 1943 р. — 31 арк.
109. Справа 63797. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Лепесія М.А. — 1944 р. — 45 арк.
110. Справа 63837. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Федоренка П.С. — 1944 р. — 38 арк.
111. Справа 63896. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Зайчука П.А. — 1944 р. — 47 арк.
112. Справа 63948. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Тихонова Я.М., Олійника М.Д., Біжка П.Є., Сторожука Є.О. — 1944 р. — 68 арк.
113. Справа 64009. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Безуглого В.С. — 1944 р. — Т. 1–2. — 407 арк.
114. Справа 64037. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Жадана І.І., Ніколенка М.Ф., Плехова Ф.Т., Пономарчука І.Ю., Седнева Г.Т., Солов'я В.Р., Скорика О.І., Ткаченка М.Ю., Чекіна П.П. — 1944 р. — 126 арк.
115. Справа 64119. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Борисенко К.М. — 1944 р. — 78 арк.
116. Справа 64249. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Курманчука А.Б., Ковези А.В., Жидовського І.М., Стороженка П.К. — 1945 р. — 80 арк.
117. Справа 64260. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Балабана Є.А., Жихарева Є.М., Реверука І.І., Іванова Ф.М., Рози О.Й. — 1945 р. — 257 арк.
118. Справа 64268. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Гуляєва Є.С., Хавера Д.Л., Кривця П.І., Дуся В.Д. — 1944 р. — 102 арк.

119. Справа 64315. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Деревінського В.П. — 1943 р. — 30 арк.
120. Справа 64321. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Верещака М.А. — 1944–1945 рр. — 53 арк.
121. Справа 64322. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Кизима І.І. — 1944 р. — 27 арк.
122. Справа 64339. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Луцця І.В. — 1945 р. — 61 арк.
123. Справа 64348. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Распоренка П.М. — 1945 р. — 151 арк.
124. Справа 64353. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Бірченка В.З., Герценка П.Л., Грицаєва М.О., Дегтяра Г.Л., Шкрибитько І.Г. — 1945 р. — 94 арк.
125. Справа 64360. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Дзюби П.Г. — 1944 р. — 54 арк.
126. Справа 64442. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Волохова Д.М. — 1944 р. — 44 арк.
127. Справа 64452. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Альбова Ю.В. — 1945–1946 рр. — 71 арк.
128. Справа 64462. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Полякова В.І. — 1945 р. — 56 арк.
129. Справа 64506. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Кузьменка А.Л. — 1945 р. — 22 арк.
130. Справа 64584. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Пархоменка Г.Г. — 1945–1946 р. — 48 арк.
131. Справа 64691. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Карабута С.С. — 1945–1946 р. — 59 арк.
132. Справа 64795. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Сови І.М. — 1945 р. — 58 арк.
133. Справа 65128. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Дмитренка М.А., Мещерякова І.І., Слободяник І.П., Тулупова М.Ф., Цвигуна О.І. — 1945 р. — 114 арк.
134. Справа 65141. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Кулика Г.І. — 1945 р. — 48 арк.
135. Справа 65159. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Вандера Л.Б., Сафронова Й.О., Шульца О.О. — 1945 р. — 135 арк.
136. Справа 65197. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Федорченка Ф.А. — 1946 р. — 69 арк.
137. Справа 65381. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Захарченка І.Т., Криворотта І.П., Любина І.Ю., Наконечного М.І., Приколотіна В.К., Щерби К.В. — 1945 р. — 266 арк.
138. Справа 65382. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Дисюка І.С., Карпенка П.С., Онопрієнка М.С., Полєвика П.І., Полянчука О.С., Чміля Ф.В. — 1945 р. — 326 арк.

139. Справа 65390. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Мишака С.П., Дзьоби П.Ф., Набережного Г.П., Хренова С.П., Короля І.В., Шульги М.А., Зуброва Й.П., Пономаренка С.С., Капустенка Я.М., Варламова І.М., Носкова М.Т. — Т. 1–2. — 1945 р. — 513 арк.
140. Справа 65397. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Шипоти Ф.П. — 1950 р. — 69 арк.
141. Справа 65407. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Макаруча Д.Г., Степури В.Д., Свідзінського П.М., Ничипоровича А.П., Кушнерика М.Н., Стрільченка І.П., Гордієнка І.С. — 1945 р. — 293 арк.
142. Справа 65408. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Кавковського М.К., Лисенка Г.С., Солодовнікова М.Й., Ткаченка І.П., Ткаченка М.І., Трутенка М.І., Франка І.Н., Цюника В.Е. — 1945 р. — 319 арк.
143. Справа 65412. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Бобка І.І., Боркуна М.Ф., Гаманкова О.М., Когута Д.А., Ребчинського В.Ф., Черкаса В.Ю., Черниша Р.М. — 1945 р. — 343 арк.
144. Справа 65498. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Григораш В.В., Малиновського П.М., Алферова К.М., Єрофєєва С.Я. — 1945 р. — 169 арк.
145. Справа 65509. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Мінакова С.Я., Жукова С.М., Генералова І.І., Швабовського В.Й., Випирайла І.В., Булави П.К., Барвінського І.П., Лукіяніка П.С., Вараксу М.М., Гронь Г.Г., Юркевича І.О., Трофимова Т.В., Щеглова М.І., Денисов В.М., Митько П.І., Гуляя І.Г., Муха Й.Х., Літаш О.Г., Ларькова Г.Г., Новосьолова І.М., Дерев'янка І.М., Житника І.Н., Курбику О.Г., Руденко М.Г., Колюкіна Ф.І., Зайцева Н.М., Смірнова К.В., Деріха М.П., Пелиха М.О. — 1944–1945 рр. — Т. 1–5. — 800 арк.
146. Справа 65536. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Мілевського Л.Л. — 1951 р. — 142 арк.
147. Справа 65585. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Гусака В.П. — 1947 р. — 74 арк.
148. Справа 65646. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Городенко В.Г. — 1943 р. — 60 арк.
149. Справа 65668. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Барсукова В.В., Бессонова П.Є., Пахутова Є.К., Романчука П.Я. — 1945 р. — 206 арк.
150. Справа 65765. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Ткаленка І.І. — 1947 р. — 111 арк.
151. Справа 65767. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Федотова О.Д. — 1946 р. — 49 арк.
152. Справа 65891. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Волощенко А.В. — 1947 р. — 77 арк.
153. Справа 65979. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Екка Б.Ю. — 1949 р. — 127 арк.
154. Справа 66179. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Штібса Д.Е. — 1946 р. — 231 арк.

155. Справа 66233. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Гелівера Б.О. — 1949 р. — 247 арк.
156. Справа 66238. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Черняховського А.Т. — 1945-1946 рр. — 132 арк.
157. Справа 66429. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Мельничука М.Ф. — 1945 р. — 39 арк.
158. Справа 66430. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Ракицького П.О. — 1945 р. — 44 арк.
159. Справа 66434. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Орлова С.П. — 1946 р. — 63 арк.
160. Справа 66438. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Шлапацького А.Г. — 1950–1951 рр. — 182 арк.
161. Справа 66454. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Озюменка М.І., Реп'янського П.Я. — 1944 р. — 132 арк.
162. Справа 66694. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Барданова В.Є. — 1943 р. — 21 арк.
163. Справа 66724. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Огнєвого В.М. — 1946–1947 рр. — 278 арк.
164. Справа 66728. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Міщенко А.В., Чамара К.В., Ткачука П.А., Литвина Я.С., Собченка М.С., Білецького І.К., Драчука М.І., Головатюка Я.К., Кириченка М.Г., Кваші П.П., Кирюхіна О.П., Пашенка І.Є. — 1945 р. — 227 арк.
165. Справа 66763. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Зимона Р.В. — 1946 р. — 19 арк.
166. Справа 66845. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Ювхиценка О.П. — 1943 р. — 37 арк.
167. Справа 66892. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Степанченка О.І., Огренича В.С., Чепеля І.Г. — 1946–1947 рр. — 149 арк.
168. Справа 66956. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Єлагіна В.П. — 1945 р. — 69 арк.

Фонд 6 — Архівно-слідчі справи реабілітованих громадян

169. Справа 67452 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Юніцького Г.В. — 1945 р. — 32 арк.
170. Справа 68265 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Луценка О.О. — 1949 р. — 145 арк.
171. Справа 69610 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Науменка Ф.М. — 1947 р. — 48 арк.
172. Справа 70382 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Орловського І.Н. — 1945 р. — 40 арк.
173. Справа 70386 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Грубера Г.М. — 1946 р. — 73 арк.
174. Справа 70627 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Оробія Л.Я. — 1946 р. — 65 арк.

175. Справа 71510 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Овдієнка О.Ю. — 1946–1947 рр. — 162 арк.
176. Справа 74725 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Аунапу Е.Г. — 1947 р. — 78 арк.
177. Справа 74945 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Лущика В.В. — 1949–1950 рр. — 357 арк.
178. Справа 74968 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Макаревича П.А. — 1944 р. — 120 арк.
179. Справа 149602 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Суркова С.І. — 1950 р. — 181 арк.
180. Справа 0408970 ФП. — Архівно-кримінальна справа по звинуваченню Пилипенка В.М., Григорука А.П., Капусевича М.Г., Кабальюка А.А., Пахолюка П.П., Вовика Ю.М., Чорнокнижника П.І. — 1944 р. — Т. 1. — 345 арк.

Фонд 13 — Друковані матеріали

181. Справа 323. — Довідник-список офіцерів і рядового складу гестапо, загонів СС, шутцполіції, орднунгсполіції, УОП, жандармерії, польових і місцевих комендатур, а також каральних і поліційних батальйонів, що існували на Україні в період німецько-фашистської окупації. (1941–1944 рр.) — Т. 1. — 1946 р. — 600 арк.
182. Справа 333. — Нова німецька армія (Розвідувальне управління РККА). — 1936 р. — 56 арк.
183. Справа 372. — Копії документів і матеріалів про співробітництво українських буржуазних націоналістів з німецько-фашистськими загарбниками і їх злочиннях в роки Великої вітчизняної війни. — т. 1, 2, 3, 11, 13, 24, 34, 35, 36 — 2700 арк.
184. Справа 397. — Справа з матеріалами на осіб, які служили під час німецької окупації в українській охоронній поліції м. Києва. — 1942–1943 рр. — 66 арк.
185. Справа 403. — Копії документів і матеріалів про співробітництво українських буржуазних націоналістів з німецько-фашистськими загарбниками і їх злочиннях в роки Великої вітчизняної війни. — 1966 р. — Сб. 1–2 — 600 арк.
186. Справа 478. — Дислокація німецьких таборів для військовополонених. — 1955 р. — 30 арк.
187. Справа 485. — Службове листування. — 1976 р. — Т. 1. — 500 арк.

Фонд 16 — Колекція трофейних документів

188. Справа 40. — Переписка колишнього 2 Управління МГБ УССР по об'єкту «терор». — 1967 р. — Т. 2. — 32 арк.

Фонд 68 — Копії архівно-слідчих справ

189. Справа 10. — Копії обвинувачувального висновку, протоколу судового засідання та вироку у справі учасника 115/118 карального батальйону Васюри Г.М. — Т. 1. — 1986 р. — 262 арк.; Т. 2. — 284 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України
(ЦДАВО України, м. Київ)**

Фонд КМФ-8 — Колекція мікрофотокопій документів нацистських установ, армійських груп та їх підрозділів на окупованих територіях

Опис 1. Імперське міністерство з управління зайнятими Східними областями, 1941–1945.

190. Справа 171. — Інструкції для уповноважених міністерства з управління Східними областями, 1941–1944. — 256 арк.

Фонд 3206 — Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне

Опис 6. Постанови, накази і розпорядження райхскомісара України про організацію роботи поліції СС і СД на Україні, роботу відділів Райхскомісаріату, організацію медичних закладів для німців і фольксдойче, відновлювальних робіт в містах України, мобілізацію вільнонайманих німців в армію і примусову мобілізацію населення на роботу в Німеччину, організацію воєнних судів на Україні, німецьких типографій, банків, 1941–1945.

191. Справа 154. — Міроприємства по організації та навчанню поліції міста-краю, 1942 р. — 108 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України, м. Київ)**

Фонд 1 — ЦК КПУ

Опис 23 — Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина).

192. Справа 1063. -

Фонд 57 — Колекція документів з історії КПУ

Опис 4. — Документи періоду Великої Вітчизняної війни.

193. Справа 38. — Донесення органів «СД» про стан і настрої населення на окупованій території. — 1942–1943. — 470 арк.

Фонд 62 — Український штаб партизанського руху.

Опис 1. Доповідні записки, довідки ЦШПР, УШПР, НКВД УРСР про окупаційний режим на тимчасово окупованій території України.

194. Спр. 212. Відомості про звірства фашистських окупантів на території Волинської області. — 1943. — 445 арк.
195. Спр. 1239. — Довідки Головного розвідувального Управління РСЧА, розвідвідділів ЦШПР і УШПР про залучення військових частин країн-сателітів до проведення окупаційної політики в Україні. — 1943. — 396 арк.

Опис 3. Документи комісії (стенограми бесід, спогади учасників війни, листи громадян з фашистського полону, копії актів про збитки та злочини, заповідані окупантами, інші документи воєнного часу).

196. Справа 153. Акти обліку злодіянь фашистських загарбників у Волинській та Рівненській областях. — 1944–1945. — 270 с.

Публікації джерел

197. Анатомия агрессии: Новые документы о военных целях фашистского империализма во Второй Мировой войне: Пер. с нем. — М., 1975.
198. Вінничина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: Зб. док. і матеріалів. — Одеса, 1971. — 307 с.
199. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945). Сб. док. и матер. — Днепропетровск, 1962. — 364 с.
200. *Дорошенко М.І.* Українська трагедія. Спогади з Другої Світової війни. — Нью-Йорк, 1980. — 224 с.
201. З анонімного «Повідомлення поліцейського»// «І» — 2003. — Ч. 28 — С. 299–329.
202. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.). Сб. док. и матер. — Запорожье, 1959. — 364 с.
203. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — 264 с.
204. Київ у дні нацистської навали. (За документами радянських спецслужб). — Київ–Львів, 2003. — 526 с.
205. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Зб. док. і матер. — Дніпропетровськ, 1965. — 305 с.
206. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.). Сб. док. и матер. — Одесса, 1968 — 296 с.
207. *Косик В.* Україна в другій світовій війні у документах. — У 3-х т. — Львів, 1997–1999. — Т. 1. — 382 с.; Т. 2. — 382 с.; Т. 3. — 382 с.
208. Крымско-татарские формирования: документы Третьего Рейха свидетельствуют. // Военно-исторический журнал. — 1991. — № 3. — С. 89–95.
209. *Кушаль Ф.* Спроби організації Беларускага Войска пры нямецкай акупацыі Беларусі. // Беларускі Гістарычны Агляд — Т. 1. — Сш. 1. — 1994; Т. 2. — Сш. 1 — 1995; Т. 4. — Сш. 1–2 (6–7) — 1997; Т. 5. — Сш. 1 (8). — 1998.
210. *Ленько Є.* П'ять років в рядах Вермахту. Спогади комбатанта. — Тернопіль, 1999. — 135 с.
211. Неотвратимое возмездие // По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. — М.: Воениздат, 1974. — 352 с.

212. Неотвратимое возмездие // По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. — М.: Воениздат, 1979. — 294 с.
213. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945гг.). Сб. док. и матер. — Одесса, 1964. — 360 с.
214. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. Зб. док. і матеріалів. — К., 1951. — 397 с.
215. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — 487 с.
216. Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками: Сб. материалов в 7-ми т. — М., 1957–1961. — Т. 1. — 800 с.; Т. 2. — 864 с.; Т. 3. — 816 с.; Т. 4. — 896 с.; Т. 5. — 884 с.; Т. 6. — 748 с.; Т. 7. — 760 с.
217. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов в 8-ми т. — М., 1986–1989. — Т. 3. — 569 с.
218. Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) — М.: Экономика, 1985. — 328 с.
219. Сергійчук, В. Боротьба за волю, а не колаборація. — Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. — 40 с.
220. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали. — К., 1996. — 492 с.
221. *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. — 576 с.
222. Совершенно секретно! Только для командования! Док и матер. — М., 1967. — 376 с.
223. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.: Док. и матер. — В 3-х т. — К., 1980. — Т. 1. — 555 с.; Т. 2. — 519 с.; Т. 3. — 507 с.
224. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.: Док. и матер. — В 3-х т. — Изд. 2-е, доп. — К., 1985. — Т. 1. — 518 с.; Т. 2. — 511 с.; Т. 3. — 510 с.
225. *Татарський В.* Під чотирма прапорами: Спогад. — Мюнхен, 1959. — 134 с.

Окупаційна преса

226. Українське слово. — Київ, 1941.
227. Львівські вісті. — Львів, 1943–1944.

Історіографія

228. *Бахвалов А.Л.* Генерал А.А. Власов. Предатель или герой? — СПб.: Высшая школа МВД России, 1994. — 128 с.
229. *Бахвалов А. Л.* Пути и судьбы. — СПб.: Норма, 2000. — 192 с.
230. Безсмертя: книга пам'яті України, 1941–1945. — К.: «Книга Пям'яті України», 2000. — 944 с.

231. *Бетелл Н.* Последняя тайна. — М.: Новости, 1992. — 255 с.
232. *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). — Львів, 2003. — 686 с.
233. *Бунич И.* Операция «Гроза». — Кн. 2. — К.: АСК; СПб.: «Облик», 2000. — 672 с.
234. *Быстров В.Е. и др.* Война в тылу врага. — Вып. 1. — М., Изд-во политической литературы, 1974. — 447 с.
235. *Василевич Б.* Лжемесії. — Львів: Каменяр, 1973. — 240 с.
236. Ваш ход, генерал... — К.: «Украина», 1991. — 412 с.
237. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки. В 4-х кн. — Кн. 4. — Народ и война. — М.: Наука, 1999. — 367 с.
238. *Волкоганов Д.А.* Триумф и трагедия. (В 2-х кн.). — Кн. 2. — М.: Новости, 1989. — 440 с.
239. *Гайке В.-Д.* Українська дивізія «Галичина»: історія формування та бойових дій. — Торонто, Париж, Мюнхен, 1970. — 640 с.
240. *Гареев М.А.* Об изучении Великой Отечественной войны. // Новая и новейшая история. — № 1 — 1992. — С. 18–24.
241. *Гилязов И.* Восточные легионы. // Родина. — 1999. — № 7. — С. 75–79.
242. *Грюнберг К.* СС — черная гвардия Гитлера. // Гитлер — биография фюрера. — М.: Изд. иностр. лит-ры, 1995. — 368 с.
243. *Дзьобак В.* Тарас Боровець і «Поліська Січ» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1994. — № 1. — С. 125–135.
244. «Для активной подрывной деятельности в тылу у Красной Армии»: О националистических выступлениях в Чечено-Ингушской АССР в годы войны и роли в их организации фашистских спецслужб. // Военно-исторический журнал. — 2001. — № 1. — С. 18–25.
245. *Дмитрук К.* Свастика на сутанах. — К.: Політвидав України, 1974. — 304 с.
246. *Дмитрук К.Є.* Під штандартами реакції і фашизму. — К.: Наукова думка, 1976. — 383 с.
247. *Дорошенко М.І.* Українська трагедія. Спогади з Другої Світової війни. — Нью-Йорк, 1980. — 224 с.
248. *Дробот І.І., Кучер В.І., Слюсаренко А.Г., Чернега П.Н.* Український народ у Другій світовій війні (Навчальний посібник). — К.: Школяр, 1998. — 236 с.
249. *Дробязко С.И.* Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. — М.: Изд-во Эксмо, 2004. — 608 с.
250. *Дробязко С.И.* Советские граждане в рядах вермахта. К вопросу о численности. // Великая Отечественная война в оценке молодых. Сб. статей студентов, аспирантов, молодых ученых. — М.: Российский Государственный Гуманитарный Университет, 1997. — С. 127–135.

251. *Дробязко С., Ермолов И.* Добровольческий полк «Десна» и другие военные формирования из советских граждан на территории Орловской области. — М.: [Б. в.], 2001. — 80 с.
252. *Дробязко С.И., Каращук А.В.* Вторая Мировая война 1939–1945. Восточные легионы и казацкие части в вермахте. — М.: АСТ, 1999. — 64 с.
253. *Дробязко С.И., Каращук А.В.* Вторая Мировая война 1939–1945. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. — М.: АСТ, 2000. — 64 с.
254. *Дробязко С.И., Каращук А.В.* Вторая Мировая война 1939–1945. Русская освободительная армия. — М.: АСТ, 2000. — 64 с.
255. *Дубина К.* Варвари двадцатого віку. — Саратов, 1942. — 16 с.
256. *Дубина К.* Злодеяния немцев в Киеве. — М., 1945. — 48 с.
257. *Дубина К.* 778 трагічних днів Києва. — К., 1945. — 50 с.
258. *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944. — Чернівці, 1995. — 272 с.
259. *Егерс Е.В.* Партизаны и каратели. — Riga: Tornado, 1998. — 58 с.
260. *Егерс Е.В.* Солдаты СС. — Riga: Tornado, 1997. — 40 с.
261. *Емельянов Ю.В.* Большая игра: ставки сепаратистов и судьбы народов. — М.: Молодая Гвардия, 1990. — 270 с.
262. *Есть такой фронт // Сб. очерков.* — Львов: Каменяр, 1973. — 335 с.
263. *Зелкин И.И.* Фашистская оккупационная политика на временно захваченных территориях СССР // Зарубежная историография. — М.: Знание, 1976. — 180 с.
264. *Звягинцев В.* Трибунал для героев. — М.: «ОЛМА-Пресс», 2005. — 574 с.
265. *Ионг Луи де.* Немецкая пятая колонна во Второй Мировой войне. Изд. иностр. лит-ры, 1958. — 447 с.
266. *История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945.: В 6 т.* — М.: Воениздат, 1960–1965. — Т. 3. — 590 с.; Т. 4. — 584 с.
267. *История второй мировой войны. 1939–1945.: В 12 т.* — М.: Воениздат, 1976. — Т. 5. — 541 с.; Т. 6. — 487 с.; Т. 7. — 551 с.
268. *Їхне справжнє обличчя.* — К.: Тов. «Україна», 1976. — 47 с.
269. *Кавказ. 1942–1943 годы: героизм и предательство. // Военно-исторический журнал.* — 1991. — № 8. — С. 35–43.
270. *Кальба М.* Дружини українських націоналістів. Детройт, 1992. — 143 с.
271. *Катусев А.В.* Кого мы должны помнить? // Военно-исторический журнал. — 1990. — № 6. — С. 17–22.
272. *Квицинский Ю.* Иуды. — М.: «ОЛМА-Пресс», 2001. — 479 с.
273. *Ковалев Б.Н.* Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944. — М.: АСТ, Транзиткнига, 2004. — 483 с.
274. *Коваль М.В.* Друга світова війна та історична пам'ять. // Український історичний журнал. — 2000. — № 3. — С. 3–21; № 4. — С. 3–19.
275. *Коваль М.В.* Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К.: Вид. дім «Альтернатива», 1999. — 336 с.

276. *Ковач А.* Українська визвольна боротьба і «Власовщина». — [Б. м.], 1948. — 78 с.
277. *Колесник А.Д.* РОА — власовская армия. Судебное дело А.А. Власова. — Харьков: Простор, 1990. — 78 с.
278. *Колесник А.Н.* Генерал Власов — предатель или герой? — М.: Техинвест, 1991. — 250 с.
279. *Колісник Р., Малецький М.* 1-ша українська дивізія Української національної армії (дивізія «Галичина») // Історія українського війська (1917–1995). — Львів: Світ, 1996. — С. 696–750.
280. *Коренюк Н.* Трудно жить с мифами: Генерал Власов и Русская освободительная армия // Огонек. — 1990. — № 46. — С. 29–31.
281. *Корнійчук О.* Гітлер — лютий ворог українського народу. — К., 1941. — 16 с.
282. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій Світовій війні. — Львів: НТШ, 1993. — 659 с.
283. Кровавые злодеяния Оберлендера. Отчет о пресс-конференции для советских и иностранных журналистов, состоявшейся в Москве 5 апреля 1960 г. — М.: Изд. литературы на иностр. языках, 1960. — 80 с.
284. *Кропив'янський П., Тумаркін Я.* В лабіринтах абверу. (Документальна повість). — К.: Політвидав України, 1974. — 286 с.
285. *Литвин А.М.* Украинские полицейские батальоны на территории Беларуси (1941–1944 гг.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей. — Вип. 5. — 2001. — С. 136–143.
286. *Люк М.Ф., Рыхтар Ц.К.* «Паляванне дазваляецца»: барацьба з партызанамі у «генеральным камісарыяце Беларутэнія» (1943) // Беларускі Гістарычны Агляд — Т. 7. — Сш. 2(13). — 2000. — С. 336–401.
287. *Мадер Ю.* Империализм: шпионаж в Европе вчера и сегодня. — М.: Политиздат, 1984. — 304 с.
288. *Мадер Ю.* Абвер: щит и меч Третьего Рейха. — Ростов на Дону: Феникс, 1999. — 320 с.
289. *Малаков Д.В.* Київ. 1941–1943. Фотоальбом. — К.: Вид-во «Кий», 2000. — 267 с.
290. *Маништейн Э.* Утерянные победы. — М.: АСТ; СПб Terra Fantastica, 1999. — 896 с.
291. *Мельников Д., Черная Л.* Империя смерти (Аппарат насилия в нацистской Германии 1933–1945). — М.: Изд-во политической литературы, 1987. — 414 с.
292. *Музичук С., Марчук І.* Луцький вишкільний курінь, 1941–1943. // Однострій. — 2004. — № 8. — С. 28–35.
293. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. — М.: Воениздат, 1974. — 387 с.
294. *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1939–1945 гг. — М.: Изобрафус, Изд-во Эксмо, 2002. — 800 с.

295. *Мяло К.* «Треба крові, брата крові...» // Родина. — 1999. — № 8. — С. 16.
296. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. — В 2-х кн. — // Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1985. — 399 с.
297. *Ненахов Ю.* Войска спецназначения во Второй Мировой войне. — Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. — 736 с.
298. *Нестеренко В.А.* Спроби залучення українського населення до збройних формувань фашистської Німеччини. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей. — Вип. 5. — 2001 — С. 155–159.
299. «Обязуюсь ... помочь германской армии» // Военно-исторический журнал. — 2000. — № 3. — С. 42–49.
300. *Оппоков В.Г.* Палачи. // Военно-исторический журнал. — 1990. — № 6. — С. 22–33.
301. *Патрияк І.К.* Військові плани ОУН(Б) у таємній Інструкції Револьюційного проводу (травень 1941 р.) // Український історичний журнал. — 2000. — № 2. — С. 127–138.
302. *Патрияк І.К.* Легіони Українських Націоналістів (1941–1942): Історія виникнення та діяльність. — К.: Знання, 1999. — 20 с.
303. *Поліщук В.В.* Гірка правда: злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця). — Донецьк: Донеччина, 1996. — 496 с.
304. *Полушкин М.* На сандомирском направлении. Львовско-Сандомирская операция (июль–август 1944 г.) — М.: Воениздат, 1969. — 487 с.
305. *Похлебкин В.В.* Великая война и несостоявшийся мир 1941–1945–1994: Военный и внешнеполитический справочник по истории Великой Отечественной войны и ее международным последствиям с 22 июня 1941 г. по 31 августа 1994 г. — М.: Атр-Бизнес Центр, 1997. — 384 с.
306. *Пфедфер К.Г.* Немцы и другие народы во второй мировой войне. // Итоги Второй Мировой войны. (Сб. статей). — М.: Изд. иностр. лит-ры, 1957. — С. 492–514.
307. *Романько О.В.* Мусульманские легионы во Второй мировой войне. — М.: АСТ; Транзиткнига, 2004. — 312 с.
308. *Руккас А.* Генерал Петро Дяченко: вояк чотирьох армій. // Молода нація. — № 1. — 2000. — С. 200–227.
309. Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945: Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников. — Нью-Йорк: Наши вести, 1963. — 760 с.
310. Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945: Воспоминания соратников и документы. — СПб.: Изд. Санкт-Петербургского университета, 1999. — 800 с.
311. *Семенов К.* Войска СС: Солдаты как все. — М.: Яуза, Эксмо, 2004. — 384 с.
312. *Семиряга М.И.* Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй Мировой войны. — М.: РОССПЭН, 2000. — 863 с.
313. *Сліпчук П.* Людожери. — К., 1945. — 46 с.
314. *Соколов Б.В.* Оккупация. Правда и мифы. — М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. — 352 с.

315. *Соколов Б.В.* Тайны Второй мировой. — М.: «Вече», 2000. — 480 с.
316. *Солонин М.С.* Куда улетели сталинские соколы? (к вопросу об исчезновении советской авиации в первые недели войны) // www.airforce.ru.
317. *Стеенберг С.* Власов. Мельбурн: Русский дом, 1974. — 426 с.
318. *Супруненко Н.И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) — К.: Госполитиздат УССР, 1956. — 455 с.
319. Трагедия плена: гуманизм против бесчеловечности. // Военно-исторический журнал. — 1998. — № 1. — С. 92–95.
320. *Турба М.М.* Опыт и особенности партизанских действий в Крыму 1941–1944 гг. // (Социально-политический аспект). — Одесса: Окфа, 1998. — 154 с.
321. *Уильямсон Г.* СС — инструмент террора. — Смоленск: «Русич», 1999. — 416 с.
322. Українська державність у ХХ столітті. — К.: Політична думка, 1996. — 448 с.
323. Українська дивізія «Галичина» // Історико-публіцистичний збірник. — К.: ТОВ «Негоціант-Плюс», 1994. — 346 с.
324. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. — В 3-х т. — К.: Політвидав України, 1967–1969. — Т. 1. — 556 с.
325. *Фрелих С.* Генерал Власов. Русские и немцы между Гитлером и Сталиным. — Tenaflly (N.J.): Hermitage, 1990. — 489 с.
326. *Чередниченко В.П.* Анатомия предательства. Украинский буржуазный национализм — орудие антисоветской политики империализма. — К.: Політвидав, 1983. — 326 с.
327. *Чуев С.Г.* Спецслужбы III Рейха. — В II-х кн. — СПб.: Изд. Дом «Нева», 2003. — Кн. I. — 383 с.; Кн. II. — 447 с.
328. *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2005. — 466 с.
329. *Шайкан В.О., Шайкан В.О.* Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг: Мінерал, 2004. — 151 с.
330. *Шамко Е.Н.* Партизанское движение в Крыму в 1941–1944 гг. — Симферополь: Крымиздат, 1959. — 162 с.
331. *Штрик-Штрикфельдт В.* Против Сталина и Гитлера. Генерал Власов и русское освободительное движение. — М.: Посев, 1993. — 447 с.
332. *Шульга З.* Боротьба українського селянства проти німецьких загарбників. — Уфа: АН УРСР, 1942. — 50 с.
333. *Шульмейстер Ю.А.* Гитлеризм в истории евреев. — К.: Политиздат Украины, 1990. — 256 с.
334. Большая Советская Энциклопедия, Т. 21. — М.: Гос. изд-во БСЭ, 1953 — С. 609.
335. Энциклопедия Третьего Рейха. — М.: Локид-Миф, 1996. — 587 с.

336. Енциклопедія українознавства. — В 3 т. — Мюнхен, Нью-Йорк: НТШ, 1949 // Т. 3. — Розд. XX. — С. 1186–1188.
337. *Abbot P., Thomas, N.* Partisan Warfare 1941–1945. — London: Osprey, 1983. — 48 p.
338. *Angolia J., Schlicht A.* Uniforms and Traditions of German army, 1933–1945. — Vol. 1–3. — San Jose (Calif.): R.J. Bender Pub., 1992. — Vol. 1. — 448 p.; Vol. 2. — 416 p.; Vol. 3. — 448 p.
339. *Bender R.J., Taylor H.P.* Uniforms, Organization and History of the Waffen-SS. — Vol. 1–5. — San Jose (Calif.): R.J. Bender Pub., 1969. — Vol. 5. — 160 p.
340. *Buscher F.* Investigating Nazi Crimes in Byelorussia: Challenges and Lessons // Internet: <http://muweb.millersville.edu/~holo-con/buscher.html>.
341. *Cyganski M.* SS w ruchu narodowosocjalistycznym i w III Rzeszy 1925–1945. — Poznan, 1978. — 447 s.
342. *Dallin A.* German Rule in Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies. — London, N.Y.: McMillan, 1957. — 695 p.
343. *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. — N.Y.: St. Martin's Press, 2000. — 268 p.
344. *Hamsik D.* Drugi człowiek Trzeciej Rzeszy. — Warszawa, 1991. — 342 s.
345. *Heike W.-D.* Sie volten die Freiheit. Die Geschichte der Ukrainischen Division 1943–1945. — Dornheim/H, o. D. — 375 p.
346. *Jurado C.C.* Foreign Volunteers of the Wehrmacht. — London: Osprey, 1983. — 48 p.
347. *Littlejohn D.* Foreign Legions of the Third Reich. — Vol. 1–4. — San Jose (Calif.): R.J. Bender Pub., 1987. // Vol. 4.: Poland, Ukraine, Bulgaria, Romania, Free India, Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, and Russia. — 320 p.
348. *Littlejohn D.* The Patriotic Traitors. A History of Collaboration in German-occupied Europe 1940–1945. — London, 1972. — 534 p.
349. *Longworth P.* The Cossacks. — London: Constable, 1969. — 409 p.
350. *Mader J.* Hitlers Spionagegenrale Sagen Aus. — Berlin: Verlag der Nation, 1983. — 304 p.
351. *Majewski R.* Waffen-SS — mity i rzeczywistosc. — Wroclaw, 1983. — 294 s.
352. *Reitlinger G.* The House Built on Sand. The Conflicts of German Policy in Russia 1939–1945. — London: Weidenfeld, 1960. — 459 p.
353. *Reitlinger G.* The SS: Alibi of a Nation. 1922–1945. — N.Y.: A Da Capo Press, 1989. — 502 p.
354. *Roszkowski W.* Historia Polski 1914–1996. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. — 469 s.
355. *Smal-Stocki R.* The Captive Nations. — N.Y., 1966. — 470 p.
356. *Watt D.* Nazi Political Warfare: Persuasion and Subversion. // Carr, W., Cecil, R. & oth. Hitler's War Machine — N.Y.: A Salamander books, 1975. — C. 213–232
357. *Windrow M., Burn J.* The Waffen SS. — London: Osprey, 1995. — 48 p.

358. Gegenüberstellung der bisherigen (links) und der neuen (rechts) Bezeichnungen (30.Nov.42) // O.K.H./Gen.St.d.H./Org.Abt. (II) Nr. 5920/42 g. Kdos. v. 30. Nov. 42. Документ U.S. National Archive, мікрофільм T-78-413, кадр 996, наданий Джейсоном фон Зернеком, доступний в Інтернеті за адресою: <<http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm>>.
359. Kriegsgliederung der Landeseigene Verbände — Heeresgruppe Sud // Oberkommando der Heeresgruppe Sud // Abt. Ia Nr. 1315/43 v. 30. Apr. 43, Geheim. Документ U.S. National Archive, мікрофільм T-78-413, кадр 1008, наданий Джейсоном фон Зернеком, доступний в Інтернеті за адресою: <<http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm>>.
360. Schematische Gliederung der landeseigenen Verbände // OKH/Gen.St.d.H. / General der Osttruppen / Nr 406/43 gKdos. Stand vom 22.Nov.43. Документ U.S. National Archive, мікрофільм T-78-413, кадр 1286, наданий Джейсоном фон Зернеком, доступний в Інтернеті за адресою: <<http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm>>

№ 1

**Наказ командувача 444 охоронної дивізії Вермахту
про створення української допоміжної поліції**

444 охоронна дивізія
відділ VII і Іу № 145/41

Штаб-квартира, жовтень 1941

**ПОЛЬОВИМ І МІСЬКИМ КОМЕНДАТУРАМ
ДОПОМІЖНА ПОЛІЦІЯ**

До отримання наказу про цілі і завдання української допоміжної поліції даємо тимчасову інструкцію про українську допоміжну поліцію в районі дій дивізії.

1. Українська допоміжна поліція є громадською організацією, що перебуває в розпорядженні бургомістра. Поліція є виконавчим органом бургомістра для вирішення його завдань, особливо тих, які ставлять йому німецькі збройні сили через місцеві польові і міські комендатури.

Цю організацію слід називати «допоміжною поліцією», а не міліцією чи службою підтримання внутрішнього порядку, тому що це викличе непорозуміння серед населення стосовно завдань і цілей допоміжної поліції.

2. Основною метою допоміжної поліції є вирішення завдань, поставлених старостами для забезпечення порядку в межах старостатів, особливо по вилученню комуністичних і злочинних елементів. Осіб, затриманих поліцією, доставляти в міські комендатури.

Крім цього, допоміжна поліція проводить основні заходи бургомістра: боротьбу із спекуляцією і порушниками цін, загородження отруєних колодязів, перевірку якості продуктів на базарах.

Міська комендатура, уповноважена видавати накази допоміжній поліції на території свого старостату, не повинна при цьому порушувати підпорядкованості поліції бургомістру і наявному для цих завдань заступнику. Інші військові організації використовувати тільки у випадку небезпеки.

Чисельність допоміжної поліції не повинна перевищувати 1% населення, при цьому найменша військова одиниця допоміжної поліції в одному старостаті становить 1 начальника і 5 рядових поліцаїв.

Загальне озброєння — гвинтівки. Стріляти можна тільки у випадку необхідності.

Мінімум гвинтівок в одній одиниці — не менше 2–3. Спорядження — на одну гвинтівку 5 патронів.

3. За організацію і підготовку допоміжної поліції відповідальні міські комендатури.

У великих містах для цього, в разі необхідності, направляється поліцейський офіцер з дивізії. Створення військових одиниць поліції поза межами старостату неприпустиме.

4. Кожен службовець допоміжної поліції повинен носити пов'язку на руці з написом: «На службі німецьких збройних сил», із штемпелем міської комендатури, і мати при собі перепустку з печаткою місцевої комендатури, а коли можливо на перепустці повинне бути фото. Цю перепустку потрібно пред'являти на першу вимогу [німецького] військово-службовця.

Міська комендатура повинна видати посвідчення на носіння виданої зброї. Належить завести особові справи.

Носіння українською допоміжною поліцією [синьо-]жовтих пов'язок на руці забороняється.

5. Розпорядження стосовно платні допоміжній поліції надійде пізніше. Згодом буде створена допоміжна поліція із звільнених національних груп.

6. В містах належить організувати українську допоміжну поліцію у відділення і взводи (відділення 1/9), а їх об'єднувати в роти.

Організувати робочі і караульні приміщення. Організація казарм для неодружених допускається тоді, коли чисельність допоміжної поліції становить не менше одного взводу.

7. Питання про підпорядкування допоміжної поліції СД і керівництву поліції буде відображено у наказі про завдання СД.

Вірно — (підпис)

Підписав Русвурм.

Вища адміністративна військова рада.

*ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — № по оп. 14. — Спр. 44. — Т. 1. — Арк. 409.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 2

Положення Головного крмандування Вермахту про місцеві допоміжні сили

Копія

Секретно

Витяги з «Положення про допоміжні сили із місцевого населення на Сході».

Головне командування сухопутних сил
Генеральний штаб, Орг. відділ (2)
№ 8000/42 — секретно.

Стосовно: Допоміжних сил із місцевого населення на Сході.
Кому: Командним інстанціям армії на Сході.

1. Розмежування

d) Місцеві жителі — добровольці і відпущені військовополонені, зачислені у німецьку армію на тривалий термін, як допоміжний персонал.

2. Визначення поняття

c) До місцевих жителів відносяться:

1. Жителі зайнятих Східних областей, включно з відпущеними військовополоненими — уродженцями цих областей.

2. Прибулі у зайняті Східні області росіяни [тут — громадяни СРСР], навіть якщо вони не жителі цих зайнятих Східних областей.

d) До відпущених військовополонених відносяться:

1. Ті військовополонені, які були відпущені на основі існуючих положень, навіть якщо вони не є жителями зайнятих Східних областей.

3. Принцип використання:

d) Залучення місцевих жителів — добровольців може мати місце:

1. Тривалий термін на допоміжних роботах у військовій частині (див. 1-d).

2. В інтендантських частинах, будівельних батальйонах, мотобудівельних батальйонах тощо, які, однак, не повинні бути використані для безпосередньої участі у бойових діях, відбір і прийом на роботу повинні відбуватись таким чином, щоб не завдавати шкоди німецькій військовій промисловості. Верховне командування сухопутних сил дає основні вказівки, для яких видів військ допускається прийом на роботу добровольців із місцевого населення.

c) Використання відпущених військовополонених здійснюється згідно п. d.

5. Допоміжна служба (добровільні помічники) [гіві].

a) Місцеві жителі — добровольці і відпущені військовополонені, що тривалий термін працювали в допоміжних частинах армії (див. п. 1-d), отримують назву «добровільні помічники» [гіві].

b) Кількість «гіві» визначається наступним наступним чином:

1. Дивізії і армійські з'єднання діючої армії можуть застосовувати «гіві» у кількості, що не перевищує числа одиниць, яких не вистачає за

штатним розпорядком військового часу. Розподіл відбувається всередині з'єднання.

2. Інтендантські частини армійського корпусу сухопутних збройних сил можуть залучати «гіві» для покриття некомплекту і понад нього, але так, щоби їх число не перевищувало 10% всього штатного складу. Вирівнювання відбувається всередині інтендантських частин, підпорядкованих безпосередньо Верховному командуванню чи командуванню армії.

3. Використання «гіві» при комендатурах тощо, регулює командування військового округу, на основі місцевих потреб і можливостей.

с) Командування армії має право, за наявності особливих обставин, дозволяти збільшувати число «гіві» в окремих підрозділах, військових частинах і установах. При вирішенні подібних питань потрібно виходити з того, щоб збільшення витрат продуктів харчування, пов'язане із зростанням числа гіві, виправдовувалось би явно необхідними воєнними потребами. Про отриманий дозвіл необхідно повідомляти Верховне командування сухопутних сил.

д) Позитивні результати, які в більшості випадків дав досвід з гіві, у жодному випадку не повинні призводити до легковажної довірливості і втрати пильності, в розумінні їх ефективності. Військова частина ніколи не повинна забувати, що у тяжкому становищі і при місцевих поразках неблагонадійні елементи з числа «гіві» можуть завдати частині великої шкоди, а противник намагатиметься таким шляхом засилати до нас агентів. Застосування жінок в якості «гіві» забороняється. «Гіві», що втекли, розглядаються як дезертири.

Дане положення має силу в районах дій німецької армії. Порядок звільнення військовополонених і застосування їх на Батьківщині [тут — в Німеччині] — залишається незмінним.

При використанні допоміжних сил із місцевого населення на Сході потрібно завжди враховувати використання військовополонених на важливих військових підприємствах на Батьківщині.

Дане положення розповсюджується до батальйону включно. Витримки з нього доводяться до роти, як офіційне розпорядження.

Додаток 6 до [наказу ОКХ] № 8000/42

Секретно

(витяги)

Грошове утримання

«Гіві» отримують заробітну платню по трьох категоріях:

1-а категорія — 30 РМ = 375 крб.

2-а категорія — 36 РМ = 450 крб.

3-а категорія — 42 РМ = 525 крб.

По першій категорії оплачуються, в основному, всі гіві; при особливих заслугах, через пів-року може мати місце оплата по 2-й категорії. По третій категорії оплачуються тільки особливо благонадійні люди, які використовуються в установах з нагляду і у відповідних установах, які пропрацювали в німецькій армії не менше одного року. Рішення стосовно категорій може приймати командир, за посадою не нижчий за командира батальйону.

Забезпечення [харчове]

«Гіві» отримують забезпечення нарівні з німецькими солдатами, по тих же нормах.

Обмундирування.

«Гіві» обмундирування не видається. Якщо наявність обмундирування дозволяє, а служба в частині обов'язково вимагає, «гіві» може бути видано однострої.

Знаки розрізнення

«Гіві» носять на лівому рукаві білу пов'язку з написом: «На службі німецьких збройних сил».

Мило

При наявності відповідної кількості мила і за необхідності, мило видається безплатно.

Посвідчення особи

Всі «гіві» повинні бути забезпечені посвідченнями особи.

Інше

До місцевих жителів, задіяних для окремих спеціальних робіт (дорожні роботи, уборка хліба, копання окопів тощо) застосовуються не ці вказівки, а загальне положення про оплату. Безплатне забезпечення їм не належить.

*ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп 11. — № по оп. 13. — Спр. 44. — Т. 2. — Арк. 63–66.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 3

Наказ Г. Гімлера про навчання шуцманів

Райхсфюрер СС і
Шеф німецької поліції
в Райхсміністерстві внутрішніх справ
Верх. Командув. і Підгот. (1) 5 № 31/42

Берлін, 19 серпня 1942

Стосовно: навчання і підготовки шуцманшафту індивідуальної служби

1. З метою підготовки шуцманів індивідуальної служби до виконання покладених на них завдань необхідно забезпечити їм виховання і навчання, вказане в інструкції (Додаток 1).
2. Навчання належить проводити відповідне до місцевості, умов і можливостей. В організації шкіл необхідно дотримуватись інструкцій, поданих в Додатку 2.
3. Час навчання залежить від можливостей, здібностей до сприйняття, морального стану і схильностей учнів.
4. В викладацький склад належить ввести місцевих службовців шуцманшафту, які могли б викладати місцевою мовою. З метою уникнення проблем в оволодінні військовою справою тимчасово дозволяється подавати команди місцевою мовою. Вся ж військова підготовка повинна здійснюватись за німецьким зразком.

У випадку необхідності можна перекласти HdV 130/2a і PdV місцевою мовою. На перекладах належить зробити напис «Тільки для службового користування». З кожного перекладу належить направити мені 5 екземплярів.

Службовці німецької поліції повинні здійснювати загальний нагляд за навчанням.

За дорученням
фон Бомгард

Вірно:
/Л.С./ Підпис
Полк. Секретар

Розподілити:

- a) Вищим фюрерам СС і поліції
Росія-Північ, Центр і Південь — 15 копій,
- b) Вищим фюрерам СС і поліції
Остлянду і України —
Керівнику «орпо» — 30 копій,
- c) Повідомити:
 1. Вищих фюрерів СС і поліції Кавказу,
 2. Обліковий відділ у Потсдамі — 3 копії.

*ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — № по оп. 14. — Спр. 44. — Т. 1. — Арк. 157.
Оригінал. Машинопис.*

Програма політичної та спеціальної підготовки шуцманів

Додаток 1 до Верх. Командув. І Підгот. (1) 5 № 3[1]/42

Директива

стосовно навчання створених в Остлянді і Україні
з'єднань шуцманшафту (індивідуальної служби).
 (час навчання 6 тижнів)

І. Політичне виховання і спрямування

1 тиждень: Народи Європи.

Розгляд географії з застосуванням карти. — Європейські народи є народами осілими, а не кочівниками. — Кожен народ має свою одвічну територію. — Досягнення культури і цивілізації і пов'язані з цим питання сировини створили необхідність об'єднати всі народи на одному життєвому просторі. Наша мета: європейська спільнота народів. — Всі народи повинні жити.

2 тиждень: Спільний ворог народів Європи — євреї.

Батьківщина євреїв. — Імміграція євреїв до Європи. — Влились в торгівлю а не в роботу. — (Грошові позики під проценти — шлях до посилення позицій). Знищують народну культуру, сіють ворожнечу в народах і між народами для їх послаблення. (Преса в руках євреїв). Народи не бачать небезпеки.

3 тиждень: Більшовизм — влада євреїв.

Євреї — автор більшовицького вчення, Маркс — Мардохай. Євреї навертають народи до більшовицького соціалізму, який насправді є необмеженою владою євреїв. — Євреї здійснили «революції». Євреї Каганович — володар Радянського Союзу, Сталін його рабовласник. Євреї на найважливіших постах Радянського Союзу. Євреї комісари. Євреї повинні бути знищені.

4 тиждень: Адольф Гітлер — людина з народу пізнає євреїв.

Життя фюрера. З народу, батько бідняк. Адольф Гітлер робітник, Адольф Гітлер солдат. Адольф Гітлер звертається до народу, доводить небезпеку євреїв.

5 тиждень: Адольф Гітлер будує соціалізм для Німеччини.

Німеччина країна робітників і селян. Після усунення євреїв робота для всіх. Вулиці, розбудова, спорт і охорона здоров'я. Мандрівки для робітників, народний автомобіль

[Volkswagen], опіка над матір'ю. Народ сильний і щасливий після вигнання євреїв.

6 тиждень: Адольф Гітлер завойовує соціалізм для Європи.

Народи Європи на службі єврейського фронту. Народи Європи хочуть домовленості, але євреї підбурюють до війни проти Німеччини. Сильний німецький солдат звільняє Європу від єврейського ярма. Народи Сходу звільнюються. Перемога за Німеччиною.

Обґрунтування:

а) Союзники,

б) озброєння Європи. До перемоги Європейської спільноти народів.

Примітка: Належить вказати на директиву з наказу Верховного командування II WE (2) № 321-13/42 від 24.6.42 (зокрема Командувачам «орпо» Риги і Києва)

— — — — —

II. Військова підготовка (поки що до взводу)

1 тиждень: а) Стройова підготовка.

Стійка, як тримати зброю, марш, звертання. HDV. 130/2a, пп. з 1 до 29.

б) Стрілецька підготовка.

Що відбувається при пострілі, стріляння по цілі, вплив погоди. PDV. 3 III, пп. з 4 до 9 і з 13 до 23.

Трикутники кривизни, мішені на кривизнах. PDV. 3 III, пп. з 72 до 88.

2 тиждень: а) Стройова підготовка.

Лягти, встати. Заряджання, постановка на запобіжник, розряджання, утримання зброї в порядку. HDV. 130/2a, пп. з 31 до 44.

б) Стрілецька підготовка.

Настильність, шлях кулі, стріляння лежачи, порядок стріляння, стійка. PDV. 3 III, пп. з 170 до 197.

3 тиждень: а) Стройова підготовка.

Знаки розрізнення, навчання в складі частини: шикування, марш, біг і вправи, зміна шикувань, вивчення пістолета. HDV. 130/2a, пп. з 201 до 243.

б) Стрілецька підготовка.

Прицілювання у пофарбованих і закритих приміщеннях. PDV. 3 III, пп. з 36 до 41. Стрільби (вправи). Заняття з пістолетом.

4 тиждень: а) Стройова підготовка.

Повторення: вправи в складі частини, розбирання і збирання зброї. HDV. 130/2а, пп. з 244 до 245. Вивчення пістолета і пістолета-кулемета (заняття з останнім за його наявності).

б) Стрілецька підготовка.

Повторення: стріляння з коліна і стоячи. PDV. 3 III, пп. з 91 до 93. Стрільби (2 і 3 вправи, стрільби з пістолетів).

5 тиждень: а) Стройова підготовка.

Повторення. Навчання в складі охоронного взводу: шиккування, марш, біг, вправи, звертання, зміна шикунвань, розбирання і збирання гвинтівки. HDV. 130/2а, пп. з 424 до 434.

б) Стрілецька підготовка.

Повторення. Стрільби з пістолета-кулемета (за наявності). Стрільби з пістолетів. PDV. 3 III, пп. з 145 до 150.

6 тиждень: Повторення і обговорення.

III. Спеціальні навчання

Підтримання порядку, поліційна охорона, дії поліції у надзвичайній ситуації, пряме застосування сили (правила застосування зброї), слідчі дії при правопорушеннях, позначення місця події, затримання, обшук, конфіскація.

Практичні заняття

- а) Поведінка на посту — постова служба.
- б) Поведінка в разі нападу.
- с) Нагляд за цінами, контроль продуктів.

Примітка: Спеціальні навчання в різних областях повинні базуватись на місцевих умовах.

— — — — —

Зауваження: Поданий план розрахований на 6 тижнів. За необхідності час навчань можна збільшити для досягнення необхідного результату.

— — — — —

Додаток 2 до Верх. Командув. I Підгот. (1) 5 № 3[1]/42

Директива

стосовно організації шкіл поліції для шуцманшафту
індивідуальної служби.

1. Нагляд за школами поліції здійснює керівник поліції порядку. Він же дає вказівки стосовно господарських питань.

2. На посади комендантів, учителів і вихователів належить призначати службовців шуцманшафту. Комендант школи є також і начальником учбової частини. Він же має право накладати покарання на викладачів і учнів.
3. Навчання потрібно закінчувати іспитами. Після іспитів видавати атестати. Копії атестатів належить переслати для долучення до особових справ. Нагляд здійснює офіцер «орпо».
4. Необхідно здійснювати належний медичний нагляд за викладачами і учнями.

Ф.П.А.

(Підпис)

Районний лейтенант «шупо».

*ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — № по оп. 14. — Спр. 44. — Т. 1. — Арк. 157 зв.—
158 зв.*

Оригінал. Машинопис.

№ 5

Витяг з наказу Г. Гімлера про соціальне забезпечення шуцманів та їх сімей

Райхсфюрер СС і Шеф
німецької поліції при Райхс-
міністерстві внутрішніх справ
Верх. Командув. І О (1) Шума Нак. 1/41

Берлін, 6 листопада 1941

Стосовно: Шуцманшафту у Східних областях.

Згідно з: Наказом Верховного Командування І g (№ 24/41 (g)
від 25.7.1941 і 24 II/41 (g) від 31.7.41.

Для доповнення згаданих наказів постановлено:

I. II. i

III. Забезпечення.

Стосовно забезпечення службовців шуцманшафту і їх сімей необхідно, зберігаючи в силі раніше видані накази, діяти наступним чином:

- 1). Забезпечення службовців поліції міст і районів (пор. розділ II п. 2) повинно здійснюватися за правилами, що існують на місцях. [. . .]
Забезпечення покладається на управління, яке за це відповідає (денна оплата і т. ін.)

- 2). (1) Службовці закритих з'єднань (пор. розділ II п. 2) мають право на безплатне лікування в межах, встановлених для поліції Райху.
- (2) а) Сім'ї шуцманів закритих з'єднань, що загинули при виконанні службових обов'язків, отримують протягом 45 днів з дня смерті щоденну оплату за останньою ставкою, отримуваною загиблим (Причини смерті не враховуються). [. . .].
- б) У разі смерті отримувача надбавки, вказаної в розділі 3 а), її слід виплачувати сім'ї отримувача протягом 3 місяців з моменту смерті. Звичайну надбавку по безробіттю не виплачувати (розділ 3 а). Виплата нарахувань, вказаних у розділі 3 б починається по закінченні терміну здійснення виплат по першому розділу.
- (3) а) Шуцмани, що втратили працездатність в результаті випадку під час несення служби і були звільнені, мають право на отримання:
- 1). У випадку повної втрати працездатності надбавку вказану у пункті с).
- 2). При зниженні працездатності надбавка зменшується відповідно до рівня зниження працездатності. У випадку 2) надбавка може бути знижена до рівня, вказаного у пункті 1) на час, коли постраждалий є безробітним не з своєї вини.
- б) Сім'ї цих шуцманів отримують надбавку, вказану у пункті с), цифри 6–8, розмір яких залежить від ступеня зниження працездатності.
- с) Надбавка нараховується щомісячно в сумі:
[. . .]

	Для шуцманів				Для сімей		
	неодружених		одружених		вдовам	напів-сиротам	сиротам
	до 35 років	після 35 років	діти немає	є	60% суми розд. 5	1/5 суми розд. 6	1/3 суми розд. 6
1	2	3	4	5	6	7	8
	RM	RM	RM	RM	RM	RM	RM
Солдати	40	55	70	80	48	9,60	16
Унтерофіцери	50	65	80	90	54	10,80	19
Фельдфебель і командир взводу	60	75	90	100	60	12, --	20
Командир роти	90	105	120	130	78	15,60	26
Командир батальйону	120	135	150	160	96	19,20	32
[...]							

За дорученням:
підп. Далує

Вірно:
підп. Лехман
Державний секретар

*ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — № по оп. 14. — Спр. 44. — Т. 1. — Арк. 204–205.
Оригінал. Машинопис.*

ІЛЮСТРАЦІЇ

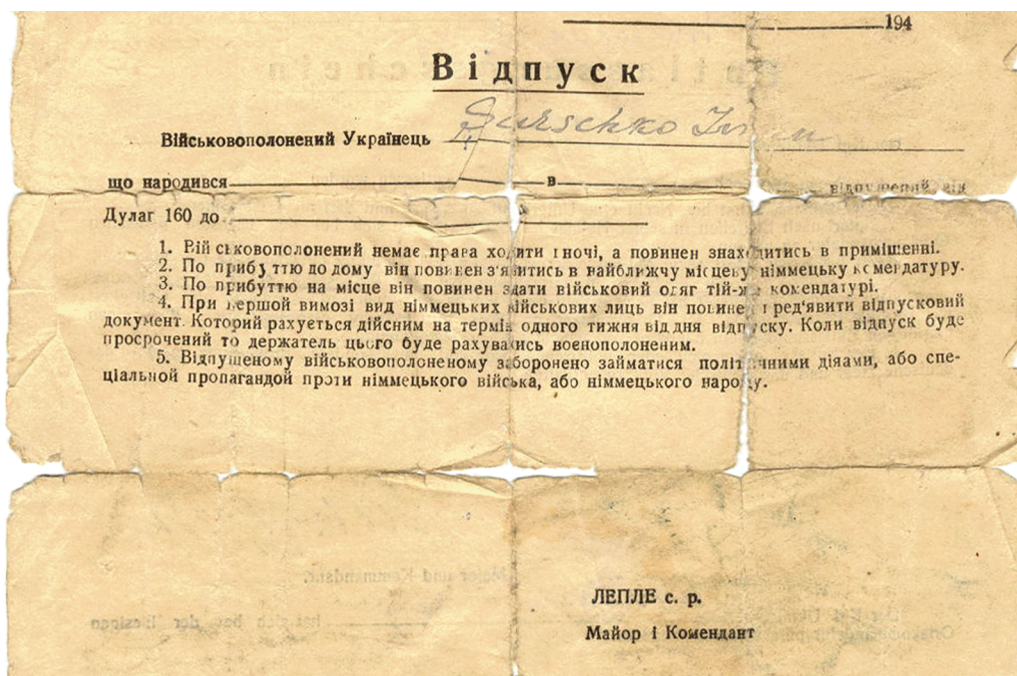
*Командувач Вермахту в Україні
генерал авіації Карл Кітцінгер*

*Вищий фюрер СС і поліції
«Росія-Південь» Ганс Прюцман
(з 1943 — верховний фюрер СС
і поліції «Україна»)*

*Німецьке пропагандистське фото
«Українські полонені радіють звільненню», 1941 р.*

Відпусчне свідоцтво для українця, звільненого з табору військовополонених

Добровольці «Української роти», що діяли при 552 охоронному батальйоні Вермахту проти партизанів на Сумщині, 1942 р.

ОБЯЗАТЕЛЬСТВО

1. Настоящим я обязуюсь, как состоящий на службе в Германской армии, исполнять все приказы и быть послушным перед начальством. Я согласен с оружием в руках выступить против большевиков-партизан и бороться с ними не щадя своей крови.

2. Я заверяю, что не был осужден к лишению свободы (в случае осуждения указать причину, срок и место осуждения).

3. Я заверяю, что не принадлежу к еврейской расе.

4. Я обязуюсь соблюдать трудовую дисциплину, возложенную на меня работу выполнять старательно и добросовестно, преднамеренно, недоброкачественной работы не допускать, рабочему инструменту и предметам работы не причинять никакого повреждения и не приводить их в негодность.

5. Я обязуюсь не разглашать того, что делается на моем производстве или того, что я услышу или узнаю от своих сотрудников. (Это обязательство распространяется также и на сотрудников других учреждений военного ведомства).

6. Я обязуюсь безотлагательно доносить руководству о каждом случае шпионажа или саботажа наносящего вред делу освобождения страны от большевизма и направленного против германских властей. Я обещаю сообщить своему начальнику если от кого я получу приглашение на участие в шпионаже или саботаже.

7. Я уведомлен, что в случае неправдивых сообщений и при несоблюдении принятых мной обязательств, я буду передан в лагерь военнопленных для осуждения по немецким законам.

Текст зобов'язання до служби для добровольця Вермахту

Солдати добровольчого полку «Десна», сформованого на базі 615 українського батальйону, на антипартизанській операції, 1943 р.

STALAG 336	ШТАЛАГ 336
Lfd. Nr. 1911	Нр. 1911
AUSWEIS	УДОСТОВЕРЕНИЕ
Der Ukrainer <i>Lukjanenko Dmytrij</i> (Vor- und Familienname)	Украинец <i>Лукианенко Дмитрій</i> (имя и фамилия)
geb. am 8. 9. 18.	Родился 8. 9. 18.
in	Место рождения
ist Angehöriger der Hilfswachmannschaft (Ukr.) des Kriegsgefangenen-	Принадлежит к вспомогательной охране (укр.) при лагерях военнопленных
Stamm-lagers (Stalag) Nr. <i>Stalag 336</i> Ukrainer - Hauptlager	шталага Нр. <i>Stalag 336</i> Ukrainer - Hauptlager
Kgf.-Bezirk	Военнопленный Р. Н.
Er ist berechtigt, Waffen zu tragen und sich entsprechend den hierfür örtlich erlassenen Bestimmungen frei zu bewegen.	Он имеет право на ношение оружия и соответственно правилам пользуется правам беспрепятственного хождения.
<i>[Signature]</i> (Unterschrift) Hauptm. u. Aufsichtsoffizier der ukr. Hilfswachmannschaften	(Печат)
Datum 10. 4. 43 Siegel. Dienstgrad und Dienststellung.	Kaes-Wilner Verlags- u. Druckerei-Ges.m.b.H. 3967-42.

Посвідчення українського допоміжного охоронця («гіва-мана»), 1943 р.

Український доброволець Вермахту, 1944-1945 рр.

Kennbuch / Виказна книга
 zugleich Personalausweis / рiвночасно особовий виказ

4. 12. 1943
 für видана

den / козую: *Хімії Вайко Дмитрій*
 (Dienstgrad / Службовий ступінь)

Befördert / Підвищено: *Вайко*
 (Datum / дата) (neuer Dienstgrad / новий службовий ступінь)

Geboren / Народився: *10. 7. 23*
 (Vor- und Zuname / Ім'я та прізвище): *Вайко Дмитрій*
 (Geburtsort / Місце народження): *Харківська область, Харківська область*

Stand / Стан: *неодружений*
 (Verheiratet / одружений): *немає*
 (Kinder / діти): *немає*

Band / Серія: *7129*
 (Erkennungsmarkte / Ознаки): *7129*

Personalbeschreibung / Опис особи

Größe / Висота: *176 cm*
 Gesicht / Обличчя: *квадратне*
 Augen / Очі: *карий*
 Haare / Волосся: *чорні*
 Besondere Kennzeichen / Особливі відмітки: *на лівій руці татуаж*

Die Richtigkeit obiger Angaben bescheinigt / Правильність вищевказаних відомостей: *06. 12. 43*
 den / в: *1. Bau-Batt. (Ukr.) 64*

(Ausfertiger / Організм): *1. Bau-Batt. (Ukr.) 64*
 (Ausfertiger / Організм): *1. Bau-Batt. (Ukr.) 64*

Unterschrift / Dienstdienst / Dienststellung / Підпис / службовий ступінь / службовий пост: *Вайко Дмитрій*
 Anschrift der nächsten Angehörigen / Адреса ближніх родичів: *Степан Дмитрійович Вайко, Харківська область, Харківська область, Харківська область, Харківська область*

Посвідчення українського добровольця Вермахту (характерна еволюція службового ступеня — «укр. добр.» згодом змінено на «хіві»), 1943 р.

КОРЮКІВСЬКА МІСЬКА КОМЕНДАНТУРА
Міське Управління
 Службове Посвідчення
 № *124*

№ *124* Дійсно до *1 липня* 1942 р.

Пред'явник цього Пам'ятки *Маркоменко Григорій Захарович*
 м. Корюківка

Посади *старший командир*
 Старший командир м. Корюківка

ДОЗВОЛЕНО Коштовні і поведзавачі винятки
 мадарок № *9939*
 дозволено № *47937* *Вінницька*
 власника: *Гарбу*
 Дійсно до *1-го липня* 1942 р.
 продовжено до *1-го липня* 1942 р.
 Командант м. Корюківка: *Гарбу*

Посвідчення старшого команди міської поліції м. Корюківка, 1942 р.

Члени організованої ОУН Української народної міліції м. Рівного, 1941 р.

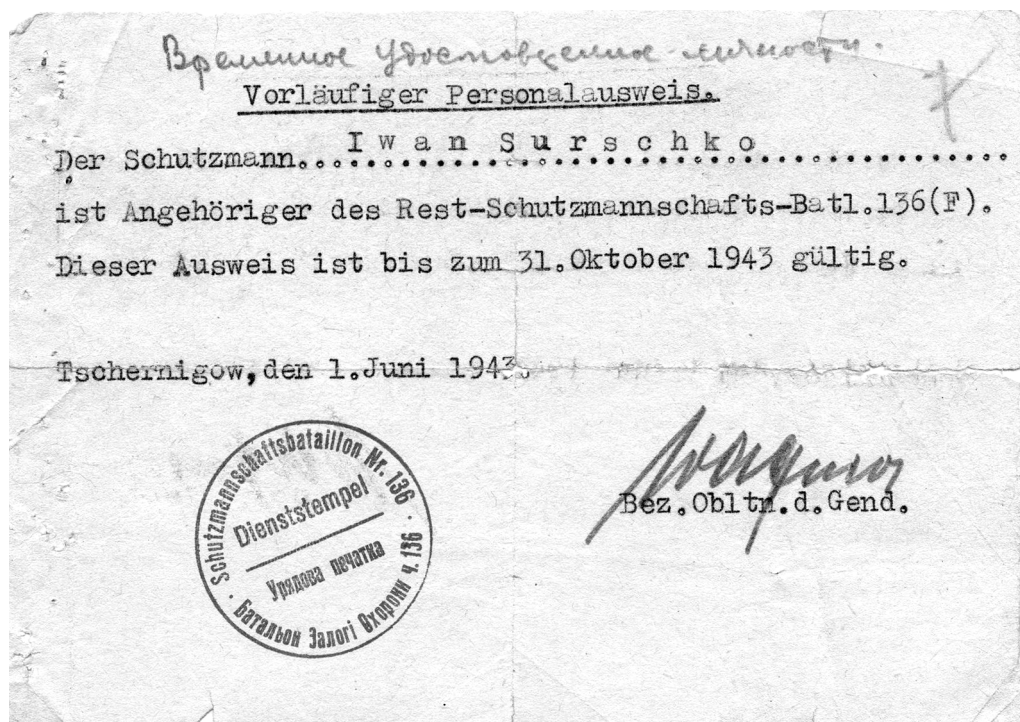
*Групове фото службовців районної і сільської поліції,
генеральна округа Волинь-Поділля, 1942 р.*

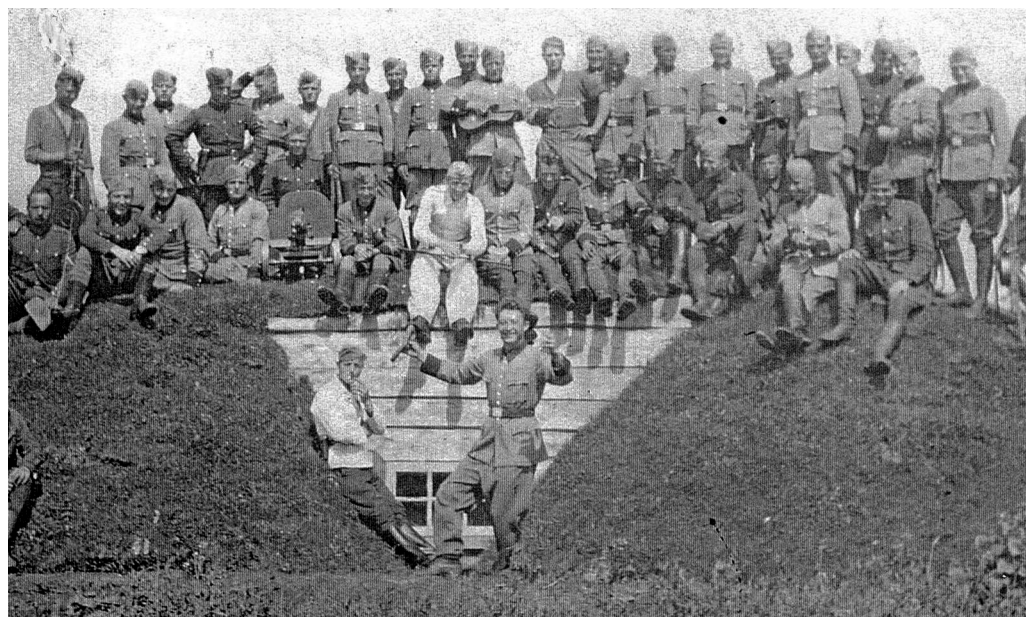
Колона службовців поліції в Києві на етапі формування перших батальйонів шуцманшафту, 1942 р.

Службовці 115 шуцбатальйону у бойовому спорядженні, Київ, 1942 р.

Тимчасове посвідчення солдата із реєстрок 136 шуцбатальйону, якому, після виведення з боїв на Сумщині, присвоєно статус «польового» (F), 1943 р.

Солдати 115 шубатальйону на бункері опорного пункту, 1943 р.

Офіцери 115 шугбатальйону в уніформі німецької охоронної поліції, 1943 р.

КАРАУЛ № _____ вспомогательной полиции г. Шостка по охране з-да
с _____ до _____ 194 года.

№ п.п.	Фамилия и инициалы полицейского	Вид наряда и объекта охраны	Время заступления на пост и время возвращения в караульное помещение	Сведения о допуске и разрядке лиц допущенных к объектам находящегося под охраной караула
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				

Состав караула:
Нач. караула:
Постовых:
Дозор:

Сдал нач. караула:
Принял нач. караула:
_____ 194 года

Постова відомість шосткинської поліції.

*Офіцери і солдати 116 шуцбатальйону (в чорних одностроях)
на екскурсії в Німеччині, 1943 р.*

*Місце масового розстрілу шуцманів з 136 батальйону біля с. Червоне
Глухівського р-ну на Сумщині, страчених нацистами 5 січня 1943 р.
за зв'язки з партизанами (фото Т. Пастушенко, 2008 р).*

Колишні шуцмани з 115 і 118 батальйонів серед французьких повстанців після переходу на їх бік, 1944 р.

Могила безіменного «східного добровольця» в одному з сіл Київщини: селяни підібрали тіло після бою і поховали на своєму кладовищі. Напис на хресті – «Невідомий солдат» (фото автора, 2008 р.).

Джерела ілюстрацій: ГДА СБУ; ЦДКФФА ім. Пшеничного; Bessarabien, Ukraine, Krim – Der Siegeszug Deutscher und Rumaenischer Truppen. Ein Bilderbuch. – Berlin, Verlag Erich Zander, 1943; Solarz J. Armia Wlasowa. – Warszawa, Wydawnictwo Militaria, 2002; Білак О. Фрагмент з історії Буковинського куреня ім. Т. Шевченка. 1941-1944. – (Рукопис), [Б.м.], 2005; wikipedia.org.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Агєєв 38
Асмус З. 82
- Бандера С.** 21–26, 38, 52, 65, 118
Баранов В. 79
Байч Ю. 10
Бек Л. 19
Берія Л. 51, 110
Бок Ф. фон 18
Боляновський А. 11, 14, 16, 58, 60, 94–95, 112, 138
Бомгард А. фон 63, 150
Боровець (Бульба) Т. 25–27, 38, 43, 58, 138
Браухіч В. 19
Бреннер 63
Брюннерт 42
Буглай О. 84, 91
Буткевич В. 24
Буніч І. 49
Бушер Ф. 43
- Васюра Г.** 134
Вітман В. 70
Власов А. 15, 21, 51–52, 60, 117, 137, 140, 142
Войновський П. 25, 67
Ворошилов К. 17, 71, 97
- Гайдріх Р. 20
Гакельберг 40
Гальчевський-Войнаровський Я. 91
Герасименко В. 82, 91
Герінг Г. 108
Герцнер А. 22
Гімлер Г. 19, 46, 52
Гітлер А. 6, 17–22, 36, 46, 51–53, 61–63, 64, 88–92, 98, 104, 115–116, 140, 151–152
Глижинський 24
- Гопфе 31
Готтберг К. фон 89
Григорайт 70
Грущенко П. 31, 109, 129
- Дерінг 41
Дін М. 15, 43, 57, 59, 93, 94, 112, 143
Дірлевангер О. 89
Дмитренко Д. 107
Дроб'язко С. 14, 43, 59, 112, 138–139
Дуда А. 11, 15, 58, 94, 112–113, 139
Дяченко П. 91, 107, 112, 126, 141
- Еккельн Ф. 63
Енгельман 40
- Єрмолов І. 43
- Жуков Д. 43, 59
- Зарічанський І. 53
Захвалинський П. 67, 91
Зибачинський О. 25
Зіглінг Г. 77
- Ільгафен О. фон 63
- Калюжний В.** 38
Кедюлич (Кедюлиг) І. 66, 94
Кейтель В. 19
Кітцінгер К. 18, 26
Коник Б. 66
Ковальов І. 83
Коваль М. 8, 14, 139
Ковпак С. 33, 70, 110
Ковтун І. 43, 59
Коновалець Є. 21, 24
Корнієнко М. 90, 126
Кох Е. 13, 23, 41, 62, 103

Лазаренко В. 108
Литвиненко М. 110
Лорге 63
Лукін М. 49

Масікевич О. 123
Мелешко М. 24
Мельник А. 22, 25–26, 65, 82,
Микулин С. 91
Мюллер-Гіллебранд Б. 19

Наконечний М. 53, 131
Нестеренко В. 60, 141
Ничипорович 25
Новак 74

Оберлендер Т. 22, 140
Олійник Р. 20
Омелянович-Павленко І. 25, 74, 91,
100
Орехов Д. 110, 128

Павлюк 70
Панченко Я. 27, 30, 55–56
Панченко М. 27
Патриляк І. 11, 16, 25, 43, 57–58, 60
Петен А. 141
Пітулей В. 107
Попов В. 74
Прюцман Г. 63, 68–69, 93, 104, 111
Пулюй О. 25, 123
Пустовіт 74

Раїмов 105
Розенберг А. 13, 61
Рок К. фон 26
Романчук П. 38, 132
Романько О. 11, 16, 141
Рохнянський В. 42
Русвурм В. 29, 146

Севастьянов 54
Селезньов В. 36
Смовський К. 91
Смориго Г. 33
Сокальський 74, 107

Соколов Б. 88, 96, 141–142
Сталін Й. 7, 92, 151
Старик В. 11, 15, 58, 94, 112–113,
139
Стрільченко В. 42, 132
Струк І. 55
Ступницький Л. 23

Татарський В. 16, 91, 107, 137
Терещенко П. 108
Тодт Ф. 38–39, 118
Томас М. 63, 68
Томасевич М. 74
Троцький Л. 49
Турба М. 11, 16, 142

Устінов Є. 79

Фещенко-Чопівський М. 91, 100
Фідлер А. 41
Франк Г. 20
Форостівський (Хворостівський) Л.
54

Хитриченко (Зайченко) І. 110
Хрущов М. 88, 110

Шайкан В. 11, 16, 113
Шандрук П. 107–108
Шенк Г. 42
Шипота Ф. 53
Штрайбель К. 106
Штрахвіц Г. фон 108
Шудра
Шурига І. 91
Шульц 71
Шухевич Р. 22
Мирний 74

Юшков Н. 79

Ярошенко 38

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австрія 105

Бар (Вінницька обл.) 25

Бауцен (Німеччина) 108

Бердичів (Житомирська обл.) 37, 63

Берлін (Німеччина) 104, 106–107

Бильськ (Більськ-Підляський,
Польща) 25

Біла Церква (Київська обл.) 31, 63,
74, 101, 107, 109

Білопілля (Сумська обл.) 28

Білосток (Польща) 73

Бранденбург (Німеччина) 54, 88, 108

Бориспіль (Київська обл.) 32, 50

Бородянка (Київська обл.) 88

Браїлів (Вінницька обл.) 25

Бреслау (Німеччина) 104

Брест (Білорусь) 61, 99

Броди (Львівська обл.) 104

Будапешт (Угорщина) 105, 110

Буковина 11, 15, 17, 25, 31, 58, 67,
74, 90, 92, 112–113, 139

Варшава (Польща) 82, 104, 106

Вільно (Вільнюс, Литва) 34

Вінниця 14, 22, 25, 51, 54, 54–55, 61,
74, 91, 100, 102

Волинь 13, 16, 24, 26, 27, 61, 65, 70,
73–76, 82, 98–100, 111–112

Володимир-Волинський 99

Ворошиловград (Луганськ) 17, 71,
97

Вороніж (Росія) 17, 61

Гайсин (Вінницька обл.) 63

Глухів (Сумська обл.) 33

Гомель (Білорусь) 26

Гута (Сумська обл.) 33

Двінськ (Даугавпілс, Латвія) 38

Діжон (Франція) 105

Дніпропетровськ 14, 22, 25, 42, 61,
74, 82, 98, 102

Данія 106

Донбас 97–98

Дрезден (Німеччина) 104, 108

Дунаївці (Хмельницька обл.) 25

Житомир 13, 18, 26, 37, 61–62, 66,
74–78, 100–101, 110

Жихово (Сумська обл.) 33

Жмеринка (Вінницька обл.) 25

Запоріжжя 14, 61, 102

Заслав (Ізяслав, Хмельницька обл.)
37

Землянка (Сумська обл.) 33

Золотоноша (Черкаська обл.) 24, 44

Іббенбюрен (Німеччина) 103

Іванківці (Хмельницька обл.) 25

Кавказ 25, 32, 36–37, 48, 84, 88, 115

Каккурі (Фінляндія) 38

Кам'янець-Подільський
(Хмельницька обл.) 13, 25, 38, 61,
104

Каменське (Запорізька обл.) 42

Карпати 21

Кенігсберг (Німеччина) 23

Київ 13, 16, 21–22, 25, 27, 31–34, 44,
54–55, 61–63, 74–76, 79, 81, 84, 88,
92, 101–102, 109–111

Кіровоград 14, 22, 42, 61

Ковель (Волинська обл.) 41, 99

Конотоп (Сумська обл.) 28

Копайгород (Вінницька обл.) 25

Костопіль (Рівненська обл.) 37, 99

Кражино (Мінська обл., Білорусь)
89, 95

Краків (Польща) 106
Кременчук (Полтавська обл.) 22, 63,
75, 101
Кривий Ріг (Дніпропетровська обл.)
11, 22, 101–102
Крим 11, 14, 17–18, 36, 48, 61, 76,
105, 115
Кубань (Росія) 45, 88
Курськ (Росія) 17, 33, 55, 61, 97–98

Лашковце (Словаччина) 108
Ленінград (Санкт-Петербург, Росія)
52
Лісники (Полтавська обл.) 27, 55
Луцьк 24, 41, 73, 82, 99
Львів 22, 62, 107–108
Льгов (Курська обл., Росія) 33

Майданівка (Київська обл.) 88
Майків (Рівненська обл.) 37
Макіївка (Донецька обл.) 34
Маціїв (Луків, Волинська обл.) 99
Миколаїв 14, 22, 25, 41–42, 61, 74–
75, 79, 82, 98, 102
Миргород (Полтавська обл.) 33
Мінськ (Білорусь) 34
Могильов (Білорусь) 77
Мозир (Гомельська обл., Білорусь)
63
Монтруа (Франція) 6
Москва (Росія) 19–20, 52, 72,
Мюнстер (Німеччина) 103

Нікополь (Дніпропетровська обл.) 42
Німек (Німеччина) 107
Нова Ушиця (Хмельницька обл.) 25
Новоград-Волинський
(Житомирська обл.) 24
Новомосковськ (Дніпропетровська
обл.) 42
Новоросійськ (Росія) 54

Овруч (Житомирська обл.) 18, 63,
100
Олевськ (Житомирська обл.) 26–27,
37

Олександрія (Кіровоградська обл.)
27

Павлоград (Дніпропетровська обл.)
42, 102
Петрівка (Донецька обл.) 40
Пінськ (Білорусь) 61, 99
Поділля 25, 27, 61, 70, 74–75, 98
Полтава 13, 27, 33, 42, 61, 63, 80–81,
101
Польща 20, 32, 38, 55, 82,
Прага (Чехія) 108, 110
Проскурів (Хмельницький) 22, 37,
106
Пьотркув (Польща) 38, 106

Рівне 13, 23–24, 26, 37, 41, 61–62,
64, 71, 73, 76, 81, 99
Рокитне (Рівненська обл.) 99
Ростов-на-Дону (Росія) 71

Саратов (Росія) 61
Сарни (Рівненська обл.) 25–26, 37
Святошин (Київська обл.) 32–34, 50
Середина-Буда (Сумська обл.) 33
Сицилія 97
Сімферополь 62, 66, 75–76
Славне (Вітебська обл., Білорусь) 88
Слуцьк (Мінська обл., Білорусь) 26
Смоленськ (Росія) 77
Сталінград (Волгоград, Росія) 28,
36, 76, 97–98
Сталіно (Донецьк) 17, 34, 40–41, 62,
74–75, 104
Стара Ушиця (Хмельницька обл.) 25
Стародуб (Брянська обл., Росія) 70
Суми 28, 30, 33, 66, 75–76, 100–101,
108, 110

Таврія 61, 105
Тапс (Естонія) 106
Теребенки (Сумська обл.) 33
Тернопіль 13, 22, 61
Травники (Польща) 106

Умань (Черкаська обл.) 42, 63, 101

Фастів (Київська обл.) 18
Фатеж (Курська обл., Росія) 98
Фінляндія 38, 40
Франкфурт-на-Одері (Німеччина)
107
Франція 6, 38, 92, 105–106, 110

Хабне (Київська обл.) 75
Харків 17, 22, 30–31, 40–41, 47–48,
55, 62, 66, 71, 75–76, 82–83, 97–98
Хатинь (Мінська обл., Білорусь) 89
Херсон 102
Хойники (Гомельська обл.,
Білорусь) 61, 100
Холм (Польща) 73, 82, 91

Чернігів 17, 26, 62, 72, 74–76, 100–
101, 107

Шепетівка (Хмельницька обл.) 37,
48
Шостка (Сумська обл.) 33
Штеттін (Щецін, Польща) 105

Яготин (Полтавська обл.) 27, 55
Ялтушків (Вінницька обл.) 25
Ясинувата (Донецька обл.) 40

Наукове видання

Іван Дерейко

**МІСЦЕВІ ФОРМУВАННЯ
НІМЕЦЬКОЇ АРМІЇ ТА ПОЛІЦІЇ
У РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА»
(1941–1944 роки)**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 17.05.2012 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 14,1. Обл. вид. арк. 13,82.
Наклад 300 прим. Зам. 02. 2012 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.